

Совет

Литературы

Совет әдәбияты

АЙЛЫК ӘДӘБИ ҺӘМ ИҖТИМАГИЙ-ПОЛИТИК ЖУРНАЛ
ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ СОЮЗЫ ОРГАНЫ

XXXVII ЕЛ ЧЫГА

*Советлар Союзы Коммунистлар
партиясенен XXI съезуна—
коммунизм төзүгеләр съезуна
акыллы сыйи!*

ЯНВАРЬ

1

ТАТАРСТАН КИТАП НӘШРИЯТЫ
КАЗАН 1959

Редакциянең адресы: Казань, ул. Баумана, 19, Дом печати, 3-этаж, комн. 31.

Телефоннар: җаваплы редактор—68-21, бүлекләр—2-39-52.

Хатлар өчен: Казань, почтамт, почтовый ящик 52. Редакция „Совет эдәбияты“.

**СОВЕТ ХАЛКЫНА
КПСС ҮЗӘК КОМИТЕТЫНЫҢ,
СССР ВЕРХОВНЫЙ СОВЕТЫ ПРЕЗИДИУМУНЫҢ
ҺӘМ СССР МИНИСТРЛАР СОВЕТЫНЫҢ
ЯҢА ЕЛ КОТЛАВЫ**

Кадерле иптәшләр! Эшчеләр, колхозчылар, совет интеллигенциясе, Совет Кораллы Көчләре сугышчылары, гүзәл яшьләребез!

Советлар Союзы Коммунистлар партиясе Үзәк Комитеты, СССР Верховный Советы Президиумы һәм СССР Министрлар Советы Сезне туып килүче Яңа ел белән кайнар рәвештә тәбрик итәләр!

Данлы 1958 ел тәмамланып килә. Ул халык хәтерендә бөек казанышлар елы булып сакланыр. Безнең куәтле социалистик промышленность дәүләт планын арттырып үтәде, куәтле яңа заводлар һәм шахталар, домна һәм мартен мичләре, электр станцияләре һәм транспорт магистральләре эшли башлады. Бөтен халык социалистик ярышы яңа баскычка күтәрелде, беренче коммунистик хезмәт бригадалары төзелде. Социалистик авыл хужалыгы куәтле күтәрелештә бара. Халыкның материал тормыш һәм культура дәрәжәсе күтәрелде.

Совет Ватанының фәне һәм техникасы туктаусыз үсә, яңа ачышлар һәм тикшеренүләр белән баетыла. Жирнең Советлар Союзынан жибәрелгән өченче, аеруча зур һәм техника белән нык жиһазландырылган ясалма иярчене, барлык прогрессив кешеләрдә соклану тудырып, космик пространствода очуын давам иттерә. Безнең галимнәребез, инженерларыбыз һәм эшчеләребез тыныч максатларда атом энергиясен, радиоэлектроника, телемеханика, автоматика куллану өлкәсен киңәйтәләр.

Узган елда социалистик лагерь илләре халыкларының бөек дуслыгы, тугандаш коммунистлар һәм эшчеләр партияләренең сугышчан революцион бердәмлеге тагын да көчәйде һәм ныгыды. Советлар Союзының тынычлыкны һәм халыклар иминлеген ныгытуга юнәлдерелгән кыю һәм инициативалы тышкы политикасы гомуми танылу казанды, безнең социалистик Ватаныбызның халыкара авторитетын тагын да югары күтәрде. Узган ел тынычлык, демократия һәм социализм эшенә яңа, гүзәл жинүләр китерде.

Кадерле ватандашларыбыз!

Без яңа, 1959 елга керәбез. Ул жидееллык планны тормышка ашыру өчен бөтен халык көрәшенең беренче елы булыр. Бөтен совет халкы Коммунистлар партиясенең XXI съездына рухланып хәзерләнә. Бу съезд

бөөк программаны—коммунистик жәмгыятьне киң рәвештә төзү программасын карар һәм раслар. Алдагы жидееллыкта илебез коммунизмның материалъ-техник базасын төзүдә хәлиткеч адым атлар. Аның экономик һәм оборона куәте шактый зур үсәр. Бер үк вакытта без совет халкының үскән материалъ һәм рухи ихтыяжларын тулырак һәм күп яклырак канәгатьләндерү мөмкинлегенә ирешербез. Социализмның бөөк өстенлекләре тагын да ачыграк күренер.

Коммунистлар партиясе һәм Совет хөкүмәте киләчәктә дә тынычлык һәм халыклар арасында дуслык өчен, төрле иҗтимагый системаларның янәшә тыныч яшәүләре өчен, ашкынып кораллануны туктату өчен, атом һәм водород коралын тыю өчен кискен көрәш алып барачаклар. Совет кешеләре бу көрәштә тынычлык һәм демократия көчләренәң жиңәчәгенә тулысынча ышаналар!

Төзелеп килүче коммунизм иле — бөөк Совет Социалистик Республикалар Союзы тагын да көчлерәк һәм матуррак булсын!

Партиянең, хөкүмәтнең һәм халыкның бердәмлеге тагын да ныграк булсын!

Тынычлыкның, демократиянең һәм социализмның ышанычлы таянычы — социалистик илләрнең куәтле лагере үз сафларын тагын да тыгызрак тупласын!

Сезгә, коммунизм төзүчеләргә, барыгызга да, иптәшләр, нык сәламәтлек, шәхси бәхет, хезмәттә, укуда, Сезнең бөтен тормышыгызда һәм эшегездә зур уңышлар телибез!

Яңа ел белән, яңа бәхет белән, кадерле дуслар!

**КПСС ҮЗӘК
КОМИТЕТЫ**

**СССР
ВЕРХОВНЫЙ
СОВЕТЫ
ПРЕЗИДИУМЫ**

**СССР
МИНИСТРЛАР
СОВЕТЫ**

ЗЫЯ МАНСУР

ЧОРЫБЫЗНЫҢ ЯМЕ ДӘ ҺӘМ ЖАНЫ ДА УЛ

Бездә хәзер гадәт булып киткән инде:
Һәр яңа ел бер яңалык булып килә,
Һәр аткан таң балкый тормыш яме булып,
Һәр туган көн белән бергә муллык килә.

Гомер буге артыбыздан калмый йөргән
Әрсез нуга безгә күптән юлдаш түгел.
Чөнки мәңге ташлашмаска сүз куешып,
Көрәшләрдә бәхет белән дуслашты ил.

Юлыбызда көн яктысы арткан саен,
Ямь өстәлгән саен безнең бу көннәргә,
Тау астыннан бәрәп чыккан чишмәсыман,
Сызылып җыр туа безнең күңелләрдә.

Канатланам. Ачты безнең партиябез
Маркс хыял иткән тормыш язына юл.
Беек Ленин партиясе — мәһабәт көч:
Чорыбызның яме дә һәм җаны да ул.

Шуңа да бит, бар йөрәктән дулкынланып
Кайчан гына алсак та без кулга каләм,
Аккорд булып, безнең һәрбер җырыбызда
Партиягә рәхмәт сүзе килә һаман!

ИКЕНЧЕ АТТЕСТАТ

Хикәя

1

У ку елының беренче көне иде. Кичке урта мәктәп директоры Таһиров янына егерме биш-егерме жиде яшьләрендәге бер егет килеп керде. Урта буйлы, төз гәүдәле иде ул. Башында майланып беткән кепка, өстендә зәңгәр комбинезон. Ишектән керде дә, идәнгә жәйгән келәмне таплаудан шикләнеп, бусага төбендә туктады һәм:

— Сез мине гафу итегез инде, Сабит ага. Заводтан килешем, өс-башым чиста түгел. Әхмәт Яруллин диләр-минне. Аттестат алырга килдем, — диде.

Директор калын кара кашларын сикерткәләде, ике алтын тешен күрсәтеп елмаеп куйды. Кыска тота егет сүзне. Эрләмәгән, тукуымаган — менә сиңа ыштанлык, дигәндәй, мәктәп бусагасын атлап керүенә аттестат дөгъвәли. Унынчы класста укурга тели, билгеле.

— Нишләп бүгенгәчә суздыгыз соң? — дип сорау бирде Таһиров аңа.

— Ике ут уртасында өтелеп йөрдем. Эшләп тә, укып та... авырга килмәгәе дип шикләнебрәк тордым.

— Шуннан?

— Без кемнән ким? Безнең ишеләр укый...

Егет, әдәп саклап, үзен бик базымсыз гына тотса да, — теле аңкавына ябышмаган, — сүзен өзеп, кыю, тәвәккәл сөйләшә иде...

Директор укыту бүлеге мөдире Қадыйр Газизовка борылды:

— Бәлки, унынчы «Б» классына билгеләрбез?

Газизов, — янәшә өстәл янында нидер язып утыра иде, — капыл гына баш чөеп, директорга карады. Аннары, кылган төсле чәчләрен артка сыпырып:

— Кырык алты укучым бар, Сабит Хәлилович, — дип кырт кисте.

Унынчы «А» классында да, класс житәкчесе Разия Батыршина әйтүенчә, бер партада өчәр кеше утыра икән.

— Соңга калып килгәнсез, иптәш Яруллин. Күрәсез, буш урын юк, — диде Таһиров.

— Миңа урын кирәкми, Сабит ага. Мин аягүрә укурга да риза, — дип кыюсыз, ләкин өметсезлеккә бирелмәскә тырышып әйтте Әхмәт. Директорның икеләнебрәк, ризалык бирәсе килмичәрәк торганын күреп: — Октябрь урталарына хәтле генә түзәрмен әле, — дип тә өстәде.

Газизов, языын бүлеп, аңа текәлде. Егетнең сөйләшүенә сәерсененбрәк, бер мизгел баш чайкап торгач сорап куйды:

— Аннары китәрсезме?

— Мин китмәсәм, китүчеләр булыр...

Яруллинның сүзе рас килде. Ике ай дигәндә унлап укучы мәктәпкә йөрми башлады. Аңа, урынсыз укучыга да, урын табылды. Ләкин укый

башлаганчы ук аттестат дэгъвэлэгән егет, беренче атналарда, оясыз калган сыерчык кебек урыннан-урынга күченеп йөрүенә дә сукранмыйча, дәрт белән укыган Әхмәт, класста иң сүлпәннәрнең берсе булып чыкты. Сигез ел буе заводта эшлэгән, гади эшчедән мастер булып күтөрелгән кеше механика-электр дигәндә теорияне биш бармагы кебек белергә тиеш бит. Ә Яруллин өчен физика иң авыр фәннәрнең берсе иде. Укыганын аңламады, ә җавап биргәндә, фикере, песи тәгәрәтеп уйнаган йон йомгагы кебек, очларын тапмаслык булып чуалды. Ул, аңлаешсыз сораулар ешлыгын этенә-төртенә ерып чыгарга тырышса да, үч иткән кебек, урта бер жирдә көрмәкләнеп кала иде. Чүп өстенә чүмәлә дигәндәй, бер көнне физика дәресендә йоклап та китте тагын.

Газизов каты бәрелде аңа:

— Йокы туйдырырга килдегезме, дәрес тыңларгамы? — диде.

Бик тә авыр һәм башкалар алдында оят иде бу сүзләргә ишетү. Әхмәт бүртенде, тупас кына:

— Миһербансыз кеше сез, Кадыйр абый, — диде.

Классташ иптәшләре Әхмәтне шелтәләп:

— Юкка гына каршы дәштең...

— Күр дә тор, биетәчәк ул сине.

— Башың белән стена җимерсәң дә, өчтән ары китә алмассың, — диештеләр.

Газизов исә бу хәлне класс җитәкчесенә сөйләде. Аннары аңа:

— Әдәбияттан ничегрәк килә? — дип сорау бирде.

— Уртача, — диде Разия.

— Балласт! — дип өзеп кенә әйтеп куйды Газизов. — Педсоветка куярга, сабуллашырга кирәк бу егет белән.

Яруллин турында Батыршина үзе дә уй йөрткәнә бар иде барын. Ләкин мәсьәләне ул кадәр үк каты куярга исәбе юк иде.

— Бу тип укыр өчен түгел, завод коллективы каршында базарын күтәрәсе килеп кенә чалбар туздыра, Разия Зәйниевна, — диде укыту бүлегә мөдире һәм, Разиянең дулкынлауына аз гына да игътибар бирмичә, дәвам итте: — Химия, тарих фәннәрен көч-хәлгә алып бара, алгебра белән геометриягә теше үтми, физиканы, гомумән, өйрәнми.

— Бәлки алай ук каты бәрелмәскәдер, Кадыйр абый, ул әле... — дип сүз башлады Разия һәм тотлыгып калды: «Ул нәрсә эшли алыр? Өмет итәр жир юк бит, юк...»

— Мин сезне аңлыйм, Разия, сезнең классның абруен төшерәсегез килми, — диде укыту бүлегә мөдире акрын тавыш белән.

Разия дәшмәде.

— Ләкин, — диде Газизов кырт кисеп, — безгә аерым класс турында түгел, бөтен мәктәп турында уйларга кирәк.

Разия аңа ни дип җавап бирергә, бу эшне ничек аңларга белми аптырап калды. «Мәктәп даны диме? Ә кешенең язмышы?..»

2

Кичәшмәдә сүз кыска булды. Газизов, бик тәфсыйллап аңлатмый гына, Яруллин ише кулыннан эш килмәс, ягъни укуга сәләтсез кешене сан өчен генә мәктәптә тотуның кирәге булмавын әйтте. Аның дәрестә йоклап утыруын да, каршы дәшүен дә искә алды.

— Яман телле егет! — диде. — Булыр булса, өч ай дәвамында ни дә булса куандырыр иде инде, — дип тә өстәде.

Яруллинның уку язмышы шулай яр читенә терәлеп калды.

...Эшләп укуның ни икәннән Разия яхшы белә иде. Үзе читтән торып укыды ул. Белем алу хакына яшьлек дуамаллыгын йөгәнләде. Юк вақы-

тын бар итеп консультациялэргэ, китапханэга чапты. Башка-бүтэннэр ял көнө дип шәһәр читенә ашыкканда, ул, китап алып, шәһәр бакчасына йөгөрдө. Сынауларга хәзерләнгәндә кышкы озын төннәрнең күбесен йокысыз уздырды. Үзе, каклаган балык кебек саргаеп калса да, бирешмәскә, укуын тәмамларга тырышты. Аны үгетләп: «Укы-укы!» — дияр кеше булмады. Әтисе сугышның беренче көннәрендә үк һәлак булды, әнисе 1943 елның жәендә Украина урманнарында калды — партизаннар отрядында санитар иде ул. Разия үзенең киләчәген үзе кайгыртып, яшәтән үк тормышның әчесен-төчесен татып үсте, бирешмәде. Әхмәт тә, анын шикелле үк башкалар да, әгәр аларның укуларын дәвам иттерергә бүген генә мөмкинлекләре булган икән, элегрәк аларга нинди дә булса матавык комачаулагандыр. Менә шуннан соң инде сиңа: «Көчәң житмәс йөкне тартма, акыллың, бүсерәң кузгалыр!» дисеннәр дә арка борсыннар.

«Моңы ничек аңларга? Шунысы аяныч, Яруллинны яклап сүз әйтергә мөмкинлек юк. Ул дәресләрен дә калдыра, контроль эшләрен дә тиешенчә эшләп китерә алмый».

Педсовет Әхмәткә кисәтү ясарга, булыр булса, тагын бер ай срок бирергә дигән карар кабул итте.

— Аннан күз күрер, — диде директор...

Ә атна-ун көн узгач...

Беркөнне Батыршина, дәрес вакытында коридорда өймәкләшеп, үз-ара ни турындадыр бәхәсләшеп торучы өч укучысын күреп, аптырап калды. Башта дәрескә соңга калганнардыр дип уйлаган иде. Ләкин араларында Әхмәт тә бар, ул бит беренче дәрескә үк килгән иде инде.

— Ни булды? — дип, гажәпсенеп сорау бирде Разия.

— Укытучы куып чыгарды, — дип жәберсенеп җавап бирделәр аңа.

«Нигә әдәпсезләнәләр соң болар?» — дип уйлады Разия.

— Ничек әдәпле булып кыланасың ди, Разия Зәйниевна, — дип кайнарланып пышылдады автобаза диспетчеры Михайлов. — Бәхәс купты. Сөйләргә тотынса, рульне төрле якка боргалый башлый — кая куаланын аңлавы кыен. Ә үзе: «Аңгыра сарык кебек авыз ачып утырасыз, берни аңламыйсыз!» — дип хурлый...

Тегү фабрикасы бухгалтеры Панов, Михайлов сүзен куәтләп:

— Тактага дүрт-биш формула язып куя да берсеннән икенчесенә шикергәләп сөйләргә керешә. Тыңлыйбыз — дебет-кредит бутала, баланс чыкмый. Алай күнелле түгел бит, — диде.

«Аңгыра сарыклар! Яман телле егет!..» сүзләрен каян уйлап тапкан?..

Икенче көнне Батыршина физика дәресенә кереп тыңлап утырды.

Дәрес гадәттәгечә бара иде, билгеле. Газизов жирнең магнит кыры турында сөйләде. Үзе болай дәрес, хәрефен хәрефкә житкереп аңлата кебек. Әмма Разия, ничек кенә тырышмасын, магнит полюслары ни өчен географик полюслардан авышрак булуын аңлый алмады. Фарадейның токлы һәм токсыз үткәргечләр белән ясаган тәҗрибәләренең дә мәгънәсенә төшенмәде ул...

Сүз юк, Газизов үз фәнен яхшы белә. Аңа ни әйтергә? Батыршинаның әле «педагогик системасы» да, укучылар белән мөгамәлә йөртүдә тәҗрибәсе дә, ун ел эшләгән икенче бер укутучыга акыл өйрәтергә хакы да юк. Димәк...

Шулай да дәрестән чыккач, ул Газизовка күңелендә барын ачык әйтте.

— Дәресегезне аңламадым, Кадыйр абый, — диде.

Аны укучыларның йөзләренә шундый пычрак ыргытуы, аларны тиешсезгә хурлавы өчен шелтәлде. Укыту бүлеге мөдире аңа, ничектер, мыскыл иткәнсыман, күзләрен кыса төшебрәк карады, ләкин ни дип тә әйтергә өлгермәде, аны директор кабинетына чакырдылар.

Үзбаштан уйга килеп, аягүрә басып укырга да риза булып инәләп кәргән кешенәң укуын болай тарта-суза гына алып баруы сәер иде. Кай-берәүләр юләрсенеп: «Баш түбән әйләндерәбез дә, өсләсен биш итәбез аны», — диләр, икенчеләре эреләнеп: «Без сезнең билгеләрегез хакына түгел, белем алып өчен укыйбыз!» — дип кенә жибәрәләр, — төрле кеше, төрле холык. Яруллин исә тегеләренә дә, боларына да охшамаган. Ул: «Хәлемнән килгәнчә азапланам инде», — ди. Үзе мескенләни, карышып: «Сезнең эшегез юк!» — дип тә чәпчеми, укытучыларны да гаепләми. Хәтта Газизов турында да:

«Кулыннан килмәсә рас булса, укытырга рөхсәт бирмәсләр иде», — дип кенә фикер йөртә.

Нинди кеше? Аңа ни комачаулый? Сәбәпсездән болай жәберләнер идеме кеше?

— Сез аның белән яхшылабрак кызыксыныгыз әле, — дип киңәш итте Разиягә директор.

Батыршина Яруллиннарның фатирларына барырга жыенып йөргән көннәренә берсендә, аның янына ул әлегә хәтле күрмәгән бер кыз килде. Сәлимә исемле икән, — Сәлимә Гафурова, врач.

Ул укытучылар китеп беткәнне көтеп алды һәм, бүлмәдә икәүдән-икәү генә калгач, күптән таныш кешесенә әйткәндәй, гади генә итеп:

— Сезгә сүзем бар, Разия, — диде.

Разия бер дә гажәпләнмәде, юк. Үзенәң егерме алты яшьлек гомерендә аңа төрле кешеләр белән очрашырга туры килде. Ул Сәлимәгә диваннан урын күрсәтте, үзе дә аңа янәшә барып утырды. Сәлимә, үз өендәгечә, иркенләп, кулларын күкрәгенә кушырып куеп утырды да бүлмәгә күз йөртеп чыкты. Аксыл түгәрәк йөзә аңлаешлы, ачык: уйланса — зәңгәр күзләрен бер ноктага текәп, алсу иреннәрен кысып утыра; шатланса, канәгатьлек белдерсә — елмаеп куя; күршесенә сүзен ошатмаса, ачуы килсә — кашларын жыера, сикерткәләп ала. Өстенә зәңгәр йон күлмәк кигән, билән күлмәгә кебек үк пәхтә генә бәйләгән йон пута белән буып алган — анысы алсу төстә.

Сәлимә колакларына ишелеп төшкән чәчләрен артка сыпырды, күлмәк изүен чишеп жибәрде. Сүз югында сүз булсын дигәнсыман, үзенә врач буларак командировкага еш барырга туры килүен, шуның аркасында Яруллинга булыша алмавын сөйләде. Ул кемем буламы? Бала чактан бергә үскән якын дус. Бер мәктәптә укыдык, әйе, бер партада утырдык. Зирәк малай иде. Булдыклы егет. Бар уе әтисенә охшап, көчле рухлы кеше булуда. Әтисе кем булып эшлимә? Эшләми ул, сугышта вафат булды. Әхмәт заводта мастер булып эшли. Ул хакта беләм, дисезме? Аның быел Румыниягә барып кайтуын да беләсезме? Юк? Мәскәүлеләр белән бергәләп, яңа эшли башлаган бер заводта ай ярым булып кайтты. Эш тәҗрибәсә белән уртаклашып... Бусы сезгә яңалык дисезме? Билгеле, сезгә бит аның нинди булуы хәжәт түгел, ничек укуы хәжәт.

Сәлимә акрын тавыш белән, ачуланмыйча, шелтәләмичә генә, үз башыннан узган хәлне искә алып сөйләгәндәй, тыныч кына сүз йөртте. Ләкин шунда ук баш чөйде, Разиягә үпкәле караш текәп:

— Ә сез биредә педсовет жыеп тикшерәсез икән, — диде һәм үтенүле тавыш белән өстәде: — Үзенә әйтә күрмәгез тагын! Юкса... бөтенләй сөйләшми башлар. Адвокатларны сөеп бетерми ул.

Разия:

— Аңлап житкермибез аны... ул ниндидер... — дип сүз башлаган иде дә тотлыгып калды.

Сәлимә үзе бүлгән фикерен дәвам итеп:

— Сезнең кисәтү ясавыгыз файдага булды, дип уйлыйсызмы? Нинди файда! Аңа кисәтү түгел, ярдәм кирәк, — диде.

— Билгеле, — диде Разия. Әллә аның белән килешүен белдерде, әллә икеләнүе булды — моны үзе дә аңлап житкермәде ул.

Сәлимә китәргә жыенып торды, пальтосын киде. Инде ишек тоткасына ябышкач, Разиягә ялварулы карашын текәп:

— Укудан өзелеп торганына тугыз ел бит аның. Укуы авырга килә, — диде дә тиз генә чыгып китте. Инде ишек артында аның: «Хушыгыз!» дигән тавышы ишетелде.

...Разияне Әхмәтнең әнисе, иллә биш-алтмыш яшьләрендәге ачык, яшь чырайлы, чал чәчле карчык — Хәтирә әби каршы алды. Разия үзенең кем булуын, ни өчен килүен әйтте. Хәтирә әби үзенең вакытсыз исәптән төшеп калуыннан, ягъни авырып китеп пенсиягә чыгуыннан зарланып алды. Сүзгә кереп, дөнья хәлләрен сөйләшеп утырдылар.

Өчәү генә яшиләр икән. Улы һәм кызы белән.

— Болай да мәшәкате житеп арткан иде, инде укуга бирелде. Әтисе дә вафат булгач, мин дә авырып киткәч, тормышның бар авырлыгы аның өстенә төште. Сеңелесенә унжиде тулды — техникумда укый. Әллә ул эшкә башлаганчы сабыр итәмсең, дигән идем, — «Ике генә ел калды бит. Қая ул, болай да укуны оныта башладым инде, ди. Нәрсәгә генә барып тотынмыйм — бар да минем өчен яңалык», — ди...

Разия, Хәтирә әбинен шулай ачык күңелләнеп, бар уй-серләрен сөйләп бирүен тыңлап утыра торгач, үзенең беренче килгән-күргән кешеләреннән тормыш ваклыктарына колак салуыннан тарсынып кызарынды. Хәтирә әби, үз нәүбәтендә, аның каршында уңайсызланды. «Мәктәптән килеп хәл белешәләр икән. Әхмәтнең укуында жае-көе юк инде, күрәсең. Ничек булсын соң ул жай? Бүген дә әнә сеңелесе Наҗия заводка, аңа әбәт илтә китте».

— Ашап бетергәннен үз күзен белән күреп кайт. Югыйсә ул, китергән әйбереңне бөтәrlәп кесәсенә тыгар да тагын кичкә хәтле ач йөрер, — дип кисәтеп жибәрде аны Хәтирә әби. Шулай димәс иде, белә: Әхмәт башкалар шикелле жай белән генә эшләүче түгел. Әйе. Әнә инде укуын да булдыра алмый икән...

Разия як-ягына күз салды. Стеналарга челтәр-мазар эленмәгән, чиста вак чәчәкле зәңгәр обой ябыштырылган. Ике тәрәзә арасында кечкенә көзге, комод. Комод белән көзге арасына сырлы рам эленгән. Рамга...

Разия урыныннан торды, бүлмәдәге тынлыкны бозарга курыккандай, акрын гына атлап якынрак барды. Рамга кулын сузып хәрәкәтсез калды һәм аңа озак, бик озак карап торды. Аннары кисәк кенә, нидер исенә төшеп, дерелдәвек тавыш белән сорап куйды:

— Кем рәсеме бу, Хәтирә әби?

— Шакир абзаң... Әхмәтнең әтисе, — диде Хәтирә әби. — Сугыштан кайтмады.

— Ул... әни әйткән иде... әйе, ул... — дип буталчык сөйләнде Разия. Хәтирә әби аңа аптырап калып, ни булганын белми гажәпләнеп карарды. Хәтта Разия чыгып киткәндә, аның белән сабуллашырга да онытты.

4

Дәресләр беткәч тә Разия укытучылар бүлмәсенә ашыкмады.

Унынчы «А» классы бушап калган иде инде. Тик иң арткы партада гына Әхмәт, бик күңелсез кыяфәттә, дәфтәрләрен гәзиткә төреп утыра иде.

Батыршина класска керде.

«Бу егет чынлап торып мәлжи башлаган ахры», — дип уйлады ул аңа карап, ә аның үзенә:

— Геометриядән өйгә бирелгән эшләрне башкармагансыз, ни булды сезгә? — диде.

Яруллин иңбашын тартып куйды, класс житәкчесенең болай көн саен

талкый башлавы юкка гына түгел: директор сүз кузгаткандыр. Тагын мәктәптән куу турында искәرمәгәйләре.

Әхмәт ни дип тә җавап бирмәде. Юк, класс җитәкчесе аның кичә өч минут та буш вакыты булмавын, ике смена рәттән заводта ятуын белми, белергә дә теләми. Белмәсә тагын, пычагыма хәҗәт белүе.

Яңа станокларны монтажлау вакытында геометрия башка керәмени? Цех начальнигы: «Мәктәпкә соңга калма, бар, синнән башка да урнаштырырбыз», — дисә дә, цехтан китмәде ул. Ничек китсен? Станоклар аның участогына куелды бит. Менә шуңа күрә геометрияне кулга алырга вакыт булмады. Нигә, укуга сылтап аңа үз эшенә кул селтәргә идемени? Юк, бу беркатлылык, гамьсезлек булыр иде. Юк, аңламый Батыршина эшләп укуның күпме мәшәкәт тудыруын. Эшендә чатаклыктар да булмасын, дәрәсләреңне дә калдырма, әни карчыгың, сеңелләрең — барын да уйла, аларны да кайгырт — барысына да бер баш бит ул, бер Әхмәт. Көндезен эштә, кичен укуда, өйгә кайтып кергәч тә нәрсәгә барып тотынырга, кемгә нәрсә әйтергә белмисен.

— Вакыт җитми, Разия... Зәйниевна, — диде Әхмәт һәм башын иеп, кесәләрен капшанырга тотынды, көрсенеп куйды. — Бәлки... эшнә ташларга, әнине, сеңелләренә онытыргадыр? Эти вафат булганнан бирле болай да күрәсен күрделәр, түзәсен түзделәр инде алар...

Разия кызарынды, чигә чәчләрен сыпырып куйды.

— Мин онытырга димим. Укуыгыз турында сөйлим.

— Безнең шикелле бәрелә-сугыла яшәргә туры килмәгән күрәсен сезгә, — дип ачынулы әйтеп куйды Әхмәт.

Разия иренен тешләде, кырыс кына:

— Мин ятим үстем... ун яшемнән укыдым... эшләдем дә... — диде.

Әхмәт каушый калып кызарынды, оялып яңга борылды. Разия башка ни дип тә әйтмәде, класстан чыгып китте.

Укытучылар бүлмәсеннән Газизов чыкты. Ул Разияне күрәп баш какты һәм коридор буйлап килүче Яруллинга ишарәләп әйтә куйды:

— Сүзегез үтемле булды, Разия Зәйниевна: егет теше-тырнагы белән тырыша. Ләкин мәгънә күренми... Әйе. Укуын ташларга да исәп итә бу-гай. Аңламассың...

Разиянең зәңгәрсү күзләре тоныкланды, гүя аларны яшь элпәсе сарды.

— Сөз аңламыйсыз аны, Кадыр абый, — диде Разия, уйчанланып, һәм коридор буйлап ашыкмый гына, салмак кына адымнар белән китеп баручы Әхмәт артыннан карап калды.

— Сөз аны электән дә белә идегезмени?

— Белә идем. Моннан унҗиде еллар элек, — диде Разия акрын тавыш белән һәм, шулай булуына үкенгән кебек, күңелсез генә өстәде: — Ә ул белми... Миңа бер туган абыемнан да якын кеше икәннән белми. Аның әтисе безне үлемнән коткарып калды. Мин яхшы хәтерлим. Кичә аларда булган идем... Шакир абыйның рәсемен күрдем. Әтием белән бергә хезмәт иткәннәр...

Алар урамга чыктылар.

Батыршина аңа Сәлимәдән ишеткәннәрен, Яруллин турында беләп өлгергәннән барысын да, хәтта Ватан сугышы елларында булып узган фаҗигалә хәл турында да сөйләп бирде. Белсен, ишетсен бу миһербансыз, таш йөрәкле кеше Яруллинның кем икәннән.

5

...1941 ел. Ватан сугышының беренче көннәре иде.

Чик буендагы нарат урманына урнашкан кечкенә гарнизон котырынып һөҗүм иткән дошман отрядларын өч сәгать буена тоткарлап торды һәм артка, көнчыгышка чигенә башлады.

Дошман ике флангтан да алга узды. Анда, алда, чиста күк гөмбәзәнә кара төтен ургыла, дошман артиллериясе гөрелди иде инде.

Капитан Батыршин хатыны һәм тугыз яшьлек кызын сугыш башланыр минутларда ғына йөк машинасына утыртып тылга озатты.

Шофер, сикәлтәләр очрыймы, чокыр-чакыр туры киләме, карап тормады, машинасын тәкәтсез куалады. Аңа әле кире әйләнәп кайтырга, чигенә башласалар, аларга, гарнизончыларга, ярдәмгә өлгерергә кирәк иде.

Разия, капитанның кызы, алсу тасма кушып үргән нәзек чәч толымнарын, төшөп калмасыннар дип курыккандай, чытырдатып учына кыскан, икенче кулы белән әнисен муеныннан кочып алган, куркуыннан агарынып калган иде.

— Әтием, әти! — ди ул калтыравык тавыш белән. Әнисе Нәсимә аны башыннан сыйпады, юеш чигәләреннән үбеп тынычландырырга тырышты:

— Елама, кызым... бәлки... елама, — диде. Ә үзе көнбатыштан күзен алмый, чәчләре тузгыган, йөзөндә тирән борчылу катыш нәфрәт сизелә иде.

Аларны озата баручы, зур гәүдәле, киң жылкәле кызылармеец янәшә утыра, дәмми-сөйләшми, тик әледән-әле кабинага шакып:

— Куала, Михась, куала, кадерлем! — дип үтенә.

Кояш ерак урман өстенә күтәрелде. Аның аксыл нурлары куе каенлыктар арасыннан үтеп юлга төшә. Үлән яфракларындагы чык бөртекләрендә уйный.

— Куала, Михась, бәлки өлгерербез...

Дөнъяда ни башланганны белеп өлгергән күгәрченнәр якында ғына туп гөрселдәгән тавыш ишетеп пыр тузалар.

Михась куалый. Нәүмизләнәп калган, халык ташлап киткән хуторлар аша, вак наратлыктар, алма бакчалары яныннан выжлап очып уза. Табигать әле үзгәрмәгән, аңа сугыш сөрәме тимәгән. Биек топольләр, бәхетсезлек килгәнән сизгәндәй, акрын, уйчан тавышланып, июнь жилендә, иртәнге салкын жилдә яфрак шыбырдаталар.

Нарат урманына сыенып утырган кечкенә хуторны чыккач та аларга ике бала житәкләп юл кырында басып торучы бер карчык очрады. Алар, өчесе бергә баскан көе, машина килеп житкәнне көтеп алдылар, ләкин кул күтәрмәделәр.

Михась машинасын туктатты.

— Утырыгыз!

Карчык аңа сүзсез генә карап куйды. Аның күзләрендә тик нәфрәт чаткысы ғына очкынлана иде.

— Иптәш Яруллин, әйберләрен алыгыз, зинһар.

Ләкин карчык әйберләрен дә бирмәде, үзе дә машинага утырмады.

— Китәргә?.. Қая? Станциядә немецлар инде... — дип сөйләнде ул. Шул минутта ук урман ягыннан автоматлар тырылдаган тавыш ишетелде.

— Килеп життеләр, ләгънәт яугырлары! — дип кычкырып жибәрде карчык һәм таләпчән тавыш белән:

— Әйдәгез! — диде дә якындагы ермак ягына ашыкты.

Хутор ягында мотоцикллар тырылдый башлады.

— Шакир! Капитан боерыгын үтә. Син алар өчен башың белән җавап бирәсең, — диде Михась, Яруллин белән янәшә, чокыр кырыена ятты һәм кызын житәкләп ермакка төшөп баручы Нәсимә ягына баш изәде. — Ашык!

Ермак төбөндәге тар сукмак буйлап абына-сөртенә атлаучы Нәсимә әле артына борылып күз сала, әле як-ягына карана. Ул кызын кулына алган. Разия, немецлар килеп житә дигәч, куркуыннан хәлсезләнәп калган иде.

Шакир бер-ике сикерүдә аларны куып житте һәм туктап тормый ғына Разияне үз кулына алды. Борылышка житкәндә аларны көтеп торучы

карчык күренде. Нәкъ шул минутта баш очыннан пулялар өере очып үтте: «Взик-взик!» Немецлар ермакка төшә башладылар.

— Йөгерегез! — диде Шакир, Разияне энисенә тапшырып: кыз ипкә килгән иде инде. — Йөгерегез! Ничек тә тоткарларга тырышырбыз. Менә, — диде ул Нәсимәгә фоторәсем сузып. — Исән калсагыз тапшырыгыз, адресы язылган...

... Гарнизонның соңгы сугышчысы икенче көн таң алдыннан һәлак булды. Капитан Батыршин да, аның кыю сугышчылары да чолганыштан чыга алмадылар. Фашизмга каршы булган канлы көрәшнең беренче корбаннарының нурлы истәлеген генә калды, жыр булып гасырларда яңгырар даннары калды.

6

Хәтирә әби кухня ишегеннән баш тыгып бер-ике тапкыр алгы бүлмәгә күз салды да ахырында түзмәде, улының киптергеч эзләп дәфтәрләрен актаргалап торган чагында бүлмәгә кереп, шелтәле тавыш белән:

— Ял ит инде берәз. Кыяфәтең калмады лабаса, — диде. Улы, кома-чауламагыз әле, дигәнсыман, кул селтәп янадан яза башлагач, тавышын күтәрә төшөп: — Бәйрәм житә. Кәстүмеңне ясатыр булсаң, мастерскойга барып кайт, — дип исенә төшерде.

Әхмәт, бер сүз дәшмәстән, өстәл яныннан торып китте. Борчулы кыяфәт белән ишекке-түрле йөрәң башлады. Хәтирә әби ана карап авыр көрсенеп куйды. Кыргыйлана башлады бала. Әйе, бишкә ярылырга житешеп йөри торгач, ничектер чорсызлана, шөкәтсезләнә башлады...

Хәтирә әби кухня якка чыкты.

Энисенен һәр даим борчылу сиздереп әнә шулай көрсенүе Әхмәтнең күңелен кыбырсыта иде.

— Бәйрәм качмас, укуны карарга кирәк, — диде ул, беравык уйланып торганнан соң.

— Кара инде, кара, — дип тавыш бирде Хәтирә әби кухня яктан гына торып. Аннары гадәти тавыш белән искәрде: — Алайса анда-монда чыгып китмә. Өчпочмак пешерәм.

— Өчпочмак? Әйе. Өчпочмак... күппочмак. Наҗия!

Күрше бүлмәдән Әхмәтнең сөңелесе, озын чәч толымнарының очларын тузгакландырып күкрәгенә салган, аксыл тулымса йөзле Наҗия чыкты.

— Син октаэдрның күләмен ничек табарга икәннен беләсеңме?

— Нәрсә соң ул октаэдр?

— Менә сиңа өчпочмак... сизгез кырлы күппочмак.

— Онытканмын.

— Беренче дәрәжә тигезләмәләрен дә оныттыңмы?

— Нәрсәсе аңлашылмый соң?

— Ничек аңларга: тигезләмәнең тамыры булмый, мәсьәлә чишелми?

— Әллә тагын...

— Сәлимәне очратканың юкмы, кайтмадымы икән? — диде Әхмәт, сөңелесенен сүзен бүлөп.

— Юк. Иртәгә мәктәпкә баргач сорарсың әле, ник жәфаланып утырасың соң?

Әхмәт каш астыннан гына сөзөп карады да тамак кырып куйды. Аннары дәфтәрләрен бөтереп чалбар кесәсенә тыкты һәм ашыгып киенә башлады.

— Сабит ага янына барып килим әле... — диде ул үз-үзенә сөйләненп. Хәтирә әби:

— Улым, әйдә юын, өчпочмак ашыйбыз... — дип кухнядан чыкканда

Әхмәт Университет урамыннан менеп бара иде инде...

Әхмәт директор янында сәгать ярым чамасы булып чыкты.

Сабит ага аңа белмәгәннәрен аңлатып бирде, өстәмә консультация-ләргә йөрергә тәкъдим итте.

— Сигезенче, тугызынчы класс программасын кабатларга туры килер. Оныткансыз. Шуңа буталасыз, — диде ул...

Оныткан... Директор дәрәс әйтә, билгеле. Сигез-тугыз ел эчендә онытылган нәрсәләр бик күп. Әлек укыганны да яңадан өйрәнергә кирәк. Ә вакыт? Тәүлекне икеләтә арттырырга иде... Ләкин укырга кирәк. Әйе... Кем әйтә Яруллин укуын ташларга жыена дип? Батыршинамы? Газизовмы? Сабит ага мәзәкчән кеше, шулай да:

— Укуынны ташларга йөрисең, диләр. Дәрәс булса, бел, башында бер бөртек чәчәңне калдырмам, — ди. Үзе көлә. Әйе, дәрәс әйтә ул. Сишәмбе көннәренә, укулар булмаган көннәрдә, консультациягә чакырды. Йөрергә кирәк. Вакыт житми икән, йокы исәбенә, ял исәбенә бер-ике сәгать өстәргә кирәк. Шунсыз булмас...

7

Дәрәсләр беткәч тә, укучылар, укытучылар бергә төркем-төркем булып шәһәрнең төрле ягына таралышалар.

Яруллин мәктәптән химия укытучысы Садыйков белән бергә чыкты.

— Батыршинаны көтәсезме? Сөз бер кварталда торасыз бугай... Көтик алайса...

Алар папирос кабыздылар. Садыйков бая әйткәннәренә ялгап сорау бирде:

— Разия Зәйниевна сезнең белән сөйләшкәне юкмы?

— Юк, — дип, гажәпсенеп кенә җавап бирде Әхмәт. — Әни белән сөйләшеп киткән бугай. Ә минем белән... Ни хакта сөйләшсән ул?..

— Чынлап та, нигә сөйләшеп торырга, тотарга да колагыгызны гына борырга кирәк сезнең. Укуыгызны ташларга исәп итәсез түгелме?

— Минме? Уйлаганым да юк...

— Мин дә аптырый калган идем шул. Бирешмәгез...

Пальтосын төймәли-төймәли Батыршина чыкты.

— Ялган икән, Разия Зәйниевна. Гайбәт сөз генә, — диде Садыйков аны күреп һәм икесе белән дә саубуллашып китеп барды.

Разия белән Әхмәт җәяүләп кенә киттеләр. Үзәк урамга борылгач, Әхмәт әйтә куйды:

— Ә мин сезнең мондый икәнегезне белмәгән идем.

— Нинди?

— Шундый инде... минем бит зарланып йөргәнем юк... хәтерем ялгышмаса.

— Минем дә сезне җәлләргә исәбем юк. Мескеннәренә җенем сөйми.

— Кем соң мескен?

— Әйтик, сез...

Разия тотлыгып калды. Нигә аңа вәгазь укырга? Нигә кеше тормышын тикшерергә?

Ул тагын аларның фатирларын күз алдына китерде. Өстәл өстендә ачык калган дәрәслек, дәфтәрләр ята иде. Сеңелесе дә, әнисе дә аларны хәтта урыннарыннан да кузгатмадылар. Беләләр, аларны Әхмәт шулай калдырган. Ул эштән кайтып кергәч тә, кирәк жирен эзләп юанырга вакыт әрәм итми генә, мәктәпкә киткәнче, унбиш-егерме минут утырырга исәп итеп шулай калдырган. Әнисе, сеңелесе ут йотып: «Соңга калмагае», — дип сәгатькә генә карап торалардыр, вакыт житкәч тә: «Бераз капкалап ал!», — дип аш китерәләрдер әле. Разиягә алай иркәләнергә туры килмәде, юк. Апасы, — әнисенең сеңелесен ул апа дип кенә йөртә иде, — үч иткән шикелле, ул дәрәс хәзерләргә утыргач та, радионы сөйләтә, я нәрсәдән дә булса зарланып йөри башлый.

— Җаның булса, әзрәк йорт эшләрен карар идең, — дип талкырга керешә. Кая инде сиңа аш-су хәзерләү. Ахырында Разия түзмәде: «Ач тамагым,

тыныч колагым», — диде дә тулай торака күчеп китте. Менә ничек укырга туры килде. Разия чыдам иде, үзен кызганмады. Үзен кызганмаска өйрәнәп үсте ул. Эшендә дә алда булырга, төгәл, пөхтә эшләргә, укуын да башкалардан яхшырак укырга тырышты. Шуңардан үзенә горур шатлык тапты. Бу шатлык аңа яңа дәрт өстәде, ул ару-талчыгудан көчлерәк иде.

Әхмәт шундый кеше түгелмени?

— Тәртә арасына кергәч, тарта алмыйм, дип зарланып йөрмәгез, — диде ул аңа.

— Ә мин зарланмыйм. Безнең нәселдә андый мескеннәр булмаган, — диде Әхмәт аңа каршы.

... Ул Разияне капка төпләренә чаклы озата барды һәм ашыгып кайтып китте. «Ничек тузына!» Укытучы имеш, дип уйланып алды Әхмәт капкадан кергәндә һәм шып туктап калды. Гомердә булмаганны, Разия бүген аның белән кул биреп сабууллашты, гадәтенчә коры гына: «Хушыгыз!» димәде, ә ягымлы тавыш белән: «Хәерле төн, Әхмәт!» диде бит. Бу ни дигән сүз?..

Яруллин «аякка басты». Уку елының соңгы атналарында Кадыйр Газизов булып ул да аның турында фикерен үзгәртте.

— Гажәпләнәм: ничек ул беренче айларда алпан-тилпән йөрдә икән? Мин, тыгымса акыллы, таркау фикерле бу, дип кул куярга жыенган идем, ә ул... Унынчы «А» классында физиканы аңардан да нигезлерәк аңлап өйрәнүче юктыр, — дип сөйләнә башлады.

— Ул әле һаман да өстәмә консультацияләргә йөри, — дип мәгънәле елмаеп сүз ката иде директор. Укыту бүлеге мөдире, Сабит ага да бу хәлгә гажәпләнә дип аңлап, аның бу сүзләр белән «Кешене аңларга, кем икәннен танырга кирәк шул. Ә сез беренче көннәрдә, булдықсыз егет, дип шәрран ярдыгыз!» диюен сизенмичә, дәртсенеп:

— Тоташтан биш, тоташтан! Сез, иптәш директор, тригонометриядән салынкырак килә дисезме? Шулай да бишле куегыз ... аттестатка бишле чыксын, — дип үтенә.

— Комиссия ни әйтер, — ди аңа Сабит ага.

Сынаулар беткәннең икенче көнөндә Газизовка чакыру кәгазе бирделәр. Батыршина туйга чакыра иде. Кадыйр, күзләрен кыскалап елмаяю белән үк бу шатлыкны уртаклашырга куанып риза булуын сиздереп, Разиягә ике кулын сузды.

— Котлыйм сезне, Разия!

— Рәхмәт, Кадыйр абый!

— Тигез гомер итегез!..

Разия көлеп жибәрде. Газизов аңа аптырый калыбрак карап куйды һәм чакыру кәгазенә күз йөртеп чыккач кашларын сикерткәләп алды:

— Сезнең туегыз түгелмени? Биредә Сәлимә белән Әхмәт диелгән... берни аңламыйм.

— Аңламас нәрсә юк, Кадыйр абый. Туганым өйләнә. Абыем...

— Нинди абыегыз?

— Яруллин. Мин сезгә сөйләгән идем ич, хәтерлисездер?

Газизов баш какты.

— Рәхмәт чакыруыгызга! — диде ул һәм кабаланып чыгып китәргә жыенды. — Нинди бүләк алырга соң? Андый-мондый гына батмас, кешеләре... кешеләре бит...

Икенче көнне Яруллин аттестат алырга килде. Газизов аңа бу зәңгәрсу кәгазьне үзе тапшырды.

— Менә путевка, менә ике кулым! — диде ул һәм Разиягә карап, булган бөтен күңелсезлекләр өчен гафу үтенгән төс белән өстәде:

— Мин аңа бу аттестат белән бергә икенчесен дә тапшырып идем... Кешелек аттестаты. Нигә, дәрәс түгелмени, иптәшләр?! Яруллин кебекләр өлгереш аттестаты гына түгел, кешелек аттестаты алырга да лаеклар. Көчле кешеләр бит!

ХЭСЭН ТУФАН

ЯҢА ШИГЫРЬЛЭР

* * *

Алмаздандыр Марстагы таулар:
Тикмэгәме алар зәп-зәңгәр...
Әх, шул яklar, ягъни «вакуумнар»
Якындарак булсалар әгәр...

Ай сап-сары: уран күптер анда,
Алтын күптер таулар-ташларда...
Җай, омсына янки
Шул яklarга
Берәр төрле вымпел ташларга.

Уран, алтын... бар да бушлай анда,
Мен дә чумыр теләгән кадәр...
Качак немец ясап биргән әмәл
Бер гамәлгә яраса әгәр,

Мен, әйдә, мен Айга я Марска,
Галәм киң ич, сезне кем тыя?!
Ләкин... янки, сезнең системагыз
Рекорд куям ди дә
Ком коя...

Галәм, әнә, чиксез «вакуум» ич,
«Доктрина»гыз өчен, мәсәлән!..
Бәлки бары пәси юлыга да
Дүндерәдер сезне сәфәрдән?!

Сез, юньсезләр, жирнең байлыкларын
Туздырганда бары әрәмгә,
Жир шарының иң беренче юлын
Коммунизм ачты Галәмгә.

Вәкиледәй булып бу ракета
Дөнъядагы барлык адәмнең,
Аппаратлар аша карый, тыңлый,
Серен сөйли безгә Галәмнең.

Коммунизм исбат итте инде:
Марсларга барып булачак.
Булачак,
Тик бизнесмәннән түгел,
Кешеләктән вәкил буларак.

И Ж А Т

Ничектер ул үзенә каратты,
Баш идерде, белмим, ни белән.—
Туктап калдым барган жиремнән:
Гәрәбәдәй саргылт каралты
Туктатты да үзенә каратты.

Үзе бары гади агачтан
Балта белән ижат ителгән.
Ләкин аңа кеше хисеннән,
Матурлыктан нидер катнашкан,
Үзе гәрчә гади агачтан.

Сәләтле син, кеше туганым,
Талантлы син һәрбер ижатка:
Тормыш дигән бөек китапка
Языла бара хезмәт юлларың,
Талантлы син, илдәш туганым!

Очрамады миңа юлларда
Йөрәк катнашмаган хезмәтләр.
Илһам белән тулы йөрәкләр
Капка ача яңа елларга
Тарих белән уртак юлларда.

ИЛДАР ЮЗИЕВ

БЕРЕНЧЕ ҺӘМ УНЫНЧЫ

Киләчәкнең карлыгачы кебек,
Юллар ачып зәңгәр бушлыкка,
Увертюра булып Яңа елга,
Без төзегән жидееллыкка —
Хыял гына житкән биеклеккә
Менеп китте безнең ракета,
Әкиятләр, тукта,
таң калыгыз,
күрәсезме,
Совет гербы күкне яктырта.
Ил сәламен илтеп Кояш, Айга,
Әйлән әйдә дөнья күгендә,
Бездән иң беренче,
Кояш тирәсендә
Син унынчы булып җемелдә!
Озак түгел инде синең арттан
Үзөбөзгә менеп житәргә,
Безнең темплар:
синең биеклектә,
Безнең тизлек:
бүген-иртәгә!
Нурлы илдән әллә киткәнгәме,
орбитаңны
Кояш тирәсендә сайладың,
Синең алда пәрәнжәсен ача,
Венералар,
Зөһрә кызлы серле Айларың...
Маршрутлар хәзер күккә илтә;
Яңа эра ачты ракета.
Гүя инде Җирне Кояш түгел,
Җир Кояшның үзен яктырта.

ГАРИФ АХУНОВ

ЮЛЛАР ЧАТЫНДА

Хикәя

1

Бу квартирга без инде ияләшеп беткән идек. Бергә алып барасы тормышыбызның беренче көне шушында башланды. Көтеп алган беренче балабыз — Шамилеб без шушында туды. Шушы квартирда торганда, иптәшем Сәләхи институтны тәмамлап, заводка эшкә керде, инженер булып эшли башлады.

Инде менә китәбез. Безнең китүебезне сорадылар. Квартир хужабыз Тәгъзимә апаның быел унынчы классны тәмамлаган кызы Марзияга аерым бүлмә кирәк булды. Бу — Марзияның иркен яшәргә теләүдән килеп туган капризы түгел. Моның бик житди сәбәпләре бар иде. Шуңа күрә безгә яңа квартир эзләүдән башка чара калмады.

Тәгъзимә апаларда без ике ел яшәдек.

Без квартирантлар булып кергән елны Марзия тугызынчы класста укый иде. Ул елны Марзия классыннан күчми калды һәм олы кешеләргә, шул исәптән безгә дә, маңгай астыннан карап, дәшмичә йөрде. Мин моның сәбәбен бик яхшы аңладым. Марзияның үз әтисе сугышта үлгән, ә үги әтисе эчкече иде. Бәлкәм, Тәгъзимә апа, кечкенәмне ятим итмим, кеше арасында кимсетеп йөртмим дип, икенче тапкыр кияүгә чыккандыр. Ләкин Зариф үги кызына әти булудан ерак иде шул. Дөрөс, ул, эчмәгәндә, бик әйбәт кеше, кешеләрне рәнжетү түгел, авыр сүз дә әйтә белми. Ләкин аның эчми калган атнасы сирәк иде. Төн уртасында, кеше-кара йоклап беткәч, кинәт ишек дөбердәтә башлыйлар. Ишек ачарга баручы Тәгъзимә апаның авыр көрсенүе ишетелә. Аннан да авыррак булып, үкенечле сүزلәре яңгырый:

— Ай аллам... Нинди бетмәгән эчү булды инде бу? Атна саен, полукы алган саен...

Аңа теле бәйләнгән Зариф карлыккан тавыш белән җавап кайтара:

— Алдыйсың, Тәгъзимә... Алдыйсың, җанкисәгем. Көн саен эчмим... Атнасына бер генә эчәм... Аңлыйсыңмы? Бер генә...

Менә ни өчен Марзия караңгы чырай белән йөри, менә ни өчен ул тугызынчы класстан күчми калган иде. Мин күңеләмдә кузгалган авыр кызгану хисе белән, ул инде унынчы классны бетерә алмас, аның укудан күңеле сүрелгәндер, дип уйлый идем.

Ләкин Марзия укыды. Ул ничектер, барачак юлында яктылык күреп, кечкенә гомерендә очраган ямьсез нәрсәләрдән чирканып, читкә тайпылып, гел кеше булырга, гел үз хокукыннан файдаланырга ом-

тылды. Этисе «получкы» алган көннәрне ул иптәш кызларында кунып кала торган булды, китапны кулыннан төшермәде. Менә хәзер инде унынчы классны тәмамлап, университетка керергә эзерләнә.

Шулай булгач, без Тәгъзимә апаның үтенечен кире кага ала идекмә? Юк, билгеле.

Ләкин квартир кайдан табарга?

Тәгъзимә апа үзе дә бездән ким борчылмый иде. Кемгә генә барма — иң элек семьябызда ничә кеше барлыгын сорыйлар, кечкенә бала турында сүз чыктымы — өйдәш кертүчеләрнең йөзе караңгыланып китә, сөйләшмәс булалар.

Инде нишләргә?

Шушы мәшәкәт белән атна-ун көн йөргәннән соң бер көнне Тәгъзимә апа Бишбалта бистәсендә квартирлар табып бирүче бер маклер хатын барлыгын ишетеп кайтты.

Сәләхи белән икебез туп-туры шунда киттек.

Стеналарына догалыклар кадаклап куелган, төрле чуар намазлыктар эленгән зур гына бер бүлмәдә безне илле биш яшьләр тирәсендәгә бер хатын каршы алды. Чигә чәчләренә чал керә башласа да, йөзе әле аның таушалмаган, битенә жыерчык-мазар кунмаган, гәүдәсе дә бик төз. Өстендә аның озын итәкле күлмәк, аягында чәмчәле читек, тик колагына эләктереп куйган кара алкалары һәм беләгендәгә бармак бите чаклы алтын сәгәте генә гади бер татар карчыгы киemenдәгә бу абыстайга әллә ничек килешмиләр иде.

Чәй янында шартларны сөйләштек. Фәсәхәт түти безнең хәлебезгә кереп, безнең сүзләребезне борчулы йөз белән тыңлады. Без йомышыбызны әйтеп биргәч, кайтарылып төшкән яулыгын артка чөеп, авыр гына көрсенеп куйды:

— Белмим шул, туганкайлар... Кечкенә бала белән фатир табулар авыр хәзер.

Без, икебез берьюлы, безгә кышны гына уздырып жибәрергә кирәк, аннары без бу бәладән котылабыз, язга чаклы заводның илле квартирлы яңа йорты өлгерә, — дип, бер-беребезне бүлдерә-бүлдерә сөйләргә тотындык.

Фәсәхәт түти, стенадагы укалы шамаиленә төбәлеп, тагын берәздәшми утырды. Аннары башына зур кайгы төшкән кеше тавышы белән:

— Нихәл итим икән соң? Ярдәм итмәсәм, сезгә кыен, ярдәм итсәм, үземә кыен, — диде. — Минем бер танышым бар барын. Әгәр кул жилеше бирә алсагыз, мин аны күндерер ием. Майламый гына таба купмый бит ул, туганкайлар...

Анысына да риза булдык.

Фәсәхәт түти икенче көнне без керәчәк бүлмәнең зурлыгы унике квадрат метр булуын, шул бүлмә өчен ай саен ике йөз илле сум түләп барырга кирәк икәннен әйтте.

Безнең ише яңа гына тормыш кора башлаган кешеләргә кечкенә генә бер бүлмә өчен ай саен ике йөз илле сум түләп бару бик жиңел хәл түгел иде, билгеле. Ләкин нишлисез, завод квартир биргәнче кайдадыр яшәп торырга, кеше бусагасында йөрәп булса да көн итәргә кирәк. Сәләхинен заводта эшли башлаганнан бирле бик бөртекләп, баянга дип жыйган акчасы бар иде — шуны тотарга булдык. Бу турыда сүз чыккач, ул:

— Ах, чорт, баян оча икән! — дип моңсу гына көлемсерәп куйды.

Икенче көнне мин, Фәсәхәт түти белән бергә, торакак бүлмәбезне карарга киттем. Юлда барганда Фәсәхәт түти әлегә бүлмәне мактады, квартир хужасының әүлия кеше булуын, ниндидер миһербансыз бәндәләрнең аны кыерсытуларын сөйләп барды.

Без кысан гына бер ишек алдына килеп кердек. Баскыч төбенә житкәч, безне скәмьегә тезелеп утырган берничә хатын каршы алды. Фәсәхәт түти үзенә бер танышына карап:

— Без килдек, күрсәт фатирыңны! — диде.

Эңгер-меңгердә мин юньләп күрә алмадым, ниндидер бер хатын, халат итәкләрен жилфердәтеп, алдан кереп китте. Караңгы коридорда әйберләргә абына-сөртенә, аның артыннан без дә кердек.

Хужа хатын, бүлмәсенә керү белән, ут кабызып жибәрде.

Күз алдына китергез: уртадан, мич турысыннан икегә бүленгән озынча буп-буш бүлмә. Ишек катында гардероб хезмәтен үти торган коточкыч зур шкаф, аның бер ишеге ачык: эчендә бер нәрсә дә юк. Мич буенда мамыклары оешып, укмашып беткән, кайбер урыннары ерткаланган матрац өеме һәм... шуның янында пәси тәлинкәсе; идән тузанлы, тәрәзәләр шулай ук сөртелмәгән.

Квартир хужасы үзен Зәлифә дип таныштырды да, бүлмәдәгә күренештән аз гына да уңайсызланмыйча, ни өчен квартирантлар кертүен сөйләргә кереште: йөкле булып иреннән кайткан икән, ире белән дус булса да, кайнанасы белән тыныша алмаган, ялгызы гына аерым квартирда яшәве кыен икән.

Ул әле бик яшь иде, аңа күп булса унтугыз-егерме яшь бирергә мөмкин иде. Буйга озын ул, зифа. Авырлы булуы да аның гәүдәсен ямьсезләмәгән, битеннән дә табигый алсулык китмәгән. Кечерәк кенә ияген алга суза төшөп, юка иреннәрен кысып, ун-унбиш минут эчендә ул үзенә язмышыннан туйганчы зарланып ташлады.

— Берәр жирдә эшлисезме соң? — дип сорадым мин, ул сөйләп бетергәч.

— Эшләмим шул әле.

— Нишләп?

Ул минем күзләремә төбәп бер карап алды да уңайсызланып:

— Йөкле хатыннары эшкә алмыйбыз, диләр... Киеп йөрергә күлмәгем дә юк... — диде һәм, өстендә бүтән киеме юк икәннән аңлатып, халат итәген ачып күрсәтте.

Мин йөкле хатыннары эшкә алу-алмауларын төгәл белми идем, шуңа күрә Зәлифәгә киңәш итеп бер нәрсә дә әйтә алмадым.

Мин өйгә, кыйналган кеше кебек, арып кайтып кердем. Квартир табу кайгысыннан бигрәк, мине хәзер генә күз алдыннан узган күренеш борчуга салды.

Сәләхи, минем кыяфәтемә карап, эшләр өметсез икән дип уйлады бугай, ишектән кайтып керү белән миңа таба бер күз сирпеп алды да:

— Булмадымыни, Жәүһәр?! — диде.

— Булды ла... — дидем мин, борчылуымны яшерә алмыйча. — Белмим... Нәрсә дип әйтергә дә белмим, Сәләхи... фәкыйрь бер тол хатын, аңлайсыңмы?

— Туктале, адәм рәтле генә сөйлә әле.

— Сөйләп кенә аңлатып булмый аны. Әйдә киттек. Менә үзәң күрерсең. Аңларсың. Шуннан соң сөйләшербез...

Вакыт инде шактый соң иде. Шулай да без икәүләп Зәлифәләргә киттек. Минем гажәпләнүемә каршы, Сәләхи Зәлифәләр өендә үзен тыныч тотты, Зәлифәнең еламсырап сөйләгән сүзләрен башын түбән иеп тыңлап утырды да, юлда кайтышлый:

— Керик без аңа, Жәүһәр, — диде. — Беләсезме, әгәр ныгытып эзләсәк, безгә квартирның менә дигәннәре дә табылыр. Ләкин без шуның өчен генә, жайлы квартир табу өчен генә бу кызганыч кешене ташлап китсәк, шәп булмас бит. Ичмасам, бер кыш булса да безнең белән жылы өйдә торыр. Без дә ташлап китсәк, башкалар да кул селтәсә, нәрсә була ул аннары...

Минем бөтен курыкканым Сәләхи иде. Зәлифәне ул авыртмас башка тимер тарак дип карар дип курыккан идем. Мәсьәләнең шулай тиз хәл ителүе мине сөендерде.

Иртәгесен без, барлы-юклы әйберләребезне машина төбенә салып, Бишбалтага, яңа кеше янына өйдәшләр булып күченеп килдек.

Өйне жыештыру өч көнгә сузылды. Беренче көнне Зәлифә, Шамилне кулында селки-селки, минем янымнан китмиңә, башыннан узганнарны сөйләде, семья альбомнарын күрсәтеп йөрде.

Аның сүзләреннән мин менә нәрсәләр аңладым:

Казанның яшел агачларга күмелеп утырган Мәгариф тыкрыгында, зәңгәр тәрәзәле агач йортта бәхетле бер семья яшәгән. Аларның өенә көне буга кояш караган, ачык тәрәзәләрдән жылас жыл кереп, башлары түшәмгә тиеп торган гөлләрнең яфракларын селкеткәләп йөргән. Һәм бу гөлләр арасында иң матуры жиде яшьлек кыз Зәлифә булган. Аның кызыл бантлы бөдрә башы, язгы күбәләкне хәтерләтеп, әле бер, әле икенче гөл арасына килеп чыккан. Әтисе белән әнисе аны алларына утыртып та, ачык пианино янына бастырып та рәсемгә төшкәннәр. Аларның нәниләренә булган мәхәббәтләре чырайларына ук чыккан; барлык рәсемнәре елмаюлы. Вакыт узуга белән инде саргая башлаган бу рәсемнәр, бәлки, әле тагын бик күп еллар буена Зәлифәләр өендәге ул куанычлы минутларның истәлеген саклап алып барырлар. Бу рәсемнәргә караган китек күңелле кешеләр, әгәр бу семьяның соңгы язмышын белмәсәләр, бар бит дөньяда бәхетле кешеләр дип, үз язмышларыннан көрсенеп, әкрәк генә альбомны ябып куярлар...

Кояш юк чагында кояш яктысын ныграк сагынасың. Бәхетнең нәрсә икәннән бәхет үзе узгач аңлайсың. Зәлифәләр өендәге бәхетнең дә зурлыгы, аннан соңгы авыр сугыш елларының жуелмас кайгысы белән янәшә куеп карагач, көчлерәк сизелә. Сугыш нинди матур семьяларны жимерде, нинди гүзәл гомерләргә вакытсыз жир куенына салды! Зәлифәнең дә әтисе сугышка китә. Бер ел буена ул: кайтырмын, күрешербез, дип, тагын ниндидер жылы сүзләр әйтеп, Казанда калган хатыны белән кызына өметләндергеч хатлар язып тора. Үлем турында ник бер генә сүз булсын аның хатларында! Ләкин сугыш бу оптимист кешенең дә гомерен өзә: ул Сталинград янында һәлак була. Сугышның һәр көнен мең төрле өмет, мең төрле борчулар белән уздыручы ана кинәт килеп төшкән шулкадәр зур кайгыны күтәрә алмый, йөрәк авыруы белән урын өстенә егыла, өч көн авыр саташу эчендә ятканнан соң, нәни кызын ятим калдырып, мәңгелеккә күзләрен йома.

Бар иде сөенеч, бар иде түшәмгә башлары тиеп торган гөлләр — юк инде алар! Гөл нәрсә ул! Гөл шатлык барында гына матур ул. Кайгы-хәсрәт, авыр таш булып, нәни жылкәңне басканда, күзгә гөл күренәмени?

Юк, дәрәс түгел, гөлне теләсә кайсы вакытта күрүчеләр, теләсә нинди авыр вакытта байлыктан, мал-мөлкәттән ямь табучылар бар икән.

Зәлифәләр өенә яңа хужа килә. Әнисе ягынан туган тиешле бер апасы, ирен ияртеп, бу йортка бик ныклап кереп утыра һәм ятим кызын тәрбияләп үстерергә, бөтен шартын китереп, «законный кәгазь» ала. Бу йортта Зәлифә ачлык күрми, ялангач та йөрми. Киим дисә киеме, ашыйм дисә ашы була аның. Аңа тел-теш тидерүче, кыерсытучы да булмый. Ләкин шулай да аның күңеле китек була: ата-ана иркәсеннән мәхрүм булып, апасы белән жизнәсе арасында бик еш була торган ниндидер пышылдашулар, аңлаешсыз көрсенүләр эчендә үсә ул. Бу кешеләрнең чыраенда ул һичкайчан кайгы-хәсрәт, сөенеч-шатлык дигән нәрсәләргә күрми, алар кешеләргә паразитлар дип тиргәүдән башканы белмиләр. Бераз үсә төшкәч, бу йорт аны ничектер кыса,

кимсетә башлый. Қайчандыр бик якын, бик кадерле булган бу йортта, ниһаять, ул үзенек артык кеше икәннен аңлай.

Бу йорттан котылу юлы унынчы классны тәмам иткәндә табыла. Кая китә соң ул — институткамы, әллә берәр заводкамы? Юк. Институтка да, заводка да түгел... Зәлифәне кияүгә бирәләр.

... Сөйли торган сүзе шушы урынга килеп житкәч, Зәлифәнең йөзәндә аз гына вакытка сөнечсыман бер нәрсә кабынып алды.

— Киявем булачак кеше оялчан гына бер егет иде, тимер юл эшчесе...— диде ул әкрән генә.— Жизнәйләрнең белгән кешесе... Бик ягымлы иде, мине кызгана торган иде. Мәхәббәтем шушы икән, дип уйладым мин, кемгә булса да сыенырга кирәк бит инде миңа. Кияүгә чыгасымны белгәч, апалар миңа ягымлырак карый башладылар. Туйны үз өебездә үткәергә булдылар. Миңа хәтта туй үткәрү өчен прокаттан ак ефәк күлмәк тә алып кайттылар...

Аның йөзәндәге сөнеч тагын югалды, ул әллә туй көннәрен искә төшерде, әллә килең булып, кияве йортында йөрүләрен уйлап утырды, озак кына дәшмәде.

— Соң шуннан? — дидем мин, вакыйганың ахырын белергә теләп.

— Шуннан шул инде. Алты айдан аерылып кайттым.

— Алты айдан?! Ничек алай тиз?

Бу турыда аның сөйлесе килми иде, шулай да утыра торгач ике-өч сүз әйтеп куйды:

— Мин иремне яраттым. Аңа үпкәләмим. Анасы котыртты, паразит, эш рәтен белмисең, дип бәйләнде. Мин алардан кыш көне чыгып йөгәрдем дә поезд баскычында Казанга кайттым. Аякларым өши язды.

— Бәлки кайнанаң сине эшкә өйрәтергә теләгәндер? Апаңнар бит сине эшкә өйрәтмәгәннәр. Аларга синнән котылу гына кирәк булган.

Минем бу соравымны ул җавапсыз калдырды. Хәтта шундый сорау биргәнгә үпкәләде дә бугай әле. Шуңа күрә мин ул кадәресең төпчәнеп тормадым.

— Ә жизнәңнәр ничек каршы алдылар соң? — дип сорадым.

— Ничек булсын, скандал купты. Акырынырга тотындылар. «Оят дигән нәрсәне белмисең! Унсигезгә житкәнче үстердек, тир түгеп укыттык, бер дигән итеп кияүгә бирдек! Инде балаңны да безнең муенга тагарга исәплисеңме?» — диделәр, минем ул чакта авырым дүрт айлык иде инде...

— Я, шуннан?

— Шуннан шул: жизнәйләр минем белән бергә яшәргә теләмәделәр. Эшне судка бирделәр. Суд миңа этиләр йортыннан бер бүлмә бирде, жиһазлар да бирергә карар чыгарды. Аннары мин аларда яшәмәдем. Бүлмәмне менә шушы квартирга алыштым.

— Ә жиһазларың кайда?

Ул тагын уңайсыз хәлдә калды. Дәшмәде. Ничектер иреннәре кыегаеп китте, бите буйлап мөлдерәп яшь ага башлады. Мин аның жиһазларны сатып бетергән булуын аңладым.

«Бәдбәхетләр,— дип уйладым мин аның апалары турында,— нинди баланың гомерен жимергәннәр. Қансызлар! Өстенә кигән иске халаты белән, туачак нәние белән нишли инде ул хәзер?»

2

Ничек итеп булса да аңа ярдәм итәргә кирәк иде.

Кеше күңеленең беренче сөнечләре кечкенә генә нәрсәләрдән башлана. Әйбәт итеп җыештырылган жылы өйгә кайтып керү, тәмле итеп

пешерелгән ашны ашау, матур итеп тегелгән пөхтә киём киеп йөрү — нинди күңелле!

Мин өч көн буена тырышып өйне жыештырдым. Идәннәрне сабынлап юдым, тәрәзәләрне эйбәтләп сөрттем. Ә жиңгелрәк эш итеп, китапларны шкапка тезүне Зәлифәгә тапшырдым. Китапларны кулына алганда, аның күзләре елтырап китүен күрү минем күңелемдә шатлык уятты.

— Карале, сездә «Воскресение»нең татарчасы бармыни?!

— Карале, «Корыч ничек чыныкты» китабына сызганнар...

— Карале... — дип сөйләнә-сөйләнә, гажәпләнә-гажәпләнә тезде ул китапларны.

Аның китапларга булган шундый жылы мөнәсәбәте мине сөендерде.

Кичен, бергәләп аш ашагач, без капка төбенә чыгып утырдык. Мин Зәлифәнең берничә тапкыр тәрәзәгә таба борылып каравын күрдем, ә тәрәзәләрдә, күршеләрдәге кебек, ак челтәр пәрделәр эленгән иде.

Шәһәр читенә, авылдагы кебек, салкынча рәхәтлек жәелгән. Жәйге аяз көн сүнөп бара. Урамның каршы ягында, — тәбәнәк иске өйләр, чалшайган капкалар инде сүтелеп алынган урында, — унлап трактор, ком тавына менә-төшә, булачак диңгезнең яр бие дамбадарын төзеп яталар: алар туктаусыз йөрөп торалар, гөрелдәшәләр; тракторлар гөрелтесенә таш төяп килгән авыр йөк машиналарының үкерүе кушыла. Машина тавышлары арасыннан ара-тирә генә кеше авазлары, боерыклар, тиргәшүләр ишетелеп кала.

Мин үземдә авыр йөктән бушанып калган чакта була торган бер жиңгеллек тоям. Минем янымда Шамил сикергәләп йөри; минем янымда, сүнөп барган шәфәкъ нурына гамьсез генә карап, Зәлифә утыра. Шулай да бүген аның йөзе чытык түгел, кашлары да жыерылып тормыйлар, иреннәре дә ачу белән кысып куелмаган. Кем белә, бәлки аның күңелендә дә алгы көненә карата өмет чаткысы кабынгандыр. Бәлки ул алай да түгелдер, миңа гына шулай тоеладыр, ни дисәң дә, мин аның үзгәрүен көтәм. Аның йөзендәге һәрбер күлгә мине сагаеп карарга мәжбүр итә.

— Зәлифә, — дим мин уңайсызланып кына. — Минем сиңа бер йомышым бар иде. Син берәр атна Шамилне карап тормассың микән? Мин сиңе буш итмәс идем.

Минем аңа бу сәләмә халатын кидертеп йөртәсем килми, әгәр ул Шамил белән йөрөп торса, мин аңа күлмәклек акча бирер идем. Югыйсә болай гына бирсәң, аның хәтере калуы мөмкин.

Икенче көнне ул чыннан да Шамил белән кайнашты. Бакчаларга алып чыкты, дамба буйларын әйләнәп кайтты. Мин аңа, жаен туры китереп, йөз сум акча бирдем. Ә кичен аның өстендә бик матур бизәкле штапель күлмәк күрөп бик сөендем. Ул нык-нык басып туры йөри, йөзенә дә тут төшмәгән, бары тик юка иреннәре генә бераз күпереп, калынаебрак киткән. Әллә яшьлегеннән, бернәрсә белмәгәнлектән, ул артык борчылмый да иде, соңгы көннәрдә гомумән гәме беткән шикелле булды аның.

Иртәгесен ул, каядыр китеп, көне бие югалып торды. Кичен зур-зур ике карбыз күтөрөп кайтты. Аның мәктәп елларында бергә эшләгән иптәш кызы пароходтамы — кайдадыр эшли икән. Карбызларны шул күчтәнәч итеп биргән булып чыкты. Мин калган ягын төпченеп тормадым, карбызлар бик тәмле иде. Ул кичне без, көлешә-көлешә, карбыз ашадык һәм аеруча бәхетле булып йокларга яттык.

Июль ахырына кадәр көннәр шулай тыныч кына үтте. Дипломымны сандыкка салып куеп, беркая чыга алмыйча өйдә ятсам да, мин инде бу хәлем белән вакытлыча килешкән идем. Чөнки беребезнең тормышыбыз үз жаенда бара иде әле. Сәләхине эшләгән урынында яраталар иде,

завод егетләре урамда очраган чакларда миңа да ничектер ихтирам белән карап, ягымлы итеп исәнләшеп йөриләр, матур булып үсеп килгән улы-бызның ияк астын кытыклап, көлдөрә-көлдөрә сөеп китә торганнар иде.

Ничек кенә кыен булмасын, яңа урындагы тормышка иялэнгән идек инде без. Көтмэгәндә бер күңелсезлек килеп чыкты. Безнең ишек алдында: «Зәлифәнең квартирын инженер Сәлимов сатып ала икән»,— дигән хәбәр таралды. Белмим, кем башлап тараткандыр аны, ләкин бу күңелсез хәл иде, әгәр район башкарма комитетына барып житсә, аның ахыры нинди хурлыклы аңлашулар белән бетәчәге билгеле иде.

Шуңа күрә мин бер көнне Зәлифәдән ипләп кенә сорадым:

— Карале, Зәлифә, күршеләр безне, сиңең квартирыңны сатып алалар, дип сөйлиләр. Каян уйлап чыгарганнар алар аны?

— Ул паразитлар яла ягарга оста,— диде Зәлифә, кайнарланып.— Сөзгә кадәр миндә бер прохвост торган иде. Бухгалтер. Хатыны белән. Минем квартирымны алырга йөрде. Дядя Костя котыртты, паразит. Бергә эчмәкче келәделәр. Барып чыкмады...

Дядя Костя— безнең күршебез. Озын буйлы шофер. Қазанны судан саклау дамбасына машина белән таш ташый. Мин аны мәкерле кеше дип әйтмәс идем. Беренче күрүдә үк ул минем белән дә, Сәләхи белән дә исәнләшеп йөри башлады. Ә хатыны Нина Ивановна алай ук якты йөзле түгел, киресенчә, караңгы чырайлы, өстәвенә борыч кебек ачы телле иде. Минем ул кадәресенә дә исем китми, чөнки усал кешене гадел кеше диләр. Коридорда, уртақ кухняда үз артларынан чүп-чарларын жыймый калдыручы шапшак хатыннары ул аты-юлы белән дә сүгеп ташлаудан тартынмый, ләкин мондый тупаслык аның чибәр йөзенә, чиста киemenә ятышмый— бары тик шул гына минем эчемне пошыра иде. Шул сәбәпле, көн саен бер кухняда аш пешерергә туры килсә дә, без аның белән сөйләшеп китә алмый идек. Аларның эреле-ваклы биш-алты балалары бар, өстәвенә алар барысы да кызлар, жете зәңгәр күзлеләр, бик чиста киенеп йөриләр иде. Нина Ивановна шул хәтле баланың өстен-башын юып, тамакларын туйдырып ничек өлгерә алгандыр— һич башыма сыйдыра алмыйм. Хәер, ул көне буге, утлы табага баскандай, өй арасында бөтерелеп йөри, куллары аның кайнар судан хәзер генә алган кебек кызарып, юкарып калган, яргаланып беткән иде. Аның нәниләренә карата миндә, үз балама булган кебек, әллә нинди бер жылы хис уяңды, чөнки алар бик ягымлы иде-ләр, кибеттән кайтышлый кәнфит-мазар бирсәң, тартынып кына алалар, ә инде бу кәнфитне ашарга ярый икәннен белгәч, сөөнөшөп, әниләренә күрсәтергә йөгерәләр иде.

Нина Ивановнаның уңсигез яшьлек олы кызы Аня Сәләхи белән бер заводта эшли һәм кичке мәктәптә укый иде.

«Дядя Костя олы башы белән кеше котыртып йөрер микәнни?»—дип уйладым мин, Зәлифә сүзләренә ышанмыйча.

Зәлифә күңелсезләнде, миңа үпкәләде. Берәздән үпкәсен онытып, семья альбомы эченнән бер кәгазь алып килде. Бу расписка иде. Ниндидер Гаптерәшитов квартирга алдан түләп куйган өч йөз сум акчасы бәрабәренә Зәлифәнең өстәлен, урындыкларын алып китүен әйткән, акчаны китереп бирү белән жиһазларны кире бирәм, дигән.

— Соң аны, өстәл алып китмәсә, бирмәс дип курыкты микәнни?— дидем мин.

— Куркалар, паразитлар. Бирмәс диләр...

Кич белән мин тәрәзә сыларга керештем. Зәлифә дөнъяда андый мәшәкать барын аңлаудан ерак тора, ә Сәләхинен хужалык эшләренә бик катнашасы килми иде. Тәрәзәдән көзгә салкын жыл өрә башлаган иде инде.

Эштән кайтышлый минем яныма дядя Костя туктады.

— Исәнме, күрше. Өйне жылытасынмы?

— Исәнмесез, дядя Костя. Бик жылынмый әле ул. Әллә нишләп замаска ябышмый.

Дядя Костя, нелеп, мин үзем әзерләгән замасканы кулына алды да бармагы белән баскалап карады.

— М-да, катырак булган шул, оершалары да калган,— диде, чыерый башлаган замасканы озак кына кулында әвәләп, токмач кебек итеп сузды да тәрәзә ырмавына куйды. Аннары пычак очы белән бер сызып жибәргән иде, замаска, линейка белән сызып куйган төсле, туптуры булып сыланды да калды. Авыр машина руле тотып калжаеп беткән кулларның шундый житезлегенә мин сокланып карап тордым. Аның бер бөртектә замаскасы да жиргә төшми, ә мин сылаганда, замасканың яртысы жиргә коелып бара иде.

— Сылап бетергәч, аз гына буяу йөгертөп чыгарсың. Пумалаң бармы? — диде дядя Костя. Пумалам юклыгын белгәч, өеннән пумала белән буяу алып чыкты, пыялага тидермичә ничек буярга икәннен күрсәтә-күрсәтә, квартир хужасының гамьсезлеген тиргәп ташлады. Сүз арасында әйткән кебек кенә:

— Ул тәти кошның күз яшенә бик ышанып житмәгез, елан белән бер ул,— диде һәм, тәмәке төпчеген күн итек олтаны белән таптап, үз юлына китеп барды.

Мин тагын уйга калдым.

Нигә Зәлифәне берәү дә яратмый икән соң? Аның нинди сөйкемсез сөякләре бар икән? Гаптерәшитов аның урындык-өстәлен алып чыгып киткән. Кайнанасы аны куып жибәргән. Яратып алган ире аңа күнел өчен генә булса да бер хат кисәгә язып салмый. Инде менә дядя Костя да аның турында: елан белән бер ул, дип китте. Кайда соң хакыйкәт? Нәрсәдә соң аның бәхетсезлеген? Кешеләр эшкә баралар, эштән кайталар, семьялары белән табын янына утырып, пар бөркеп торган жылы аш ашыйлар, балалар үстерәләр, көлешәләр, ачуланышалар. Барысының да тормышы үз жае белән бара. Тик Зәлифәнең генә тормышында бернинди тәртип юк... Вакыт-вакыт мин ниндидер бер нәтижәгә килеп, йомгакның очын тапкандай була идем. Ләкин чыгырдан чыккан берәр хәл тагын минем уйлар жебемне сүтеп ыргыта иде.

Бер көнне мин эчкәреге бүлмәдә Шамильне коендырып ята идем, аңыма килергә дә өлгерә алмадым, алгы бүлмәдә гауга купты.

Ярты сәгать буена яшелле-күкле тавышлар бүлмәне тутырып торды; түшәмнең кай төшеннәндер штукатурны коеп, бик каты ишек ябылды, аннары бүлмә эче тып-тын булып калды. Шушы газаплы тынлык эченнән кемнәндер үксеп елаган тавышы ишетелде.

Мин ихтыярсыз алгы бүлмәгә чыктым.

Зәлифә йөзтүбән капланып елый, сулкылдаудан аның иннәре сикерә, чәчләре мендәр өстенә таралып төшкән иде.

— Нәрсә булды? — дидем мин, башка сүз таба алмыйча.

— Акча сорарга килгән, паразит... оскорбить итә,— диде Зәлифә, күз яшенә төелеп.

— Кем килгән? Нинди акча?

— Фәсәхәт. Квартирантлар табып биргән өчен.

— Нинди квартирантлар? Кемне?

— Сөзүне инде... Ул әйтеп кертте ич сөзүне. Бүген генә мин аңа каян акча табыйм...

— Күпме сорый?

— Ике йөз илле...

— Бар, илтеп бир акчасын. Бу бүлмәдә эзе булмасын! — дидем мин. Зәлифәгә сумкамнан акча санап бирдем. — Кайгырма, киләсе ай өчен булыр. Квартирга.

Зәлифә башын күтәрде, әллә ничек аның иреннәре кыгаеп китте, яшьле күзләрендә сөөнеч кабынды.

— Бар, бар, рәтләнең элэ,— дидем мин, ул алмас дип куркып.

Бу жәнжалдан соң Фәсәхәт түти безнең йортта бүтән күренмәдә, ләкин атна-ун көннән соң ук мин Зәлифәне урамда очраттым, аның белән янәшә ни өчендер Фәсәхәт түти атлый һәм бик жәелеп елмая иде.

— Ничек була инде бу? — дип сорадым мин Зәлифәдән, ул өйгә кайткач.

— Менә тагын... Кеше белән гел кычкырышмыйлар инде,— дип җавап бирде ул бик гади бер нәрсә турында сөйләгәнсыман.

Мин шаккатып калдым. Чыннан да, нәрсә инде бу? Бер карыйсың — ут ягып кычкырышалар, икенче карыйсың — көләшә-көләшә бергә йөриләр. Мин үзем һич алай эшли алмас идем. Бәлки, ул минем кимчелегемдер; әгәр берәрсә мине урынсызга рәнжетсә, мин әллә ни гомер аңа булган үпкәмне оныта алмый йөрм. Ә Зәлифә өчен мондый нәрсәләр, күрәсәң, көнбагыш кабыгын төкереп ташлаган төслә генә. Ул бер үк кеше белән көлә дә, елый да, чәчен-башын туздырып кычкырыша да ала. Аның бу кыланышлары соңгы вакытта минем өчен җан газабына әйләнде. Соң уйлап карагыз: Зәлифә бит инде баласының соңгы көннәре белән йөри. Көн саен кабатланып торган истерикадан соң ул бала нинди булып туарга тиеш?

Баласының исән-сау тууы өчен кайсы ана гына борчылып яшәми! Карында беренче мәртәбә зәгыйфь кенә тибеш барлыгын тойган сәгәтән башлап ана йөрәгенә шом төшә. Матурлык та, чибәрлек та аның өчен ул кадәрле үк әһәмиятле түгел, аны туктаусыз бер уй борчып тора: исән туармы, исән туармы? Бу аның икенче тормышына әйләнә, төн йокыларын качыра; ялгыш кына катырак басып куйса да, артык каты кычкырып көлсә дә, туачак нәнинең язмышы аны борчуга сала. Ярый әле, тормышта яхшы күңелле кешеләр бар. Алар туачак нәни өчен ут йотып йөргән ананың хәлен йөзенә чыккан беренче сары таплардан һәм күз төбенә кунган зәңгәрсу күлгәләрдән аңлый беләләр! Ә ана — рәхмәтле бәндә. Ул үзенә карата булган теләктәшлекне, үзенә карата булган сизелер-сизелмәс кенә кайгыртуны да бик тиз тоя, шул теләктәшлектән үзенә ярдәм табып, айлар буена сузылган зарыктыргыч газапларны үткәреп җибәрә, йөрәк җимешенәң дөньяга беренче мәртәбә аваз салган көнен көтеп ала. Мондый көн Зәлифәгә дә килеп җитәргә тиеш иде.

Без аның белән икәүләп туачак нәни кешегә әйберләр дә хәстәрләгән булдык. Минем киңәшем буенча ул, терелеп бетеп эшкә урнашканчы, кечкенәсен «Балалар йорты»нда калдырып торырга булды. Нәни кешенең язмышы әлегә шулай билгеләнеп куелды. Мин аны тумас борын ук өзелеп кызгана башладым. Аның әнисе тудыру йортына ялгыз керер, аннан баласын ялгыз күтәреп чыгар. Карында чакта ук ятим калган сабий!

...Мин йокы аралаш кайдадыр скрипка кылларының чыңлавын ишетеп, изерәп ятам. Чыңлый торгач, бер кыл өзелеп китә дә кеше кебек ыңгырашып куя... Кемдер миңа исемем белән дәшә, җавап бирмәкче булам, тавышым чыкмый. Бар көчемә талпынып, атламакчы булам. Аякларым миңа буйсынмый. Ниндидер коймага килеп тотынам, койма экрен генә ава башлый. Куркудан күзләремне ачып җибәрәм. Йөрәгем каты-каты тибә.

— Үләм ич инде... а-а-а...

Йокыдан шундук айнып, алгы бүлмәгә чыгам. Караңгыда Зәлифәнең сыгылып төшкән гәүдәсен күрәм. Шунның артыннан ук ыңгырашу ишетелә; Зәлифә, әйберләргә тотына-тотына, авырлык белән генә атлый. Мин кире йөгәрәм.

— Тор әле, Сәләхи дим, тор әле!..

— Нәрсә бар?!

— Зәлифәнең... вақыты җиткән. Машина алып кайт! — дип пышылдыйм.

Ун-унбиш минуттан инде без Бишбалтаның төнге буш урамнары буйлап машинада чабабыз...

Зәлифә ир бала тапты. Мин, иртүк җыенып, аңа күчтәнәчләр алып бардым. Башка көнне килергә вақыт тимәде, шулай да Сәләхигә көн саен аның хәлен белеп торырга куштым. Бала тудыру йорты Сәләхиләр заводыннан ерак түгел иде.

Биш көннән соң Зәлифә миңа рәхмәтләр укый-укый хат язды. Туганнарыннан аның янына берәү дә килмәгән икән. Апа белән җизнә тиешле кеше дә аның дөньяда барын онытканнар, күрәсең.

Җавап хатымда мин аны баласының исән-сау тууы белән котладым. Инде аның тормышында яңа чор башланганын, ләкин хәзергә хәлендә кечкенәсе белән бергә яшәү аңа кыен булачагын әйттем. Әгәр минем сүзләремә рәнҗемәсәң, балаңны атналык интернатка бир, ял көннәрендә барып алырсың, анда тиешле тәрбия күреп үсәр, дидем. Хатны мин чын күңелемнән яздым. Зәлифә минем үзенә гел яхшылык теләвемне аңлар дип уйладым. Бу хат миңа соңыннан никадәр күңелсезлек алып киләсен белсәм, мин гомердә дә аңа андый хат язмаган булыр идем.

Иң элек Зәлифәне алырга баргач, аңлашылмау килеп чыкты.

— Нишләп ире килмәде? — диде минем чакыруыма чыккан ак халатлы нәнке.

— Нинди ире?

— Нинди булсын, килеп йөргән ире.

Мин аз гына вақытка каушап калдым. Аннары эшнең нәрсәдә икәнен тиз генә төшенеп:

— Ул... заводта. Ашыгыч эшләре бар...— дип карт нәнкенең күзенә карап алдадым. Ә үземнең калак сөягем астында нәрсәдер бик каты чәнчеп, авырттырып куйды.

— Нәрсә соң ул ирләргә, үзләре табып карамагач...— диде нәнке, мыгырданып, һәм тиз генә Зәлифә янына кереп китте.

Яңа гражданинны мин алып килгән мамык юрганга төрөп чыгардылар, мин Шамилемне тапкан чактагы кебек кабат дулкынланып киттем һәм тизрәк баланы нәнке кулыннан алырга ашыктым. Зәлифә агарып, ябыгып калган иде, шәүлә кебек шыпырт кына ул минем янымнан төште, машинага утыргач, уңайсызланып:

— Жәүһәр апа... ачуланмагыз инде... Сәләхине мин... ирем дип әйттем... ялгыз күренү уңайсыз булды...— диде.

Мин, бер сүз дә әйтмичә, машина тәрәзәсеннән урамга карап бардым.

Менә безнең йортта тагын бер яңа кеше артты. Яңа кеше! Искиткеч гаугачан малай Фәрит! Тавыш булса да булыр икән үзендә — аз гына яныннан киттеңме, дөнья бетереп кычкыра. Зәлифә аны юату өчен кулына күтәрәп:

— Қарале, бу паразитны!..— ди-ди, ишекте-түрле йөрөп тора. Кайчагында, йөрөп арыгач, юрган өстенә сала да ишек алдына чыгып китә. Фәрит кычкыра, үз тавышыннан үзе арып йокыга киткәнче кычкыра. Уянгач, тагын кычкыра башлый.

Шулай без әкрән генә яшибез. Мин, үзем белгәнчә, Зәлифәне бала багарга өйрәтәм, бергәләп юындырабыз.

Ләкин Зәлифәнең беренче көннәрдәге бала жанлылығы озакка бармады. Ике-өч атнадан ул арыды, аның кыяфәтендә пошыну билгеләре чыга башлады, Фәрит үз иркендә калды, тамак ярып кычкыру өчен аңа тулы ирек бирелде.

«Их, бу сабий интернатта булса, нинди тәрбияле булыр иде», — дигән уй минем күңелемне кимереп торды. Ләкин инде мин аны Зәлифәгә

әйтмәдем. Фәритне карарга да бик житешә алмадым. Шамил белән навада да йөрергә кирәк, Сәләхинең кайтуына аш-су да әзерләп куярга кирәк иде. Зәлифә начар булышчы булып чыкты. Ул бер эшнен дә рәтен белми иде. Адым саен әйтеп-күрсәтеп тору да туйдырды. Өстәвенә мин аның коточкыч ялкау икәнен белеп алдым, ул, ашаганнан соң, табак-савытны юарга да иренә иде. Болар барысы апа белән жизнәкәйнең Зәлифәдән тизрәк котылырга теләүдән килеп чыккан «яхшылыктары» нәтижәсе иде.

Минем сабырлыгым бетә башлады.

Давыл алдыннан була торган бер тынлыкта, шомланып, мин гауга чыгачак көнне көттем. Ниһаять, безнең барлык мөнәсәбәтләребезне өзәргә мәжбүр иткән драма, яшен болытысыман күкрәп, безнең өскә ябырылды.

Сәләхинең карт бер слесарь белән эшләгән камилләштерү тәкъдире уңышлы чыкты, аңа заводтан өч мең чамасы бүләк бирделәр. Шулай уңай белән без, сөөнөшөп, кунаклар чакырдык. Ни дисәң дә, бу безнең тормышка аяк басканнан соң булган беренче житди уңышыбыз иде, аның, акчасыннан бигрәк, шатлыгы зур иде, ул шатлыкны без үз эчезбездә генә саклап кала алмый идек. Мәжлескә карт слесарь да килде, Казанда эшләргә калган иптәшләребез дә килде, минем әти ягыннан туган тиешле Зәйтүнә апам да килде. Мәжлес бик күңелле башланып китте; бик күп көлдөк, бик күп котлаштык, безнең белән бергә мәжлестә Зәлифә дә катнашты. Дөрөс, ул беркем белән дә үз итеп сөйләшмәде, шулай да эчемлектән баш тартмады; пилмәнне дә, пәрәмәчне дә әйбәт кенә ашады, аннары шау-шу эчендә без сизми дә калдык — ул каядыр китеп юкка чыкты.

Аның юклыгын Фәрит сиздерде. Ярты сәгатьләр чамасы тавыш-тынсыз яткач, бала уяңды, тамак ярып кычкырырга тотынды. Кунакларның кәефен жибәрмәс өчен, мин аны селкеп йөрдем, миннән ул Зәйтүнә апага күчте; ул арыгач, аның күршесенә күчте һәм шулай бөтен табынны әйләнәп чыкты.

Мәжлеснең дә, шатлыкның да яме китте. Без кичнең калган өлешен ярып елаган баланы ничек юату турында гына кайгырып үткәрдөк.

Баласының дөнъяда барлыгын онытып, ике сәгать буена кайдадыр югалып йөргән Зәлифә, берни булмагансыман, жәелеп кайтып керде. Әле кайткач та Фәритне алырга бик ашыкмады. Аның инде мондый кыланышларына күнеккән булганлыктан, мин бер сүз дә әйтмәдем. Кунаклар барында тавыш чыгарасым килмәде. Әмма Зәйтүнә апа түзмәде.

— Кызым, син һаман шулай балаңны ташлап йөрисеңме? — дип жайлап кына сүз башлады һәм кайгыртучан ана тавышы белән сүзен дәвам итте: — Болай булса, син, акыллым, бу баланы һәлак итәрсен.

Мин, ни буласын көтеп, өнсез калдым.

Зәлифәнең күзләрендә усал ут кабынды, юка иреннәре кысылды, борын яфрактары тетрәнәп китте. Тилемсә бер шашкынлык белән ул Зәйтүнә апа кулыннан Фәритне тартып алды.

— Каждый паразит акыл өйрәтә! Минне таларга жыелдыгызмы? Ашаганым күпсенәсез. Мин беләм. Баламны күпсенәсез. Больницада чакта Жәүһәр, Фәритне ташлап чык, диде. Сездеке генә бала! Этисе юк дип, ятим дип мыскыл итәсез. Китегез, менә мордагызга балам белән!!

Зәйтүнә апа көл булып агарды, башкалар өстәл артыннан чәчрәшәп тордылар. Ә Зәлифә үз усаллыгына үзе куанып, ярсый-ярсый, буыла-буыла кычкырды, акырды, янады. Әдәм баккысыз булып кыягайган, кешелек кыяфәтен жуеп ерткычланган йөзенә чәчләре таралып төште. Аның акыруына Фәрит тә кушылып киткәч, бүлмә эче колак

гондыргыч шау-шуга әйләнде һәм бу мәхшәрнең барысы кунаклар тиз-тиз сабуллашып кайтып киткәнче һәм Зәлифә үз тавышыннан үзе арып караватка егылганчы дәвам итте.

3

Кызганыч бер сабый итеп, бәхетсез итеп караган кешебезнең шулкадәр оятсыз булып чыгуы мине тетрәтеп жибәрде. Мин, атна буге акылымны жыйя алмыйча, миңгерәүләнеп йөрдем.

Кичкырын идән юып ятканда, безгә яшь кенә бер кыз килеп керде.

— Зәлифә шушында торамы? Мин ялгыш кермәдемме? — диде, ишек төбенә туктап.

— Әйе, шушында... — дидем мин, күтәрелеп карамыйча гына.

Якты йөз күрсәтмәүдән уңайсызланып булса кирәк, кыз ишек төбендә таптана башлады.

— Нигә кирәк иде ул? Зәлифә өйдә юк бит, — дидем мин.

— Беләсезме, ни... мин аның билетын китердем.

— Нинди билет?

— Комсомол билеты. Узган атнада, безнең торака кереп, миннән йөз житмеш сум акча алып киткән иде. Иртәгә үк кертәм, базарда коры утын таптым, дип әтәләндереп алып чыгып китте. Куяр урыным юк дип комсомол билетын калдырды. Билетын да килеп алмый. Акчасын да китерми. Иптәш кызларым мине ачуланалар. Жүләр, юк-бар кешегә акча биреп жибәрәләрмени, диләр. Юк-бар кеше дә түгел инде ул... Без аның белән мәктәптә бергә укыган идек. Кем белгән бит аны килмәс дип. Тагын... билеты кирәк булып, мине ачулана башласалар...

Кызның өстендә извести агына, майлы буяуга буялып беткән мамык сырма, аягында иске генә кара бутый иде, эштән кайтышлый кергән булса кирәк. Күгәрчен тәпие кебек булып кызарган кулларын кая куярга белмичә, уңайсызланып сөйләде ул.

Мин аның кулыннан билетны алып, актарып карадым. Егерме тиенлек соңгы взнос моннан ел ярым элек түләнгән иде.

— Моңың инде берәүгә дә кирәге калмаган, — дидем мин, билетны кире кайтарып. — Ул хәзер комсомолдан механик рәвештә төшеп калган.

— Алайсам, ул мине алдады микәнни?

— Алдаган. Аның бернинди утын да алганы юк.

Кызның ягымлы соры күзләренә тирән офтану билгесе чыкты, һәм ул, башка бер сүз дә әйтмичә, сабуллашырга да онытып чыгып китте. Мондый хәлләр хәзер бездә еш кабатлана башлады.

— Сатыла торган фатир шушымы? — дип берничә жирдән сорап килделәр. Сакал урынына ике-өч бөртек йон үскән, жыерылып беткән бер карт килеп, безне Зәлифәнең МВДда эшләүче ниндидер бер туганы белән куркытып маташты. Имеш, без «фатир ялын» аз түлибез; имеш, ул безнең кирәкне бирәчәк!

— Ачуны китереп йөрмәле, бабай, синнән башка да мәшәкать житәрлек, — дидем мин аңа. — Акылың бик күп булса, березын сеңеләң бир. Энә кешеләрдән алдап акча алырга керешкән.

Мин билет тотып килгән әлегә кыз турында Сәләхигә әйттем. Нәфрәтеннән нишләргә белмичә, тыны кысылып, Сәләхи шул турыда сүз кузгаткан иде, Зәлифә бер генә кычкырды:

— Сезнең анда эшегез юк!!

Шуннан соң без аңа бернинди киңәш белән дә тыгылмадык.

Озакламый безгә завод квартир бирде. Мин, Шамилне балалар бакчасына урнаштырып, Казанның уналтынчы мәктәбенә, декретка чыккан укытучы хатын урынына, вакытлыча эшкә кердем. Өстән бөтен кайгылар, бөтен борчулар төшкән кебек булды. Беренче көннәрне без

яныбызда Зәлифә юклығына, үз квартирыбыз булуына, икебезнең дә эш эшләвебезгә ышанып житмичә, боларның барысын төштә күргән кебек йөрдек. Күптәннән зарыгып көткән эшемә тотынгач, тормышыбыз табигый эзгә төшкәч, мин дөньяның һәртөрле чүп-чарларын искә төшермәскә тырыштым. Ләкин мәктәптә килеп чыккан көтелмәгән бер очрашу минем Зәлифәгә бәйләнешле уйларымны кабат куертып жи-
бәрде.

Бер кулыма тикшерер өчен алган дәфтәрләрне, икенче кулыма портфелемне тотып класс ишегеннән чыгып килгәндә, мине үз исемем белән дәшкән тавыш туктатты.

Күтәрелеп карасам — каршымда, елмаеп, бер кыз басып тора. Тәгъзимә апа кызы Марзия! Өстендә — жыйнак кына юка пальто, башында — зәңгәр шапка. Чын мәгънәсендә житкән кыз.

— Тукта, тукта! Син ничек монда?! — дидем мин, кинәт уянган туганлык, якынлык хисләремнән кабынып.

— Ә мин бу мәктәпнең шефы! Университеттан. Табигать сөючеләр түгәрәген алып барам.

Яшүсмерләргә хас ташып торган шатлык белән, чыңлап торган саф тавыш белән, оясыннан очарга тилпенгән кош баласы кебек дулкынланып һәм үз дулкынлануыннан үзе оялып, Марзия университетка ничек керүен, имтиханда нинди билетлар туры килүен, группада үзен комсорг итеп сайлауларын — берсен дә калдырмый сөйләп бирде. Минем дә шушы мәктәптә укытучы булып эшләвемне белгәч, балалар кебек куанып, кулларын чабып жибәрде.

— Без алайса бергә эшлибез, бер мәктәптә! Менә шәп! Әле сез кайда торасыз? Нишләп безгә бер дә килмисез? Әни үпкәли, оныттылар, ди. Бәлки, ди, куып чыгардылар дип, кинә тотып йөриләрдер, ди. Әллә ничек булды инде ул, Жәүһәр апа... Уңайсыз булды... Бик авыр бит әтинең холкы... Дөрөс бит, үзегез күрдөгез ич инде... Ә без инде сәяхәткә дә чыктык. Уралга! Мин геолог бит! И, кызык, Жәүһәр апа. Сузылып ятасың — башың Европада, аягың Азиядә...

...Мин әле өйгә кайтып ишек тоткасына тотынгач та, аның яңгыравыклы, дәртле тавышын колак төбемдә тоеп, елмаеп басып тордым. Менә бу кыз ю л л а р ч а т ы н н а н үз юлын сайлап алган! Күзләрендә нинди очкын, хәрәкәтләрә нинди ышанычлы. Ул да ятим үскән кыз бит. Аның хәле Зәлифәнекеннән бер дә ансат түгел иде, кая ансат булу, күп өлеш кыенрак иде әле.

Мин кинәт үзем өчен бер ачыш ясадым. Кара әле, Зәлифәгә дә бу күңелсезлектән чыгарга мөмкин ич. Аның өчен бары бер генә нәрсә кирәк: эш эшләп, хезмәт итеп кенә яшәргә! Эңә кешеләр эшли бит: Аня заводта эшләп кичке мәктәптә укый, дядя Костя көне-төне дамбага таш ташый. Нина Ивановна биш-алты баланы гөл кебек итеп багып-тәрбияләп үстерә. Һәммә кешенең бер эше бар. Тик Зәлифә генә эшсез. Житмәсә, ул үзенең шул хәленә борчылмый да. Үз икмәген үзе эшләп тапкан кешенең хөр кеше икәнән, беркемнән бәйсез ирекле кеше икәнән аңламый ул, мондый кешенең кимсенмичә, башкалар алдында түбәнсенмичә яшәүче азат кеше икәнән белми ул. Менә шунда аның иң зур бәхетсезлеге.

* * *

Зәлифә өеннән китүебезгә ике ай чамасы узгач, урамда дядя Костяны очраттым. Ул бик ашыга иде. Шулай да мине күргәч туктады һәм якин туганын очраткандай, якты йөз белән, кул биреп күреште.

Юл уңаенда сөйләшеп киттек.

Мин тормышыбызның жайлануын сөйлөдем. Ул моңа бик шатланды һәм үз чиратында мине дә яңалыклар белән таныштырды. Миненң нык борчыган нәрсә элөгә дә баягы шул Зәлифәнең соңгы язмышы иде, мин ул турыда сорашмыйча булдыра алмадым.

— Зәлифә нишли, суд скәмыясендә эләкмәдеме әле? — дидем.

— Юк, эш судка барып житмәде, — диде дядя Костя, гади генә итеп. — Сөз киткәннән соң ул тагын кемнәрнедер алдарга маташып караган иде, барып чыкмады. Безнең хатыннар аңа ирек бирмәделәр. Фатир сорап килгән бер кешене ишек төбеннән борып жибәрә тордылар. Бер көнне Зәлифәнең бер сынык ипи алырлык та акчасы калмады.

— Шуннан ул эшкә кердеме?

— Керер сиңа бар! Баласының соңгы юрганын чыгарып сатты.

— Китсәнә! Мин биргән юрганнымы?

— Кем биргәндер, анысын белмим, әмма сатты ул аны. Мөскөн бала бер чүпрәксез коры тактада ятып калды. Минем карчык, бик каты ачуы килеп, бу хәлне тиешле урыннарда барып әйтте. Икенче көнне комиссия килде. Акт яздылар, баланы интернатка алып киттеләр. Шуннан башланды хәлләр! Ой, ниләр генә кыланмады Зәлифә. Стеналарга аягы белән тибә-тибә, акыра-акыра елады. Безне кем дип кенә атамады: паразитлар, эчкечеләр, тагын әллә кемнәр... өч көн буена шулай шашынды да тынды. «Әллә асылындымы, ходаем?» — дибез. «Барыгыз, мин әйтәм, Нина Ивановна, кереп карагыз: кеше җаны бит, эт җаны түгел». Ну минем Нина Ивановна андыйга батыр инде ул, чит кеше кайгысын күтәрешүдән курка торган түгел. Жыйды бу делегация, күрше хатыннарын. Ишекнең келәсен чыра пычагы белән күтәререп керделәр. Куркынган бүре баласы кебек, почмакка сыенган, ди, дәшми, ди. «Я, күгәрченкәем, алга таба ничек яшәргә уйлайсың? — ди Нина Ивановна. — Эшкә тотынырга вакыт түгелме икән сиңа? Балаң янына барып кайтырга вакыт түгелме икән?» Аның артыннан башка хатыннар кузгалып китә. Ана кеше булып, үзәгенә үткәзеп әйтәләр моның. Әйтәсен әйтеп бетергәч, алдына аш китереп куялар, ашарга мәжбүр итәләр. Мәнә шунда ул кем аның дусты, кем дошманы икәннән аңлап ала. Этисе юк бит аның, әнисе дә юк. Барысы урынына без — күршеләре. Кич белән Нина Ивановна, интернатка барып, Зәлифәне эшкә алу турында мәдир белән сөйләшөп кайтты. Мәдир башта каршы килгән, урын юк, теге-бу. Нина Ивановна гөзерләнеп сорагач, суганлап-борычлап бер-ике сүз дә өстәгәч, риза булган. Мәнә шуннан Зәлифә эшкә керде. Баласын ярата башлаган дип сөйләләр. Анысына да ышанырга була, үзгәрде кызы, уйчанланды. Өйгә төннәрен генә кайта...

Дядя Костя тынып калды. Без озак кына сөйләшми бардык. Тик аерылышкан чакта гына дядя Костя миңа зур кытыршы кулын сузды да авыр көрсенеп әйтте:

— Бик күп нәрсәгә кул житми әле безнең. Планнарыбыз бик зур. Эшебез мөеннан. Кайчагында күршебезнең нинди тормыш белән яшәвен онытып жибәрәбез...

Көндөз, төнлө
Бер дө тынмый
Сигнал бирә,
Җаман тибә
Тиңсез йөрәк!
Менә, шагыйрь, сиңа үрнәк!
Ахыргача —
Синең йөрәгеңнең тибүе
Бар дөньяга ишетелеп,
Беленеп торсын,
Яктысы аның миллионнарға күренеп торсын!
Аннан —
Изге юлда янып бетсен,
Ул көл булсын
Синең йөрәк,
Данко кебек!
Халкың эше сиңа үрнәк!

НӘБИ ДӘУЛИ

БӘХЕТ ТУРЫНДА

Бәхетлеме кеше дөнъяда?
Ай туганда жиргә туса да,
Бишегендә көлеп ятканда
Күз тиярлек матур булса да,
Туган жирен анам, димәсә,
Анам диеп янып сөймәсә,
Чишмә суын учлап эчкәндә
Йөрәгендә шатлык сизмәсә,
Бәхетлеме кеше дөнъяда?

Бәхетлеме кеше дөнъяда?
Киенсә дә ефәк парчага,
Сандугачлар сайрап торганда
Гөлләр өзеп йөрсә бакчада,—
Гомердә бер кайгы күрмәсә,
Бер моңланып җырлый белмәсә,
Бәхетсезнең зарын ишетеп,
Ярдәм кулын аңа бирмәсә,
Бәхетлеме кеше дөнъяда?

Бәхетлеме кеше дөнъяда?
Бизәкләре алтын булса да,
Хөрмәтләре көмеш табакта
Өстәлендә ташып торса да,

Кулларында сөял булмаса,
Тир тамчысы йөзен юмаса,
Гомер бue икмәк ашап та,
Тозлы тирнең төмен тоймаса,
Бәхетлеме кеше дөнъяда?

Бәхетлеме кеше дөнъяда?
Тормыш юлын уйнап үтсә дә,
Матур ярлар аңа үзләре
Йөрәкләрен бүләк итсә дә,
Мәхәббәтнең кадрен белмәсә,
Үз йортына бала килмәсә,
Иртә белән йөзен балкытып
Атасына карап көлмәсә,
Бәхетлеме кеше дөнъяда?

Бәхетлеме кеше дөнъяда?
Ят илләрдә рәхәт торса да,
Болытларга кадәр җиткереп
Асылташтан сарай корса да,
Туган йортын кабат күрмәсә,
Туган жиргә ятып үлмәсә,
Яз көнендә чөчәк куярга
Каберенә дуслар килмәсә,
Бәхетлеме кеше дөнъяда?

ШӘҮКӘТ ГАЛИЕВ

СИҢА ӘЙТЕР СҮЗЕМ БАР

Күктә энә ай да бар,
Сүз башларга җай да бар,
Күрмик лә бураннарны,
Урыйк ла урамнарны.

Шыгыр-шыгыр килә кар,
Сиңа әйтер сүзем бар.
Бураннары басылды,
Басылды, күк ачылды.

Бигрәк зәңгәр икән күк,
Зәңгәр синең күзләр күк.
Әллә инде таң да ата, —
Мичләр тәмәке тарта.

Чирак¹ киленнәр тора —
Төрәзәләр яктыра;
Бездә ут алынмаган,
Мичкә дә ягылмаган...

Карт инде шул әни дә,
Я, сузасың син нигә?
Көтмик лә, көтмик көзне,
Узма бу юлы безне!

Бәлки күңеле сизгәндер,
Әнкәй коймак изгәндер...
Керик, инде ай да юк,
Болай йөрәп файда юк!..

КЕМ ӘЙТӘ АЛА?

... **Е**гет утырып таяк юна,
Кызы баш игән.
Кем әйтәла, ник баш игән,
Егет ни дигән?

Кыз күңеленә ахры бар да
Түгелдер ачык,

¹ Чирак — житез, өлгер.

Күнелне бит алдап булмый,
Булмый һәм качып...

Ашыктыра бугай егет,
Вакыты тардыр,
Уйлана кыз, уйланырлык
Урыны бардыр...

... Кыз толымын сүтә-үрә,
Егет баш игән.
Кем әйтәла, ник баш игән,
Кызы ни дигән?

НӘЖИП МАДЪЯРОВ

КИТКЭНДӘ

Авыл башы. Китеп барыш.
Калды дуслар кул болгап.
Юырта колхоз айгыры
Камыллы кырлар буйлап.

Беренче үрне үткәч үк
Сагыш урый күңелне.
Инде авылның иң биек
Агачы да күмелде.

Оча ирекле уйларым
Алдагы көннәремә;
Эзлимен кайтыр сәгатьне
Мин таныш үзәнемә.

— Эх, — димен, — шуны да белми
Күпме гомерләр үткән;
Сагынуның башы айрылып
Киткән минутта икән.

МИН ШАБАЙ

ТОЛ ХАТЫН

Хикәя

Гөлжиһан апаны яратмаган, аны үз итмәгән кеше юктыр. Ул үзе дә кеше өчен үлеп тора. Шуның өстенә эштә дә бик тырыш, бик булдыклы, бик өлгөр. Даны тирә-якка тара-лып, исеме авыл хужалыгы алдынгыларының район һәм республика киңәшмәләрендә еш кына телгә алына башлагач та ул борын күтәрә белмәде, кайберәүләр әйткәнчә, һаман шул «безнең Гөлжиһан апа» булып калды.

Ә бит, дәресең әйткәндә, Гөлжиһан апа кыз чагында иркәрәк һәм берәз үзсүзләрәк иде. Купшылык һәм мутлык ягыннан да кызлар арасында аңа чыкканы юк иде. Кыскасы, егет жанын үртәү өчен яралган жылбәзәк кенә бер нәрсә иде инде. Шуңа күрә, шундый чая, шундый чибәр кыз, сөлек кебек егетләргә санга да алмыйча, һич көтмәгәндә мыштым гына бер колхозчы егеткә кияүгә чыккач, күпләр Мәхмүттән көнләшеп тә йөрделәр. Кайбер кара эчләрәкләре исә:

— Гөлжиһанның бер гаебе булган икән, — дип гайбәт сатуга ук барып життеләр.

Ә Гөлжиһан, аларга үч иткәндәй, тагын да чибәрләнә, тагын да тулылана төште. Мәхмүт тә түгәрәкләнеп китте. Икенче елны инде башкаларга үрнәк булырлык итеп бәби туга да уздырдылар. Хәзерге тормыш бәхетле, ә киләчәккә тагын да өметләрәк булгач, иске һәм караңгы өй эчләре дә яктырып киткәндәй булды.

Чыннан да, тату һәм тигез гомер үзе бер хозур, зур бәхет ич. Шуның өстенә, игеннәр дә яхшы гына күтәрелеп килә, колхозда да эшләр зарланырлык түгел иде. Мәхмүт киләсе елга яңа һәм зуррак өй салып керү теләгә белән янып яши башлады.

Ләкин аңа яңа уңышны жыеп алырга да, зуррак өй салып керү бәхетенә ирешергә дә туры килмәде: сугыш башлану белән үк ул фронтка китеп барды.

Ата-ана кулында иркәрәк үскән Гөлжиһан кияүгә чыккач та әллә ни үзгәрмәгән кебек иде. Колхоз эшенә артык исә китмиң, кемдер әйтмешли, ир рәхәтен күреп яшәде. Әмма ул баласы белән ялгыз торып калгач, аның чаялыгы, үзсүзлелегә дә ярап куйды: һәркемнең үз хәле хәл булган бер заманда, алма пеш — авызыма төш, дип көтеп ятмады, жин сызганып колхоз эшенә кереште.

Баштарак, фронттан хат алган саен, Гөлжиһан һушыннан язганчы диярлек елап, тәмам хәлдән тая иде. Тора-бара теш кысып түзәргә өйрәнә китте. Хәтта Мәхмүттән хатлар килми башлагач та, авыр хәсрәтә йөзгә чыгуына карамастан, башка хатын-кызлар шикелле, үрле-кырлы килеп, аһ-ваһ итеп йөрмәде, тагын да зуррак афәтләргә каршы торырга

хазерлэнгэндэй, сабырын эченэ жыя барды. Э үзе күзгэ күренеп кибэ бара, йөзөнэ сары тут йөгөрэ иде.

Шулай да Гөлжиһан апа бөтенлэй өметен өзеп бетермэгэн иде эле. Була бит шундый хэллэр: частытэн үле хэбәре килэ, мәрхүмне искә алу кичәләре үткәрелә, э ул кайдадыр икенче жирдә, бөтенлэй башка юнәлештә сугышып ята — һич көтмэгәндә я хаты, я аттестаты килеп төшә. Авыр яраланып госпитальгә керүчеләрдән дә озак вакытлар өйгә хат язмый торучылар була икән, дип тә сөйлиләр. Аннары, ни әйтсәң дә, сугыш бит — камалуда да торып калулары мөмкин. Хәер, Мәхмүт, үзе болай мыштым гына булса да, куркак жаннардан түгел, дошман кулына бирелмәс, ничек тә берәр әмәлен табып, үзебезнекеләр ягына чыгар эле, дип өметләнде Гөлжиһан апа.

Сугыш тәмамланып, кайтасы кешеләр кайтып беткәч тә Гөлжиһан апа бик озак вакытлар шулай өметләнеп яшәде.

Өй теге вакытларда ук шактый тузган иде. Сугыш елларында исә аны рәтләп карау кайгысы булмады, тагын да искерә төште: нигез бүрәнәләр черегән, тәрәзә аслары бүселеп-бүселеп чыккан, терәүләре булмаса, таралырга гына тора иде.

Менә шул жимерелү алдында торган өй дә ничектер Мәхмүтне хәтерләтә иде. Һәм Гөлжиһан апа, үзе кайтып килә-нитә калса, эзер була торсын дип, бүрәнәләр хәстәрли башлады. Чөнки улы Фәрит эле кечкенә, мәктәпкә укырга керүенә дә быел бары икенче генә ел, шуңа күрә яңа өй салып керү кебек бу зур эшнә үзе генә башкарып чыга алуына ул ышанмый иде. Әмма, берәз баш-күз ала төшкәч, үзен-үзе аямыйча, бөтен сугыш авырлыкларын башкалар белән бертигез кичергән бу тол хатынны да колхоз искә төшерде. Шулай итеп, колхоз ярдәме белән кыска гына вакыт эчендә яңа өй салдырып кәргәч, Гөлжиһан апа берничә елга яшәреп киткәндәй булды: йөзә ачылып китте, гәүдәсенә ит куна башлады. Кыскасы, ул үз кадерен белеп һәм башкаларны да саңгалып яши торган киң, ачык күнелле тол хатын булып әверелде.

Тормышы түгәрәк кенә булып, үзе дә ярыйсы гына күренгәч, шуның өстенә үзе артыннан няреп йөргән яман аты да булмагач, Гөлжиһан апаны соратучылар да табылды. Дөрәс, сугыштан соңгы елларда буй житкән чибәр-чибәр кызлар да житәрлек, семья тормышын сагынган башка тол хатыннар да аз түгел иде югыйсә. Әмма Гөлжиһан апа, кыз чагында егетләренң башларын әйләндергән шикелле, хәзер дә кай ягы беләндер ирләргә ошый иде. Шуңа күрә ул үзе дә вакыт-вакыт һаваланып куйгалый иде. Шулай да, яучы килгән саен:

— Шул ир дигән нәрсәне беләсем дә, күрәсем дә килми, — дип кырт кисеп куя торган булды ул.

Еллар бер-бер артлы шулай үтә торды. Фәрит, жидееллык авыл мәктәбен тәмамлаганнан соң, техникумга укырга китеп барды. Гөлжиһан апа исә, берәз олыгая төшсә дә, яшьләргә тиң бер жегәрлек белән, һаман шулай колхозда жиң сызганып эшләп йөрде. Гүя аның картаюсы да, таласы да юк — һәртөрле авырлыкларны да ничектер жиңел уздырып жибәрә иде.

Бер тынгысыз жанга әйләнгәч, өендә дә ул тик кенә утыра алмый, әле бу, әле теге эше табылып кына тора: бер көнне өс-башын карап рәткә китерсә, икенче көнне өен ялт иттереп жыештырып куя. Ишек алды да биредә хол хатын яши диярлек түгел, — вакытында себерелгән, жыештырылган. Тирма, сәнәк шикелле башка вак-төяк кирәк-яраклар да кайда туры килсә, шунда таралып ятмый — һәммәсе үз урынында, һәркайсы үзенә тиешле бер тәртипкә китерелгән.

Гөлжиһан апаның тагын шул ягы да бар: карчыклар шикелле чәй ярата. Кайчак эштән ул шундый арып-алжып кайта иде, әйтерсен, бөтенлэй атлар хәле калмаган була, әмма аксамовар өстәл башына менеп утыргач, үзе дә, шул шаулап торган самовардай балкып, пөхтә һәм

жыйнак өөнөң бер бизэге, жаны булып эверелә, гүяки һәммә нәрсәгә аның күнел жылысы сеңә. Билгеле инде, андый чэйләр ялгыз эчелми. Хәер, ялгыз эчелсә, аның ул кадәр ләззәтә дә, тәнгә сикхәтә дә булмас иде. Менә шул нәрсә гадәт булып урнашканнан бирле, әлегә ак самовар күрше-күлән хатын-кызлары өчен дә бик кадерле булып китте. Үзләре болай хәл-әхвәл белешеп чыгу өчен генә кергән шикелле кыланалар: янәсә, чэйгә бер дә исләре китми. Хәер, теләгенә күрә сылтавы да табыла: күнел өчен берәз кыстатып торганнан соң, хужа хәтерен сакламау килешеп бетмәс, дигән булып кына, табынга утыралар. Әмма үзләре беренче чынаяктан соң ук рәхәткә талалар, шулай дөньяларын онытып, тирләп-пешеп чэй эчә торгач, тәмам эреп калалар. Чынлап та, ниндидер бер жырдагы шикелле, самовардагы сулар бетсә дә, сөйләшеп сүзләре бетәрлек булмый аларның андый вакытларда.

Шулай итеп, бу ак самоварның куанычлы хезмәтә бик ярап тора иде әле югыйсә. Әмма Гөлжиһан апа, көннәрдән бер көнне, күнелендәгә әле һаман төзәлеп бетмәгән яра эзләрен яңартып жибәрерлек хәлгә дә нәкъ әнә шул самовар аркасында дучар булды.

Ул, үзара кунак-төшем белән генә канәгатьләнмичә, районнан яки башка жирдән килгән кешеләргә дә бик теләп, бик яратып каршы ала, аларга мөмкин кадәр кунак тәрбиясе күрсәтергә тырыша иде. Шушы көннәрдә фермада сыерларга автомат су эчерткечләр кую эше буенча белгечләр киләсе булганга күрә, колхоз рәисе Җаббаров бу юлы да:

— Бер-ике кешене үзгә урнаштырсаңчы, Гөлжиһан апа, — дип иң әлек Гөлжиһан апага мөрәжәгать итте.

Аңа кабат әйтеп торасы юк иде. Гөлжиһан апа бары тик:

— Кайчан киләләр соң? — дип кенә сорады...

Бүген Фәрхинур әбинең әллә нәрсәгә эче пошып тора иде. Шуңа күрә ул бу кичне аеруча бер түземсезлек белән көтеп алды. Ләкин, гадәтенчә, эчем берәз бушап калмасмы, ичмасам, дип Гөлжиһан апа янына керсә, Фәрхинур әби көтелмәгән бер күренештән аптырабрак калды: теге таныш самовар өстәлдә күренми һәм аның кайчан анда менеп утырачагы да билгесез. Шунның өстенә, әллә нәрсә булган шикелле, бөтен өй эче кубарылган, Гөлжиһан апа үзе дә кабалана иде.

— Көтүче хатыны кичкә каршы бизәнә, дигәндәй, нишләвең бу, Гөлжиһан? — диде Фәрхинур әби, өйгә нафталин һәм сандыкта озак бикләнеп яткан әйбер исләре таралганлыктан, борын яфраклары калтыранып куйды. — Кунак-төшем юктыр ич вакытлы-вакытсыз шулкадәр пыр тузынып йөрергә...

— И-и, сөйләмә дә инде, Фәрхинур әби, — диде Гөлжиһан апа, бер дә кирәксезгә альяпкыч итәгә белән кулларын сөрткәләп: — Кунак-төшем буласы иде шул. РТСтан кешеләр киләме ди шунда.

— Килсәләр соң...

— Килсәләр соң, дип, алай булмый инде ул, Фәрхинур әби. — диде Гөлжиһан апа. — Өем, аллага шөкер, зур, урын-жирем житәрлек...

— Ярабди! Бу кадәр тынгысыз булырсың икән, — диде Фәрхинур әби, әле һаман жәелеп утырырлык уңайлы бер урын таба алмыйча һәм шуңа берәз кәефсезләнеп. — Бусагасыннан кеше өзелмәс, самовары өстәләнән төшмәс, — дип тә өстәде ул аннары, самоварга ничектер кырыгына күз төшереп. — Әле үзем дә эчем пошып торганга күрә кергән идем, булмады шай...

Гөлжиһан апа тагын бер кат кулларын альяпкыч итәгенә сөрткәләп алды да, өстенә тузан кунган урындыкны бик пөхтәләп юеш чүпрәк белән сөртеп, Фәрхинур әби янына китереп куйды:

— Утыр, Фәрхинур әби, аякларың ял итсеннәр берәз.

— Юк, юк, Гөлжиһан, утырып-нитеп тормыйм инде, — диде Фәрхинур әби, тартынгансыман кыланып. Үзе шунда ук тирә-якка карангалап алды да, күлмәк итәкләрен төзәткәләп куйды. — Чүп-чар тузаны үземдә

дә житәрлек. Башка эшләрем дә муеннан. Болай гына керүем иде. Алладан сорый белмәгәнмендер шул, вакытсыз чагыңа туры килдем. Бер то-
тынгач, иркенләп жыен инде, Гөлжиһан.

Әмма карчыкның үзенә тиз генә чыгып китәргә исәбе юк иде шикелле, тәмам теленә салынды.

Болай булгач, Фәрхинур әбинең күңелен ничек тә табарга кирәк иде инде. Гөлжиһан апа якын-тирәдәгә әйберләрен, жиңел кулдан гына сөрткәләп, бер читкәрәк алып куйды.

— Бу ни дигән сүз тагын, ошамаганны, — диде ул, урынлыкны Фәрхинур әбигә якынарак этәрәп. — Чит итеп килүң түгелдер ич?

— Тәүбә диген, Гөлжиһан. Авызыңнан жил алсын, фәрештәнең амин дигән сәгатенә туры килмәсен, ходаем. Сине чит күргән кешенең эчендә жаны булмас — юкны сөйләмә, Гөлжиһан...

— Юкны сөйләмә дип, үзең ич чыгып китәргә атлыгып торасың. Юк, юк, менә тиздән самовар да куеп жибәрермен. Салкын тигәнме шунда, башым әйләнебрәк торганга, теге кура жиләгә вареньеһен башламакчы булып тора идем әле, ничек беләп кергәнсең. Бергә-бергә харап күңелле булып.

Ләкин, Гөлжиһан апаның кулы өй эшеннән бер дә бушамаганлыктан, самовар һаман урыныннан кузгалмады. Шулай да, вак-төяк зарларын чәчеп утыра торгач, Фәрхинур әби, үзе әйтмешли, чынлап та бушанып калды. Шулай да, чират самоварга барып житкәч:

— Бүтән кыстама да, булмый да, — дип кинәт кайтырга жыена башлады. — Бер генә минутка дип кергән идем, адәм көлкесе бит, ни гомер утырганмын. Анда картым да аптырап беткәндер инде. Хатын-кыз эшен ирләр беләмәни ул, ачулана да башлар әле, хәерсез. Менә синең, ичмаса, ялгыз башың, жаның тыныч...

Бу соңгы сүзләренә Фәрхинур әби чыгып киткәндә генә, үзе дә сизмәстән, ялгышлык белән ычкындырып жибәргән иде. Аннары сүз уңае туры килгәндә шулай берәз күпертеп куя торган гонаһсыз гадәте дә булгач, тел очына килгәнне тешләп калып та булмыйдыр инде, әллә ни басым ясамый гына әйткән кебек иде ул аларны. Әмма Гөлжиһан апага әнә шул кечкенә бер ишарә дә житә калды: тылып торган күңел ярасы яңадан кузгалды. Янәсе, ялгыз башың, жаның тыныч, имеш. Ни өчен алай булгач, Фәрхинур әби үзе әйтмешли, Гөлжиһан апаның өй бусагасыннан кеше өзелми? Күрше-күләне бер хәл әле аның, районнан килгән кешеләр дә ана төшәләр. Күпме вакытны ала, мәшәкате нихәтле. Менә бүген дә ул, эштән арып кайтуына карамастан, өй жыештырып йөри. Ә бит ире юк, башка сагынып көтәр кешесе дә юк. Бер үзе, ялгызы гына яши. Киләсе кешеләр дә гомерендә күргән-белгән кешеләре түгел, шулай да жаны түзмәде, өйнең астын өскә китереп ташлады.

«Хәер, үз башына төшмәсә, кеше хәлен кеше белми икән шул». Идән уртасында кул кушырып басып калган Гөлжиһан апа, авыр сулап алды да яңадан бөтен нәрсәне күзеннән кичереп чыкты: өй жыештырылган, һәммә нәрсә ялт иткән, шуның өстенә борыңга нарат исе бөркеләп тора. Ә инде пыяла капкачлы шкаф эчендәгә савыт-сабаларны да рәтләп тезеп куйсаң, өй эченә тагын да ямь кереп китәчәк. Ләкин Гөлжиһан апаның күңеле ничектер кайткан, суынган, тәнирә дә авырайган иде, ул ашыгып урын жәя башлады.

Шулай да тиз генә йоклап китә алмады ул: аңа нәрсәдер житми яки үз урынында түгелдер кебек иде. Шуңа пошынып, бер яктан икенче якка әйләнеп ята торгач, ниһаять, ул төшенде: пыяла капкачлы шкаф эчендәгә савыт-саба рәткә китерелмәгән икән. Ә бит, дөресен генә әйткәндә, бик кечкенә эш инде үзе, бер дә алай борчып, йокы качырырлык сәбәбе дә юк кебек, югыйсә.

Сәбәбе юк кебек, ә менә шунысы гажәп: йоклый алмый..

РОБЕРТ БЕРНС

(Тууына 200 ел тулу уңае белән)

Шотландиянең бөөк шагыйре Роберт Бернс 1759 елның 25 январенда, Эра шәһәрәннән ерак булмаган бер авылда туган. Этисе арендага жир алып яшәүче крестьян булганга, Р. Бернска сука белән жир ерткалап, яшәтән үк тормышның ачысын-төчесен татып үсәргә туры килә. Беренче шигырьләрен ул руханиларны, чиркәү башлыкларын фаши итеп яза. Яшь шагыйрьнең ул сатирик шигырьләре басылмаса да, кулъязма хәлләрендә тиз вакыт эчендә халык арасында киң таралалар. Егерме жиде яшендә Бернс бәхет эзләп чыгып китәргә уйлый һәм юлга акча булдыру өчен 1786 елны шигырьләрен жыентык итеп бастыра. Бу жыентык аңа искиткеч зур дан китерә. Роберт Бернсның поэзиясе Шотландия халкының милли хисләрен тирәнтен чагылдыра. Шуңа күрә дә аның Эдинбургка килүен халык алкышлап каршылый. Шотландия аристократлары аны «сарай шагыйре» итәргә тырышып карыйлар; ләкин Бернс халыкчан идеяләренә тугрылыклы булып кала. Франциядә революция күтәрелүен ишетү белән, ул үз акчасына берничә пушка сатып алып, аларны Конвентка бүләк итеп жиберә. Аристократлар бу хәлдән соң шагыйрь белән дуслык элемтәләрен өзәләр. Роберт Бернс 1796 елның 25 июлендә авырудан үлә. Аны күмүдә меңнәрчә хезмәт халкы вәкилләре катнаша.

Роберт Бернсның даны күптән инде бөтен дөньяга таралды. Аның шигырьләре безнең илдә аеруча зур уңыш казандылар.

Р. Бернс күп кенә шигырьләрендә Шотландиянең табигатен, аның милли каһарманнарын, хезмәт сөючән фермерларын, батракларын гәүдәләндерә. Р. Бернс фикеренчә, кешене байлыгына һәм чинына түгел, акылына һәм хезмәтләренә карап бәяләргә һәм хөрмәтләргә кирәк. Шуңа күрә дә ул әрәм тамак дворяннардан ачы көлә. Р. Бернс көр күңелле, хезмәтчән халыкка дан җырлап, шигырьләрен саф халык телендә язган.

Р. Бернс әсәрләре татар теленә бик аз тәрҗемә ителгән. Алардан, мәсәлән, «Совет әдәбияты» журналының 1946 елгы 7—8 санында Кави Нәҗми тәрҗемәсендә басылган «Джон—Арпа орлыгы» шигырен күрсәтергә мөмкин. Хәзер без зур шагыйрьнең берничә шигыренең яңа тәрҗемәләрен урнаштырабыз.

ОЯСЫ МИНЕМ САБАНЫМ ТАРАФЫННАН ТУЗДЫРЫЛГАН КЫР ТЫЧКАНЫНА

Ник качасың, жылгыр киек, жылтыр киек,
Калтырыйсың тәмам бизгәк тоткан кебек,
Әйләнәп тә карамыйсың, белмим, бу ник,
котың очкан.

Юк, курыкма, — ни мәгънә бар сиңа тиеп,
гөнаһсыз жан!

Аңлыйм гәрчә, кеше дигән нәрсә жирдә
Тату гына яшәүне бит белми бер дә,
Өйрәнгән шул, күнеккән баш идерергә
ул һәммәсен.

Яный һаман. Белми, гүя, берчак көлгә
әйләнәсен.

Чәчми ура диләр сине. Дәрес. Ләкин
Яшәргә бит кирәк, жаным; гаепләмим.
Бар да синең кебек кенә чәлдәрсә дим,
түзәр идем.
Сизелмәс тә иде миңа: кимиме ул
жирдә иген.

Куышыңнан мәхрүм иттем бүген сине,
Ә көн ямьсез, үзәкләргә үтә жиле,
Белмим, кайдан нәрсә табып, мондый көнне
йорт корырсың.
Бу жыллардән ниләр генә кылып инде
котылырсың?

Тирә-ягың кола-ялан, жансыз бушлык,
Кырларның һәм болыннарның яме һич юк,
Син ояңда уйлый идең ялгыз посып
кыш турында,
Минем сабан синең яшәү ямен бозып
үтте шунда.

Каткан туфрак булып ята монда бүген
Сулган яфрак, кипкән үлән өем-өем.
Шул инде ул синең тырышып корган өең —
жылы ояң.
Ах, бозланып каткан жирдә ни кылырсың,
бәхетсез жан?..

Тик үзеңне уйлай күрмә «мин, дип, ялгыз».
Безгә, жаным, күптән мәгълүм мондый язмыш:
Өстебезгә һаман бәла-каза яумыш
көннәр уза.
Күңел бәхет көткән була, ә ишектән
керә нуja.

Шулай да син бәхетлерәк әле бездә:
Ни күрсәң дә, онытасың, гөнаһсыз жан.
Безнең күңел уйлар белән тулы тәмам,
һәм без менә
Калтырыйбыз бу дөньяга карап һаман
сүзсез генә...

РӘССАМГА

Фәрештәләр ясап маташма син,
Кызыктырмый мине ул рәсем.
Тәмуг женен төшер альбомыңа,
Аны ич син көн дә күрәсең.

Фәрештәне ап-ак тәнле диләр,
Ә кем белә аны, кем күргән?
Тәмуг жене — лордлар каршында ич,
Шәбрәк чыгар, карап төшерсәң!

НАМУСЛЫ ФӘКЫЙРЬЛЕК

Намуслы фәкыйрьлегеннән
Кем хурлана, сүз шул аңар:
Мескен ул, кол ул, куркак ул
Һәм башкалар һәм башкалар.

Шунда да шулай да,
Шунда да шулай да,
Без йөртәбез фәкыйрь атын¹.
Байлык — алтынга табына,
Ә без — үзебез алтын!
Безнең ризык — ипи һәм су,
Безнең киём — иске-москы
Һәм башкалар һәм башкалар.
Ә ниндидер надан, карак
Ефәк кия, эчә шәрап
Һәм башкалар һәм башкалар.

Шунда да шулай да,
Шунда да шулай да,
Алданма карап киёмгә.
Ипине кем тирләп таба,
Шуны саным мин галимгә.

Менә бу лорд киенгән шәп,
Аңа без баш иябез, бел.
Шаян да ул, ләкин күсәк,
Ни әйтсәң дә күсәк ич ул!

Шунда да шулай да,
Шунда да шулай да,
Орден, тасма күп ич анда.
Ләкин күсәк күсәк инде,
Орден түгел, чурт таксаң да.

Генераллыкка күтәрә
Патша үз ялчыларын.
Намуслылыкка күтәрү
Кулыннан килми аның.

Шунда да шулай да,
Шунда да шулай да,
Бүләк күп бирелгән аңар.
Житми фәкать акыл, намус
Һәм башкалар һәм башкалар

Көннәр уза, сәгать суга:
Акыл һәм намус бергә
Ник алгы сафта тормыйлар,
Ямь биреп бөтен җиргә?

Шунда да шулай да,
Шунда да шулай да,
Мин алдан әйтә алам:
Килер ул, әйе, бар халык
Бертуган булыр заман!

Зыя Мансур тәржемәләре

¹ А т ы н — исемен мәгънәсендә.

Р. ШӘЙХЕТДИНОВ

ТАМЧЫ ТАМА, ТАШ ЯРА

Зәйни агай хатыны Зифа апаның стенага эленгән пыяла рам каршысында басып торганын өч-дүрт тапкыр күргән иде инде. Хатыны ул чакларда, нәрсәдер әйтергә теләп тә әйтә алмагандай, башын түбән иеп, тагын йорт эше белән шөгыльләнә башлый торган иде. Яз житеп, пароходлар йөри башлагач, бу хәл тагын да ешрак кабатлана башлады. Менә шунда инде Зәйни агай хатынының бары тик бер рәсемгә — улларының рәсеменә генә караганын күрдә. Ләкин ул моңа бер дә гажәпләнмәде: ана күңеле бит, аны ата күңеленә караганда йомшаграк диләр, газиз улын ныграк сагына торгандыр инде. Әйе, ничек кенә булмасын, Зифа апаны улы белән кавыштыру чарасын күрергә кирәк...

Беркөнне Зәйни агай стенага эленгән рамга үзе дә озак кына карап торды да улы турында сүз башлап:

— Карале, әллә Пермьга барып кайтасыңмы? Бик күңелле чак, пароходлар йөри... — диде.

Зифа апаның йөзенә алсулык йөгерде, коңгырт күзләре очкынланып китте. Берничә секунд уйланып торгандай итте дә:

— Юк, юк, булмасын сөйләмә, бара алмыйм, минем тавык-чебешләрем нишләр? — диде ул.

Зәйни агай хатынының күңелендә көрәш барганын яхшы аңлады, шуңа күрә юрамалый тупасрак итеп:

— Син үзең юкны сөйләмә. Ял итеп, малайны күреп кайтырсың, — дип, аңа каршы төште. — Тавык-чебеш, имеш, аларга бернәрсә булмас. Миңленур карап торыр, үзем дә аңа булышырмын.

— Алай дисәң генә инде...

— Шулай дим шул. Әйдә, эзерлән, иртәгә үк юлга чыгарсың.

Юлга хәзерлек озака сузылмады. Иң башта, колхоз идарәсенә барып, унбиш көнлек ял сорадылар. Колхоз председателе Александр Дмитриевич Соловьев үзе дә Зифаны, бик күп эшли, һич ял юк, дип кызганып йөргән, ялга жиберергә уйлап торган икән, шундук кирәкле кәгазьләрне яздыртып бирде.

— Эшләгән кеше ял итәргә тиеш! Яхшылап ял ит, Зифа. Күтәрсен, иртәгә машина белән пристаньга илтеп куярлар, — диде ул.

Аннан соң Зәйни агай белән Зифа апа кайтып юлга ашамлыктар, малайга күчтәнәчләр эзерләделәр.

Соловьев сүзендә торды: аның «Победа»сы иртән сәгать жидедә үк Зәйни агайның капка төбенә жилеп туктады. Зәйни агай, хатынына шундый хөрмәт күрсәтелүгә сөенеп, аның төенчекләрен жәһәт кенә машинага чыгарып куйды.

— Күңелем тыныч булсын, тагын бер тапкыр карап килим, — диде анын артыннан урамга чыккан Зифасы һәм, машина белән генә барырга тәкъдим итүләренә карамастан, «Юк, мин бер ялгызым гына булырга телим», дип тавык фермасына таба китеп барды.

* * *

Зифа апа ферма утары капкасының бигенә кагылуы булды, «сугыш чукмары» дип йөртелә торган зур чуар этәч, муенын сузып, ямьсез тавыш белән кычкырып жибәрде. Аңа ияреп тавыклар кытакларга тотындылар. Зифа апа гадәте буенча кесәсенә тыгылды. Ләкин, анда бернәрсә дә таба алмагач, гафу үтенгәндәй, үзалдына сөйләненп куйды һәм янына жыелган тавыкларга басудан куркып, аякларын шуыштырып кына алга табарак атлады. Тагын туктады һәм тирә-якка күз йөртеп чыкты: кормушкаларда азык, тагаракларда су, ванналарда көл житәрлек, һәр жирдә чисталык, коры. Тавыклар да бик кәефле күренәләр. «Шулай, Миңленур, әниңнең сүзләрен онытмагансың, бөтенесен жиренә житкереп эшләгәнсең, рәхмәт...»

Менә шунда инде ул фермада эшли башлаган көннәргә күз алдына китерде.

Әйе, бик яхшы хәтерендә, өченче ел яз көне булды бу. Ферма хисапчысы Алиев ике кәрзин чебеш алып килде дә аларны ишек алдында калдырып китте. Зифа апа сугышка кадәр үк тавык фермасында эшләгән, анда башкалар елына һәр тавыктан уртача 14 эр йомырка алган чакта, ул 57 шәр йомырка алуга ирешкән иде. Шуны исләренә төшергәннәрдер инде, дип уйлады ул һәм чебешләргә бик тырышып тәрбияләргә кереште. Элекке тәҗрибә, шунның өстенә тырышлык нык ярдәм итте, Зифа апа үзенә тәрбиягә бирелгән 70 чебешнең барысын да исән-сау үстереп житкерде. Чебешләргә фермага тапшыруы булды, икенче көнне үк колхоз председателе аны идарәгә чакыртып алды.

— Менә нәрсә, иптәш Сибгатуллина, безнең кошчылык фермасында эш бер дә бармый бит. Күпме хезмәт түгәбез, күпме азык тотабыз, ә йомырка ала алмыйбыз. Әле менә үзара киңәштек тә, кошчы итеп сезне куярга уйладык. Бөтен өмет сездә. Ничек, эшлибезме? — дип сорады Александр Дмитриевич.

Зифа апа ферма яныннан үткән саен электән үк андагы пычракны күреп борчыла, кошларны ашатуда бернинди тәртип булмауга гажәпләнә һәм эченнән генә «Мин биредә булсам, эшне башкачарак оештырып идем», дип уйлап йөри иде. Шуңа күрә хәзер колхоз председателенең тәкъдименә каршы килмәде, кирәк икән ферманы икенче көнне үк кабул итәргә әзер икәнлеген белдерде...

Шулай, ул икенче көнне үк ферманы кабул итеп алды һәм шул көннән үк анда ни сәбәпле рәт-чират булмавын аңлады: утар һәм кетәк бөтенләй чистартылмый, рацион белән ашату юк, көндәлек тәртип куелмаган. Ә иң борчыганы — кошларның үзләре, 520 тавык — 520 йолкыш, аларның да күбесе 5—6 яшьтә. Әлбәттә, андый карт тавыклардан юньләп йомырка алу турында уйлап та булмый. Ферманы яшь тавыклар исәбенә янартырга кирәк иде.

Зифа апа кичен яңадан колхоз председателе янына китте һәм аңа үзенең уйларын сөйләп бирде. Ул Зифа апаның тәкъдименә каршы килмәде, икенче язда ук «Красный ключ» совхозының токымлы тавыклары салган йомыркалардан инкубатор станциясендә чыгарылган чебешләр кайтартырга булды. Ләкин токымлы чебешләр йомырка сала башлаганчы елдан артык көтәргә кирәк иде әле. Шуңа күрә Зифа апа булган

тавыклар белән эшли торырга булды. «Булмас, яхшылап тәрбияләсәң, бу йолкышлар да йомырка салмый калмас», — дип уйлады ул.

Кетәк сазга баткан, стеналарында кул сыярлык тишекләр иде. Шуңа күрә Зифа апа башта стенадагы тишекләргә сылады, кетәк эчендәгә тиресне көрәп чыгарды, идәнненә ком сипте, ком өстенә салам жәйде. Ул тавыкларның йөрергә яратуларын, күбрәк хәрәкәтләнгәч яхшырак ашауларын һәм күбрәк йомырка салуларын белә иде. Шуны искә алып, тавыклар кетәккә кереп-чыгып йөрсеннәр өчен, стена асларына тишекләр ясатты. Аннан соң кормушкалар, колгалар, оялар булдыру турында кайгыртты, көнлек рацион төзедә, азыкны рацион буенча гына бира башлады. Яхшы тәрбия, дәрәс ашатуның бик тиз җимешләргә күренде; теге «йолкышлар»ның кикрикләргә кызарып китте, алар кураеп, җырлашып кына йөри башладылар. Ул арада теге токымлы чебешләр дә үсеп җитте, декабрь аенда алар да йомырка сала башладылар. Хәзер инде Зифа апа көн саен 50—60 йомырка җыеп ала иде. Ләкин нигә яшерергә, ул чакта әле Зифа апа күбрәк үз тәҗрибәсенә таянып кына эшли, хәзергә кебек кошларны фән кушканча тәрбияли белми иде бит. Әйттик, кошларны төрле авырулардан саклау өчен кетәкне, инвентарларны дезинфекцияләргә кирәклеге, яисә йомырка салуга яктылыкның ничек тәэсир итүе кайдан белсен инде ул. Авыру тавыклар гел утырып кына торалар, аларның авыру булуларын шуннан беләсәң дә аерым тәрбиялисәң икән. Ә яктылык җитмәгәндә, бигрәк тә кыш көннәрендә көндәлек режимны үзгәртеп корырга: иртәнге ашатуны сәгать җидедә, икенчесен — көндөзгә сәгать уникедә, өчөнчесен — кич сәгать биштә үткәргә, ә ашату арасындагы сәгатьләрдә тавыклар гел тышта гына йөрсеннәр, үз кетәкне чистартасын, җим әзерлисәң икән. Кыш көне балык мае, балык оны, кычыткан кебек витаминга бай азыklar күбрәк бирелергә тиеш. Күп азыкларны аралаштырып бирәсәң: бер көнне бер нәрсәне иртән бирдәм, икенче көнне аны көндөз, ә өчөнче көнне кич кенә бир. Аннан соң, бөртекле азык коры килеш бирелсә, итне, бәрәңгелә һичшиксез вакларга, пешерергә, он яисә кычыткан оны белән сөт кушылган суда болгатып бирү әйбәтрәк.

Әйе, эшли башлавының беренче айларында Зифа апа боларның берсен дә белми иде әле. Ул аларны кошчылык буенча чыгарылган китаплар укыгач, районның башка кошчылары, белгечләргә белән киңәшкәч кенә белде һәм менә хәзер инде бик хаклы рәвештә «мин кошчы», дип әйтә ала. Чөнки ул быел үзенә беркетелгән һәр тавыктан алты айда җитмешәр йомырка алуга иреште. Ярты елга җитмеш йомырка рекорд түгел әле, әлбәттә. Әмма ул башка еллардагы эш, райондагы башка колхоз кошчыларының күрсәткечләргә белән чагыштырганда, бик аз да түгел. Ул дәүләткә йомырка сатуның колхоз буенча билгеләнгән еллык планын алты айда бер ярым тапкыр арттырып үтәргә мөмкинлек бирде. Ул Зифа апаны район кошчылары арасындагы социалистик ярышта җиңүче итте. Кыскасы, бу уныш белән бик хаклы рәвештә горурланырга да була. Ләкин ирешелгән уңышлар белән канәгатьләнәп калу, үз-үзенә сокланып масаеп йөрү Зифа апаның гадәтендә юк. Ул үзе урынына калачак кызы Миңленурның күп нәрсәләргә беләп бетермәвен яхшы аңлый. Шуңа күрә аны кичә дә, бүген дә һаман бер генә уй — үзем киткәч, эш арткан таба тәгәри башламасын, дигән уй борчыды һәм менә шуның өчен ул тагын бирегә килде, алмашчысына соңгы киңәшләрен әйтергә теләде. Ләкин Миңленур складка азык алырга киткән икән. Ә капка төбенә машин килеп туктаган иде. Шофер сузып-сузып сигнал бирә.

Зифа апа тагын бер мәртәбә тавыкларына таба карап алды да:

— Ярый инде, Миңленур булмады. Ә сез карагыз, мин юкта сынатмагыз, йомырканы күп салыгыз, — дип, машинага чыгып утырды.

Зэйни агай колхозның ветсанитары булып эшли иде. Хатыны киткәч, аның көннәр буге өенә кайтып керергә вакыты булмады. Күп вакыты терлекләр янында, жәйге лагерьларда узды. Кайбер сыерларда яшур авыруы сизелә башлаган иде. Авыру сыерларны көтүдән аерырга, аларны дөваларга, көн саен дип әйтерлек районга барырга кирәк иде. Зифа апа кунакка киткәнгә бер атна узып китте инде, ә Зэйни агай тавык фермасында, кызы Миңленур янында шушы көнгә кадәр бөтенләй була алмады. Ниһаять, ул бүген «Түгәрәк куак» дип аталган лагерьдан кайтты һәм туп-туры кызы янына китте.

Миңленур жим болгатып азаплана иде. Этисен күргәч, елап жибәрүдән чак-чак тыелып:

— Әй, эти, нәрсә эшлим инде? Йомырка кими дә кими бит. Бүген тагын 14 йомырка ким булды, — диде.

Бу хәбәр Зэйни агайның да күңеленә шом салды. Ләкин ул яхшымы, начармы, белгеч кеше бит әле, сынатырга теләмәде, азык рационында үзгәреш булмадымы, дип сорады.

— Юк, бернинди үзгәреш булмады, — диде Миңленур. — Тик менә ит кенә бетте, савыт житми дип, аерган сөтне дә кайтартмый башладылар.

— Һай жүләр, ит булмагач, аксым житми инде. Аксым булмагач, йомырка да юк, — дип кычкырып жибәрде ул. — Ит кирәк, сөтен дә кайтартсыннар. Хәзер үк идарәгә бар. Алар кайгыртырга тиеш...

Менә шуңа инде Зэйни агай да чыгырыннан чыкты. Ул идарәдә утыручы кайбер житәкчеләрнең гамьсезлеген аркасында ферманың кирәкле азык белән тәмин ителмәвен дә, кетәкнең искерүен, ничә тапкыр сорапта, һаман аны рәтләргә уйламауларын да, кыскасы, күңелендә нинди үпкә сүзләр жыелган, шуларның барысын да әйтергә теләп, колхоз председателенә үзе янына китте.

Председательне эзләп йөрисе булмады, ул үз бүлмәсендә бик бирелеп нәрсәдер яза, исәпли иде. Соловьев Зэйни агайны күргәч тә, өстәл артынан чыгып, кул биреп күреште.

— Әйдә, рәхим ит, Зэйни агай!.. Ачуланырга дип килүендер инде, беллеп торам. Кичә наряд биргәндә әйтелде. Борчылма, ит тә, сөт тә булыр, — диде ул. — Кетәкне дә былел һичшиксез рәтлибез. Килештекме?

Председательнең исенә нәрсәдер төште булса кирәк, ул Зэйни агайга утырырга ишарәләде дә тиз-тиз өстәл өстенә пөхтә итеп өелеп куйган кәгазьләрне актарырга кереште.

— Үз кулым белән Зифаның үзенә тапшырырмын дип уйлаган идем. Әй, барыбер түгелмени!.. Зэйни агай, өстәмә түләү ал, — диде ул һәм ведомостыне Зэйни агайга сузды.

Зэйни агай хатынының эше өчен күп тапкырлар өстәмә түләү алганы бар. Ул аны күңеленнән дә хәтерли иде: январьда — 253 сум, февральда — 254 сум, мартта — 642 сум, апрельда — 900 сум, майда — 500 сум. Ни өчен бу айда да алмаска, барыбер бер янчыкка керә бит. Ул тагын 400 сумнан артык акча санап алды.

— Да, егетләр, эшләтә дә беләсез, эшләгән өчен түли дә беләсез. Рәхмәт, — диде ул аннары һәм барысы белән кул биреп исәнләште дә өенә кайтып китте.

Авыл уртасындагы буа күперенә житкәнче, семьяның былелгы килерен исәпләп кайтты. Түгәрәк кенә бер сан килеп чыкты. Зэйни агай карап торуга бәләкәй генә, көчсез генә булып күренгән хатынының семьядагы ике ир-атка (үзе һәм тугызынчы класста укый торган кече улы) караганда күбрәк хезмәт көннәре эшләвенә, күбрәк акча алуына гажәпләнде:

— Заманалар үзгәрә. Хәзер инде: «Ир — баш, хатын — муен», — дип әйтеп булмый. Үзем муенга әйләнеп барам бугай, — дип, көлемсерәп

куйды. Э күпердән үткән чакта, ерактан ук өенәң ишеге ачык икәнлеген күрдә. Кем булыр, өйдә беркем дә булырга тиеш түгел иде бит, дип уйлалды, күнеле шомланып китте. Аннан соң, Миңленур кайткандыр, дип үзен юатты һәм аның кирәк-кирәкмәгәнгә ферманы ташлап йөрүенә сукранып алды.

Ләкин Зәйни агай юкка гына сукранган булып чыкты: Миңленур ферманы ташламаган, өйдә хатыны Зифа утыра икән. Ул хатынын күргәч, үз күзләренә үзе ышанмады.

— Син нәрсә, Пермьга бармадыңмыни? — дип сорады.

— Бардым, улымны күрдем — күңелем тынычланды. Сиңа күп-күп сәлам әйтеп жибәрдем, кунакка чакырды. Бик әйбәт кенә эшләп ята, — диде Зифа апа, шатлыгын яшерә алмыйча, елмаеп. Э аннан соң ул берьюлы житдиләнеп китте: — Э иртә кайтуыма исең китмәсен, минем алган йөкләмәм бар. Мин 120 йомырка алырга тиеш. Аны Пермьда ятып үтәп булмый бит, — диде.

Зәйни агайның бер гадәте бар: ачуы килгәндә тәмәке кабыза. Ул хәзер дә тәмәке алырга дип кесәсенә тыгылды. Ләкин тәмәке урынына кесәсеннән бер төргәк акча тартып чыгарды да, гажәпләнеп, бер акчага, бер хатынына таба карап торды.

— Соң нәрсә дим инде, кайткансың, әйбәт булган, кире барып булмый, эшлә, йөкләмәне үтәргә кирәк, — диде ул аннары, төргәкне хатынына сузып...

Минзәлә районы.

И. НАДИРОВ, Р. КӘРИМОВ

ТАКТАШ ТУГАН АВЫЛДА

Такташ сөеп жырлаган, аның поэтик биографиясендә шагыйранә бер урын алган Сыркыды авылында безгә ике ел рәттән бер үк айда, хәтта бер үк көндә булырга туры килде. Беренче кат без анда 1957 елның август ахырында, Мордва республикасында яшәүче татар авылларының бер өлешендә булып, халыкның бай авыз ижатыннан шактый хәзинә жыйнагач, Казанга кайтышлый тукталдык. Узган ел исә шундый ук максат белән Пенза өлкәсенең алты татар авылында йөргәннән соң булдык.

Сыркыдыга керми китә алмавыбызның сәбәбе бер генә иде. Шагыйрь турында аның замандашларыннан, таныш-белешләреннән истәлекләр язып аласы, Такташ туган йортны карыйсы, бүгенге Сыркыдыны күрәсе килде.

Сыркыды уйсу үзәнлеккә таралып утырган. Тау башыннан караганда аның урнашу тәртибе «Г» хәрәфен хәтерләтә. Түбәндә, Сыркыдыны каймалап, нәни Парча инеше ага. Авылның аргы очында вак түгәрәк күлләр ялтырап ята. Күл буйлары да, инеш буге да хәтфә яшеллек белән капланган. Зифа камышлардан, су буендагы нечкә билле еламсыр таллардан авыл табигатенә аерым бер ямь, нәфислек бөркелә. Ә еракта, авылның көнчыгышында, күгелжемләнеп урман күренә. Лангыш урманы дип йөртәләр аны. Шагыйрь яратып, сагынып жырлаган Тамбов урманнары шул икән...

Сыркыды безне бик жылы каршылады. Авылга күз ияләшеп, берәз хәл-тын алгач та, шагыйрь туган йортка юл тоттык. Безне авылның хөрмәтле укытучысы, заманында Такташтан дәрәсләр тыңлаган Заһит абый Иртуганов һәм аның хатыны укытучы Шәмсия апа озата бардылар.

— Менә бусы Такташлар урамы инде, — диде Заһит абый авыл советы һәм жидееллык мәктәп урнашкан озын, төзек урамны күрсәтеп.

Киң урамның як-ягында яшел тирәкләр, усаклар, топольләр шаулый. Юл кырыйларын каз үләне баскан. Урак өсте булганга күрәсен, урамда шук бала-чагаларның анда-монда уйнап йөргәннәре генә күренә. Заһит абый безне иң әүвәл Такташның якин кардәшләреннән берсе Акбикә әби янына алып керде. Әби картайган инде. Аңа сиксән алты яшь икән. Хәл-әхвәл сорашып, Такташ турында сүз чыккач, Акбикә әбиненң йөзе яктырып китте.

— Һадием юлыннан йөрисезмени, аны сагынып килдегезмени, татлы жаннарым! — диде ул. Дулкынланудан аның жыерчыклы бите буйлап яшь бөртекләре тәгәрәп төштеләр. Ул күзләрен сөртеп алды да, яраткан әнесә Һадиулла турында сөйли башлады.

— Яшь чакта минем бәхетем булмады, алтын алмаларым. Яшьли тол калдым, михнәт чиктем. Һади мине бик жәлли иде. «Син, абыстеш-әни¹, кайгырма, яхшы заман килде», ди иде. Күңелемне күрер өчен мандолинода уйнарга ярата, миңа атап җырлар чыгара иде. Хәзер барын да ятләмим², бер-икесен генә ятлим.

Әби безгә Һади чыгарган җыр дип түбәндәге юлларны укып күрсәтте:

Алтын кояш чәчми ялкыннарын,
Томаланган күкнең пәрдәсе;
Каралаган болыт күлэгәсе,
Ямьсез калган жирнең гәүдәсе.
Жәйне сачрәп үскән ал чәчәкләр
Кыякларын салган туфракка,
Яфракларын чәчкән тирә-якка,
Яшь гомере киткән еракка.

Акбикә әби шагыйрьнең ике абыйсын, аларның әниләре Шәмсениса апаны да яхшы хәтерли:

— Шәмсениса бик инде ягымлы, нечкә күңелле иде. Сөйләшеп туеп булмый иде үзе белән. Һадиен бигрәк ярата иде инде. Җыр, бәет чыгарырга оста булды. Һадиебыз да шуңарга охшады күрәсез, — ди ул.

— Бервакыт Һади, өйләнгәч, авылга кайтты. Шәһәрчә киенгән, ачык чырайлы, көлеп кенә йөри. Мин аларны кунакка алган идем. Куйган бузам³ бар иде. Улым Сабир белән шуның мичкәсен ачалмый бик озак азапландылар. Ачканнар иде — бузаның яртысы ташып бетте.

Эй буза, буза, буза,
Эчәлмый гомер уза, —

дип шаяртып йөргән иде балакаем.

Акбикә әбинең һәрбер сүзеннән Такташны үз баласы шикелле сөюе, өзелеп сагынуы сизелеп тора иде.

— Өйләре искерде шул. Төзәтергә кирәк, — дип озатып калды ул безне.

...Менә без Такташ туган һәм аның яшүсмер чагы узган йорт янында. Йорт чыннан да бик искергән булып чыкты. Аның тәрәзә арасындагы стеналары ишелгән, моржасы тузган. Шагыйрь яшәгән йортны шушы хәлдә күргәч, ничектер күңелсез булып китте. 1954 елга кадәр анда Акбикә әби торган. Кеше тормаслык хәлгә килгәч, аны төзәтү, торгызу турында сүзләр булса да, хужалык эшләре белән мавыгып киткән авыл-колхоз житәкчеләре бу эшне һаман кичектерә килгәннәр. Ә бит Сыркыды авылы Мордва республикасында танылган миллионер колхозларның берсе. Аның хужалыгы бай, күп тармаклы, халкы эшчән.

Авылым! —
Уйлыйм синең киләчәген,
Бәхетле көннәрең турында... —

дип язган иде шагыйрь 1926 елда һәм «Тамбов урманнарын ташлап китәм...» — дип башланган лирик шигырен, туган авылы яшьләренә мөрәҗҗәгать итеп:

Комсомоллар!
Минем күз карашым
Соң мәртәбә сезгә тегелгән,
Авылыбызны Ленин юлы белән
Чыгарыгыз тормыш төбеннән... —

дигән ялкынлы теләк белән тәмамлаган иде. Бу васыять тулысы белән тормышка ашкан. Сыркыды хәзер Ильич нурлары яктысында балкып

¹ Ул якларда баланың беренче тешен күргән хатын-кыз кардәшкә абыстеш-әни диләр.

² Я т л ә ү — хәтерләү (диалект).

³ Б у з а — эчемлек.

утыручы бай, интернациональ бер колхозга әйләнгән. Әреләндергәннән соң колхозга өч рус, бер татар, өч мордва авылы берләшкәннәр. Колхозның 13 комбайны, 15 автомашинасы, 19 тракторы бар. Радиоүзел әшли. Клубта көн саен кино күрсәтелә. Соңгы ике елда колхоз электростанция салган, тегермән төзегән, кирпич заводы корып жибергән, такта яргыч торгызган. Быел гаять зур иген амбары салынып ята.

...Без Такташ йорты һәм аның язмышы турында һәркайда урынлы хафалану тавышы ишеттек. Шул хакта узган ел без колхоз председателе Кузьма Иванович Куликов белән сөйләшкән идек. Без сөйләшкәндә Торбеево райкомының икенче секретаре А. Н. Додонов иптәш тә бар иде.

— Әйе, Такташ йортын торгызырга колхозның мөмкинлегә бар, без аны уйлашырбыз, — диделәр алар. Ләкин мөмкинлек белән чынбарлык арасындагы аерма һаман да үтелмәгән булып чыкты. Йорт шул хәлгә тора бирә. Үткән жәй безгә Торбеево райкомының беренче секретаре Иван Михайлович Борисов белән очрашырга туры килде. Шагыйрь турында ул күп ишеткән, аның әсәрләре белән таныш, ләкин ул туган һәм яшәгән йортның бу хәлдә булуын белми икән. Йортны үз күзгә белән күргәч, ул, гажәпләнүен яшермичә:

— Күңелсез күренеш. Йортны тиз арада яңартырга, сакларга кирәк, — дигән фикер белдерде.

1957 елда Такташның якташларынан 16 кеше «Литературная газета»-га хат жибергәннәр иде. Хатта йорт хакында, шагыйрь истәлегенә кайнар игътибар һәм ихтирам кирәклегенә хакында язылды. Хат ахырында шагыйрьнең авылдашлары исемнән Такташ туган йортны музейга әйләндерү, ә Сыркыды урта мәктәбен шагыйрь исеме белән атау турында шул елны тәкъдим кертелде. Декабрь аенда газетадан җавап килде. Анда, күтәрелгән мәсьәләләр буенча чара күрү өчен хатның копиясе партиянең Мордовия Өлкә комитетына жиберелүе хәбәр ителгән иде. Шуннан соң Сыркыдыга Мордва язучысы В. И. Ардеев килгән. Житәкчеләр йортны торгызу турында вәгъдә биргәннәр. Болар барысы да үтәлми калган. Шулай да Такташ йортының төзәтелүенә өмет-ышаныч зур. Ләкин йорт төзәтелүе белән генә эш бетмәячәк бит. Аны музейга әйләндерәсе, чын мәгънәсендә тарихи бер урынга әйләндерәсе бар. Менә бу эштә Татарстан язучылары союзы идарәсенең дә зур булышлыгы кирәк.

Сыркыды авылында Такташның бер генә рәсеме дә юк. Китапханәдә булган китаплар тузып, укымаслык хәлгә килгәннәр. Яңа китаплар тиз генә барып житә алмыйлар. Кыскасы, атаклы шагыйрь йортын музейга әйләндерү, аны кирәкле экспонатлар белән тәмин итү буенча Татарстан язучылар союзы хәзер үк тиешле урыннар белән бәйләнешкә керсен, бу эш белән чын күңелдән кызыксынып торсын иде.

Мәгълүм булганча, татар язучыларының күп кенәсе күрше республика һәм өлкәләрдә туганнар, башлангыч белемнәрен шул якларда алганнар. Муса Акъегет, Г. Коләхметов, Х. Ямашев, Ш. Усманов, К. Тинчурин, Г. Кутуй — хәзерге Пенза өлкәсендә туып-үскән язучылар. Әмма бер генә авылда да, шәһәрдә дә аларның шул урыннан булуларын чагылдырган, исемнәрен мәңгеләштергән һәм эшләренә мәхәббәт-ихтирам уяткан билгеләр юк. Башка өлкәләрдә туган атаклы татар язучыларының истәлеген саклау юлында да аларның туган жирендә ни дә булса эшләнүе ишетелми. Без әдәби-культура мирасыбыз белән хаклы рәвештә горурланабыз. Әмма ни өчен күренекле язучыларны, классикларны туып-үскән жирләрендә онытуга юл куела соң?

Бу өлкәдә рус иптәшләр яхшы үрнәк күрсәтәләр. Быел безгә В. Г. Белинский һәм М. Ю. Лермонтовның балачаклары узган урыннарда — Белинский шәһәрендә һәм Лермонтово авылында булырга туры килде. Һәр ике урында да 1938 елдан бирле дәүләт тәминатына алынган әдәби музейлар эшләп килә. Аларның бай экспонатларына сокланып карыйсың.

Берничә урынга язучыларның бюстлары, һәйкәлләре куелган. Аларның туган көннәре һәр ел саен культура бәйрәменә эверелә: әдәби кичәләр уздырыла, язучыларның ижатын өйрәнү юлында яңа фәнни ачышлар турында хәбәр ителә һ. б. Татар классикларының эшчәнлеген туган якларында пропагандалау, аларның исемнәренә кадер-ихтирам саклау турында безгә дә җитди уйланырга вакыт.

Такташ турында җыйналган истәлекләр шагыйрьнең балачагына, авылда укытучы һәм клуб мөдире булып эшләгән вакытына, нинәйт, Казаннан Сыркыдыга кайтып ял иткән айларына карыйлар.

Истәлекләрне без шул тәртип буенча, сөйләгән кешеләрнең телендәгә кайбер үзенчәлекләрне саклап тәкъдим итәргә булдык.

Балачакны сагыну темасы. И. Такташның күп кенә шигырьләрендә урын алган. Бу һич тә очраклы түгел. Аның кулъязмалары арасында «Шагыйрь» дип исемләнгән һәм, күрәсен, әдәби мәкалә язучы күз алдында тотып төзелгән тезислар булуы билгеле. Такташ анда шагыйрьнең кем булуына һ. б. мәсьәләләргә тукталгач: «Настроение тудыру. Шунның белән укучының рухани ягына тәэсир итү. Балалыкны сагындыру», — дигән юллар яза. Моңы ул бик күп эсәпләрендә бөтен матурлыгы белән раслады.

Шагыйрьнең балачагына караган истәлекләр, гәрчә бик аз кешеләр хәтерендә генә сакланса да, күңелле, шаян мотивларга бай гыналар.

Такташның балачак дусларынан берсе, колхозчы Габдулла абый Рустаев безгә менә ниләр сөйләде:

«Үәди белән мин ат сакларга йөрием. Лангыш урманына дүрт-биш малай җыелабыз да китәбез. Продукты алабыз берничә көнгә. Кайсың картуф, кайсың ярма ала. Үзегез беләсез, яшь чак — шук чак, китешли бакча бутаган чаклар да була. Тавык-каз да туры килгәли.

Урманда гомер веселый үтә, учак ягабыз, әкият сөйләшәбез. Үәди табышмак әйтергә мастерне. Кайберсе шунда юкә телеп чабата ясый. Көрәшергә тотынсак, Үәди үзе көрәшми, ну көч биреп кычкырып утыра. Эх шәп җырлыйи. Мишәр җырларын шәп беләдерие. Кайчак үзеннән дә чыгарып җырлайдыри. Без аны «хыялый Үәди» дип үчеклидериек».

Бу истәлекне Йосыф абый Нәдершин куәтләп җибәрде:

«Бермәлне ат сакларга баргач, йокларга яттык. Күпме йоклангандыр, белмим, бер заман Үәди колак ярып кычкыра: «Янабыз, пожар, торыгыз», — ди. Сикерешеп тордык. Карасак, өсләребездә әллә нәрсә ялтырый. Ут дип кот очты. Ул булса, урманда очрый торган ялтыравык кортлар икән. Үәди шуларны җыеп килгән дә безнең өскә ташлаган. Шаян иде. Ат өстендә йөрергә бик яратучан иде. Кара байталларының сыртына баса да бар хәлгә юырта.

Сүзгә бик пешкән иде. Әкият дисәң инде, үлә дә китә. Төннәрен кайчак пожар сараена җыелабыз. Каравылчы картлар әкият сүли, без авыз ачып тыңлыйбыз. Үәди икенче көн шул әкиятләрне безгә сүли. Диюләр, аждаһалар, әллә ниләр турында. Үзеннән өстәп сүли иде. Пешереп чыгара иде — исен китәр. Вообщем, әкият, җырга осталыгы белән бездән аерылып тора иде. Бак, ахырдан нинди шигырьләр язучы булып китте. Кем уйлаган?»

Шагыйрьнең яшәтәше, хәзер колхозның ыңдыр мөдире булып эшләүче Гатаулла абый Яхин Үәдинең бала вакытта балык тотарга бик яратуын һәм тимераякта оста шууын хәтерли. «Күргәнсендер, ди ул, Үәдиларның ызбалары янында гына күл бар. Сәпүш күле диләр аны. (Сәпүш — Такташның бабасы Сәйфетдин исеменә авылча, кыскартып әйтелүе.) Вот, шул күлдә әүвәл чуртан күп була иде. Үәди зары белән шунда чыга да утыра. Балык та тота, кулындагы китабын да укый. Балыкка бик исе китми иде. Бервакыт бер чуртанны пәсиләренә бирде.

Зурайгач та балык тотарга әвәс булды. Мин аны соң мәртәбә 1931 елны җәй көне күрдем. Майский эшләпәдән иде. Кулына кармаклар тот-

кан да, дүрт-биш малай няртеп, Парчаның теге очына бара. Милчә¹ буасына. Мин солы басуыннан кайтышлый күрешеп, сөйлөшөп тордык.

...Ну конькида шуганын күрсәгез — шаккатарлык! Эй жиңел гәүдәлә иде. Бөтерелә генә. Бер малайны да житкерми иде».

Такташның балачагын жанландыручы истәлекләрдә Мокамай исеме телгә бик еш алына. Белүчеләр, Һади белән Мокамайның чыннан да «әкияттәге ике бала кебек» аерылмас дуслар булуын сөйлиләр.

— Мокамай белән гел бергә иделәр, — ди Йосыф абый Нәдершин. — Мокамай чыбыркы ишәргә, чабата ясарга мастер иде. Сандугач кебек чут-чут итеп сызгыра да белә, талдан сыбызгы да ясый белә. Ә милчә буасында аннан оста йөзүче, чумучы малай бөтен авылда юк. Удалой булды, ап-ак тула оектан, матур итеп үргән чабатадан йөридерие. Аларның тормышлары гомер бакый фәкыйрь үтте. Әнисе белән торды ул. Ызбалары Һадиларга күрше генә иде. Бик инде дуслар иделәр. Мокамай эшкә оста иде, Һади телгә оста иде.

...Менә без Мокамайның авылдагы бердәнбер туганы, алтмыш ике яшьлек Фатима апа янында утырабыз. Туганын ул сагышланып искә ала:

— Бәхет күрә алмады, бичара. Бик яшьли әрәм булды шул. Нәхак бәла аркасында.

Һәм Фатима апа безгә Мокамайның үлеме турында халык арасында таралган шундый хәбәрне сөйләде.

Октябрь революциясеннән соң, 1920 елның жәендә булса кирәк, Мокамайны авыл кулагы Шатай Ибругының арба тәгәрмәчен урлауда гаепләп кулга алалар да авыл советының караңгы базына ябып куялар. Шунда кулаklar һәм алар яклы куштаннар жыелып Мокамайны үтергәнче кыйныйлар. Ахырдан, самосуд өчен бәлалә булырбыз дип, арадан берсе Мокамай муенына пычак сала. Пычакны кулына тоттырып калдыралар. Хурлыгына чыдый алмый үзен-үзе үтерде, дигән хәбәр тараталар.

— Һади булмады шул, Һади, — ди апа. — Ул каядыр укырга киткән иде. Һади булса, Мөхәммәтжаныбыз исән калыр иде. Аны яклар кеше дә булмады. Совет тирәсендә кулаklar күп иде. Ахырдан артынан йөрүче дә булмады... Мөхәммәтжан үлгәч, Һадидан хат килгән иде, — дип дәвам итә Фатима апа. — «Йөрәгем өзелде инде, апам, ятим калдым, нишләргән», — дип ачыргаланып язган иде. Аннан миңа укучы балалар Һадиның Мөхәммәтжан турындагы бәетен укып күрсәттеләр. Елый-елый күзләрем бетте... Һади да Мөхәммәтжанны кулаklar үтергәннен белмәгән шул...

Фатима апаның күзләренә тагын кайнар яшь бөртекләре чыкты. Апа сөйләгән авыр хатирә безне дә моңсулатты. Һәм шунда Такташның якын балачак дуслы Мокамай истәлегенә багышлап язган атаклы шигыре күңелдә чагылып үтте.

Биографиясеннән билгеле булганча, Такташ 1918—19 елларда Сыркыдыга кайтып мәктәптә эшли, китапханә оештыра, жәмәгать эшләрендә актив катнаша.

— Без Һади абыйны бик ярата идек, — дип сөйли Заһит Иртуганов. — Ул укытучыларның кайберләре шикелле коры, кырыс түгел. Һәрвакыт ачык чырайлы, көлеп кенә сөйләшә. Хәтеремдә, 1919 елның кышында ул өстенә кыска пальто, башына каракүл бүрек киеп йөрде. Кулларында йоннан бәйләгән ак перчаткалар иде.

Бервакыт кышын Һади абый класска кәпәчтән генә килеп керде. Без аптырашып калдык — ничек колаklары өшемәгән дип, бүреге кая киткән дип. Ә ул аны сизмәгән инде әллә. Бүреген салам дип башына тотынса — кәпәч кенә. Көлешергә тотындык. Ул да көлә. Авыл советында калган икән, ашыкканга онытканмын, — ди. — Бар, энем, син алып кил

¹ Милчә — тегермән.

инде, дип мине йөгертте. Советка баргач, мин аның председатель белән бик каты бәхәсләшкән, ачуланып чыгып киткән белдем. Ә председатель ул чакта кулакларны якый торган кеше иде. Аның турында Такташ «Протоколлар эчендә хикәя» дигән әсәрендә язып үтә бит... Нәрсә турында бәхәс баргандыр инде, мин белмим, тик Һади абый бик дәртле комсомол иде. Докладлар да сөйләп йөрде ул.

Фатима апа Яхина да укытучысын сагынып искә ала. Ул Һади Такташның укучыларга «И туган тел, и матур тел» дигән шигырь өйрәтүен, «Галиябану» көенә жырлап күрсәтүен, ата-анасыз ятим укучыларга аеруча яхшы карашлы, назлы булуын сөйли.

Узган жәй без Низам абый Яхинны очрата алмаган идек. Быел аны эзләп, ул эшли торган яшелчә бакчасына бардык. Үзенә яшел куышында чалгы кайраган арада ул безгә яраткан укытучысы Һади абыйсы турында, аңа няреп балыкка йөрүе, урманга барулары турында дулкынланып сөйләде.

— Ул минем жырлавымны бик ярата иде. Синәң тавышың моңлы, эх, укытырга үзәңне, ди торган иде. Ахырдан, Казанга баргач, мине чакыртып хатлар да язды. Тик барып булмады, эти үлеп китте дә өй хәсрәте миңа төште.

Аларның ызбалары безгә каршы гына булгангамы, гел кәргәли иде. Балыкка барса, энем Шакир белән икебезне ияртә. Бервакыт балыкка баргач, безгә шигырен укып күрсәтте. Аллага, газраилга каршы сүзләр күпиде. Без шаккатып тыңлап тордык, тик содержаниесен аңлый алмадык. Шигырь укыгач, ул балык каптырып утырмады. Кайтып киттек.

Шагыйрьнең ул чордагы ижатына азмы-күпме яктылык төшергән истәлекләре белән хәзерге вакытта Мордовия өлкәсенең, Атюрьево районы Түбән Пешли¹ авылында укытучы булып эшләүче Кәрим абый Янакаев та уртаклашты.

— Минем абыем Абдулла Янакаев Сыркыдыда мәктәп советы председателе иде. Яше буюнча ул Такташтан зуррак иде. Мин мәктәптә еш кына булам. Һади абыйны да ялан күрә идек. Шундый хәл хәтеремдә:

Һади абый мәктәп тәрәзәсеннән урамга карап тора. Ә мәктәп кырыендагы юлдан Мифтах мулла атына атланган да сабан тарттыра. Кырга барса кирәк. Һади абый моны күрде дә мулла ишетерлек итеп тәрәзәдән кычкырды:

«Колхуаллаһы ахат,
Мифтах мулла пошел пахаты!»

Күрсәгез иде, ни булганын. Укытучылар көлешәләр. Ә мулла дөньяда ни бар — калдырмый сүгенә: «Денсез, чукынган, иблис токымы...». Шуннысы шәп булды, Мифтах мулла янадан мәктәп урамына аяк та басмады. Шагыйрь ахырдан бу мулланың исемен «Сыркыды авылы» дигән шигырендә телгә алып уза:

Бу авыл,
Монда Мифтах мулла дигән бер
Карга бар.
Ул гына түгел,
Аңардан башка бик күп каргалар,
Мал өчен, корсак өчен бер-берсенә
Борыннарын чәйнәшәләр дә алар.
Сизмәсен дип хәйләбезне башкалар
— Дин, — диләр.
— Алла, — диләр,
(Шәхми бабайча:
Тфү! Сабынчы маржалар).

Шәхми бабай исеме чыккач, аның турында да ишеткәнебезне язып үтик.

¹ Пешли — Такташның бала вакытта мәдрәсәдә укыган зур татар авылы.

Шәхми бабай чыннан да булган кеше. Ул 1918—23 елларда авыл советында каравылчы булып торган һәм 1924 елда үлгән. Такташ белән алар дуслар булалар. Шагыйрь төннәрен аның янына барган, сөйләшеп утырырга яраткан. Бабай бөтен гомерен авылда үткәргән. Бер аягына азрак аксап йөргән, трубка тарткан, телгә бай булган.

Такташ шигыре өчен энә шул бабайның жанлы образын алган. «Сыркыды авылы» шигырендә дә, «Протоколлар эчендә хикәя»сендә дә шагыйрь авыл советы диварында куелган Ленин рәсемен сурәтлән. Әйе, ул рәсем дә булган. Авыл картлары аны да хәтерлиләр. Ул йорттан йортка күчеп йөргән. Һәм һәр йортта үзенә иң якты, иң кадерле урынны алган.

Кәрим абый Янакаев истәлегендә тагын бер кызыклы момент бар. Ул бер мәртәбә Такташны Казаннан авылга кайткач, абыйсы янында очрата. Алар әдәбият турында, шигырь язу турында сөйләшәләр.

— Такташ шунда күп кенә шигырьләрен айлы төндә язуын сөйләде. «Юрган астында фикер тумый. Ә менә тәрәзедән айга карап утырсаң, фантазия эшли башлый. Шигырь җиңел языла. Ут алгач, уйлар таралалар. Шуңа мин шигырьләрем я төнлә язам яисә урманда бер үзем йөргәндә язам», — дип сөйләгән иде, ди Кәрим абый.

Шагыйрьнең кардәше Имля абый Такташев һәм Шәмсия апа Иртугановалар Такташның 1918—1919 елларда язган юмористик такмакларын хәтерлиләр:

Шакир мулланың корсагы
Урал тавына охшаган,
Охшамаска гомер буе
Ярлы малын ашаган.
Сузсаң Мәскәүләргә җитә
Шакир мулла чалмасы,
Ә мулланың Абдулласы —
Комсомоллар алласы.

Алда искә алынган укытучы Абдулла Янакаев чыннан да мулла семьясыннан чыккан. Әмма революциядән соң семьясын ташлап киткән, комсомол җитәкчеләренең берсенә, совет агитаторына әйләнгән. Такмакта сүз шул турыда бара.

Укытучы булып эшләгәндә Такташ дөртле комсомол агитаторы булып танылган.

— Безнең комсомол җыелышлары выгонда була иде, — дип сөйли Йосыф абый Нәдершин. — Һади безгә часто гына докладлар сүли иде. Элек авыл уртасында бер лавка бар иде. Авылның спекуляны, кулагы шунда җыела иде. Һади шуларны сүгә. «Ул сволочьларны без утлы табага бастырырга тиеш», — ди иде. Ул совет председателе сайлаганда сходкада иске председателгә каршы чыккан иде. Һадины кулактар кыйнады, дигән хәбәр дә булды. Дөресме, юкмы, белмим.

Такташ Сыркыдыдан китеп шагыйрь булып танылгач та, авылын онытмый. Жәй саен диярлек ял итәргә, эшләргә бирегә кайта. Аның күп кенә матур шигырьләре шунда язылган. Бөек Пушкин өчен Михайловское авылы, бөек Тукай өчен Кырлай, Кушлавич авыллары иҗат һәм илһам чыганагы булып торган кебек, Сыркыды да Такташка дөрт һәм рух, яңа темалар һәм образлар бирүче бер урын булган.

Өлкән кешеләр Такташның авылга кайткач, халык арасында йөрүен, тормыш белән тирәннән кызыксынуын сөйлиләр.

1931 ел җәендә Сыркыдыда зур пожар була. Такташ бу вакытта семьясы белән авылда ял иткән. Пожарны сүндерүдә Такташ та катнашты, диләр авылдашлары.

— Соңыннан пожарның нидән чыгуын сорашып материал җыеп йөрде. Пожарның кулактар эше икәннән белгәч, бу турыда «Янгыннар» дигән зур роман язарга уйлавын әйтте, — ди Заһит Иртуганов.

Шагыйрьнең биографлары әйтүенчә, аның архивында чыннан да бу әсәрнең («Пожар» исемендәге пьесаның) планы, аерым өзекләре саклана¹.

Колхозлашу елларында Такташ авылга кайткан арада крестьяннар белән әңгәмәләр алып барган. «Мин Такташ үгетләгәч кенә колхозга кердем», — ди Абдулла Рустаев абый. Абдулкаюм Коновалов бабай да колхозга Такташ киңәше тәэсирендә кәргән. Күрәсең, «Қиләчәккә хатлар» поэмасындагы Мохтар образын ижат иткәндә, шагыйрь авылдашларын да күз алдында тоткандыр...

Без Сыркыдыда аз булсак та, жыйнаган тәәсирләр күп булды. Матур, ягымлы авыл, аның ачык йөзле кешеләре онытылмаслык булып хәтердә калдылар. Авылда без Такташның халык тарафыннан сагынып искә алынуын, шигырьләренең телләрдә тирбәлүен ишеттек. Алар үзләренең күренекле якташлары белән чын күңелдән горурланалар. Шагыйрь бер лирик шигырендә:

Үләрмен дә,
Онытырлар дип,
Юкка гына, йөрәк, янасын;
Тамбов урманнары сагыныр әле
Үзе үстергән бунтарь баласын! —

дип юкка гына әйтмәгән. Аның якты образы да, моңлы һәм дәртле жырлары да халык йөрәгендә яши.

Сыркыды — Казан.

¹ Х. Хәйри. Н. Такташ. 139 бит. 1949.

РСФСР ЯЗУЧЫЛАРЫНЫҢ БЕРЕНЧЕ УЧРЕДИТЕЛЬНЫЙ СЪЕЗДЫ

ЭДӘБИЯТ ҺӘМ БЕЗНЕҢ ЗАМАНЫБЫЗ

РСФСР язучылары союзын Оештыру комитеты председателе
иптәш Л. С. Соболев доклады¹

1. ЗАМАН ТЕМАСЫ — ЭДӘБИЯТНЫҢ ЖАНЫ

Кадерле делегат иптәшләр, хөрмәтле кунак иптәшләр! Миллионлаган кешеләрнең аңында кешелек дөньясының коммунизмга баруы белән аерылгысыз тыгыз бәйләнгән шушы залда Россия Федерациясе язучыларының союзын төзеп гамәлгә кертүебезнең тирән мәғнәсә бар. Бу зур хөрмәт безгә төзеләсе союзыбызның нигезе гүзәл идеягә — кешелек жәмгыятен үзгәртеп кору идеясенә һәрвакыт турылыклы булып килгән, хәзер безнең совет заманында коммунизм өчен армый-талмый көрәшә торган бөек рус әдәбияты булганга күрсәтелде.

Шуңа күрә дә бөтен дөньяга чын дәрәслек трибунасы булып танылган бу трибунадан беренче сүзебез булып безнең тантаналы вәгъдәбез яңгырасын: без, бирегә жыелучылар, союзыбызның ике мең ярым члены да, бу союзга керәчәк кешеләр дә — һәммәбез бөтен халык, бөтен кешелек эшенең хак эш булуына нык ышанычыбызны киләчәктә дә какшамас хәлендә бөтен көе сакларбыз, шушы эшкә алда да жаныбыз-тәнебез белән бирелеп хезмәт итәрбез, барлык көчебезне, сәләтебезне, ялкынлы сүзебезне һәм фикерләре-

безне коммунизм төзү эшенә бирербез! (Кул чабулар).

РСФСР язучылары союзын төзү совет әдәбияты тарихында, беренчедән, әдәбиятыбызның үсешенә яңа бер көчле этәргеч, икенчедән, бөек рус әдәбиятына тирән хөрмәт һәм бөтен халыкның мәхәббәте билгесе буларак билгеләнеп калыр.

Россия әдәбияты, үсеп утырган куе тармаклы мәһабәт бер яшел чатыр булып, киң Ватаныбызга жәелгән. Йөз еллар буена аның кәүсәсе буйлап кыйммәтле тереклек суы күтәрелгән һәм аның үсеп, чәчәк атып утырган тармакларына Державин, Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Некрасов, Тургенев, Толстой, Чехов, Горький, Маяковский азык биргәннәр...

Безнең совет заманында Россия әдәбиятының мәһабәт агачы бүгенге даныбыз булган бик күп яңа тармаклар белән капланды, бик күп яшь, таза үсентеләрен чыгарды. Ә аның тирәсендә бөек пролетариат революциясе нәтижәсендә иреккә чыккан яки өр-яңадан барлыкка килгән тугандаш әдәбиятларның бер төркем яшь агачлары күтәрелеп, ныгып үсеп киләләр. Болар — үзенең күп планлы романнары һәм матур поэзиясе белән башкорт әдәбияты, зур проза жанры төп жанр булып киткән татар әдәбияты, халык эпосы белән сугарылган чуваш поэзиясе, берьюлы тугыз телдә туган яшь Дагстан поэзиясе, бурят, осетин, карел, удмурт, мордва,

¹ Кыскартылган стенограмма буенча тәржемә ителеп басыла.

мари, коми әдәбиятлары, болар—ин яшь булган тува әдәбиятына чаклы — безнең барлык тугандаш әдәбиятларыбыз.

Н. С. Хрущевның КПССның XXI съездында сөйләячәк доклады тезисларында: «Совет халкы, үзенең Коммунистлар партиясе тирәсенә тупланган хәлдә, хәзерге вакытта безнең илебезгә үсешенең ин мәһим бер яңа чорына — коммунизм җәмгыятен киң төзү чорына керергә мөмкинлек бирә торган зур уңышларга иреште, гажәеп зур үзгәрешләренә тормышка ашырды», — диелә.

Россия Федерациясе язучыларының союзы менә шундый көннәрдә барлыкка килә! Без, бу бөек үзгәрешләренә үз күзәбез белән күрәп, шуңарга катнашучы язучылар, әдәбиятыбыз бөек чорыбызның дәрәс һәм жанлы картинасын бирсен өчен, бөтен көчәбез белән тырышырга тиешбез.

Заман темасы һәрвакыт әдәбиятның жаны, асылы, аның байлык чишмәсе булып килгән. Рус классик һәм милли әдәбиятларыбызның ин яхшы әсәрләре үз заманнары турында сөйлиләр, үз замандашларының образларын чагылдыралар.

Совет әдәбияты да халкыбыз тормышының хәлиткәч чорлары турында гүзәл әсәрләр бирде. Шул рәвешчә, мәсәлән, мәңгелеккә калырылып итеп гражданны сугышы сурәтләнде, беренче бишьеллыкларның героик чоры әдәбиятка кереп калды, шул рәвешчә бик күп романның, поэмаларда, шигырьләрдә һәм хикәяләрдә совет кешеләренең Бөек Ватан сугышындагы батырлыкларын күрсәтә торган зур, мин әйтер идем, күмәк полотно туды.

Фашистлар тарафыннан жимерелгән барлык хужалыкны торгызып, коммунизм җәмгыятенә материал-техник базасын яңадан төзәргә керешкән халкыбызның сугыштан соңгы героик хезмәте дә шул елларда чыккан әдәби әсәрләрдә үзенең чагылышын тапты. Ләкин шулай да әдәбиятыбыз чын мәгънәсендә хәзерге заман темасына язылган әсәрләргә тик соңгы вакытта — партиябез язучыларны халык тормышы белән тагын да тыгызрак бәйләнеш-

кә керергә чакыргач кына байый башлады.

Безнең заманга тормышыбызның барлык өлкәләренә дә җәелеп барган нәтиҗәле үзгәрешләр хас. Бу үзгәрешләренә этәргеч көчә җәмгыятәбезнең партия, дәүләт, хужалык һәм культура тормышында ленинчыл принципларның тулысынча тормышка ашуыннан, бу принципларның ижади үстөрелүеннән, марксизм-ленинизмның, В. И. Ленин Гете сүзләре белән әйткәнчә, мәңгелек яшел тормыш агачыннан килүче практика белән байый торган тормышчан теориясеннән гыйбарәт. Шушылар нәтиҗәсендә соңгы дүрт-биш ел эчендә Коммунистлар партиясенең рух бирүче һәм житәкче көч буларак роле бик нык үстә. Әнә шул сыйфат үзгәрешләре — коммунизмга бару юлында социалистик демократиянең үсүе, халык хужалыгын кыю рәвештә үзгәртеп кору, теорияне практикага якынлаштыру — заманыбызның рухын билгелиләр.

РСФСР язучыларын бүгенге заманыбызны сурәтләргә өндәү белән бергә, без хәзерге заман темасы белән үткән заман темасы арасында дәрәс чама урнаштырырга тиешбез. Безнең барлык язучыларыбыз да башлаган эшләрен ташлап, бүгенге заман темасына язарга керешергә тиешләр, дип берәү дә таләп итми. Болай итү мәсьәләне вульгарлаштыру яисә катып калган догмага ябышу булыр иде. Әйттик, яшьләренә бары тик бүгенге заман турындагы әдәбият белән генә тәрбияләү мөмкин түгел. Аларга бүгенге заманны халыкның революциядәге, бүгенге заманга чаклы булган вакыйгалардагы эше-хәрәкәте яктылыгында күрсәтергә кирәк.

«Дистанция пафосы» дигән ачыктан-ачык ялган теорияне жимерергә кирәк. Бу теориянең әйтүенчә, язучыга, янәсе, вакыйгаларның мәгънәсенә төшенеп житү өчен берничә ел вакыт кирәк; бүгенге тормышның бик тиз агылып торган вакыйгалары турында язып өлгереп булмый, янәсе. Бу ялган теорияне рус классик әдәбияты һәм тугандаш халыкларыбыз әдәбияты язучыларының ижаты бөтенләй юкка чыгара. Бу

теория дорес булса, монарчы ижат ителгән гүзәл әсәрләр языла алмаган булырлар иде. Ул заманнарда тормыш хәзерге шикелле тиз һәм кинәт үсмәгән, диләр. Бу фикернең дә шулай ук нигезе юк. Аны Бөек Ватан сугышы турындагы әдәбият үрнәкләре бик ансат жиһерәләр. Вакыйгалар чын мәгънәсендә бик тиз алмашынып торган иң киеренке заман нәкъ Бөек Ватан сугышы вакытында иде инде ул! Ә шуңа да карамастан, проза, поэзия, драматургия буенча бик гүзәл әсәрләр ижат ителде. Ул әсәрләр бүгенге көндә дә көчләрен жуймадылар, алар, зур сугыш бәрелешенең безнең өстән сызгырып очкан кайнар снаряд ярчыклары кебек, килчәккә күчәчәкләр.

Әдәбиятта бүгенге заманны сурәтләү белән аерылгысыз бәйләнгән гаять мөһим мәсьәлә — бүгенге заман герое мәсьәләсе бар. Соңгы елларда булып узган бәхәс бу шактый буталчык мәсьәләгә ачыклык кертмәде. Безнең әдәбиятта башлыча промышленность һәм авыл хужалыгы өлкәсендә гадәттән тыш кыен батырлыкларны гажәп ансат эшләүче геройлар да күренгәләде. Язучының яхшы нияте кайда һәм кайвакытта путаллы иконалар ясауга, чынбарлыкны бизәп, бозып күрсәтүгә әйләнә соң? Без моңа җавап тапмадык. Съездда, заманыбызның нәкъ тормыштагыча герое кем соң ул? дигән мәсьәләне күмәк акыл белән хәл итәргә тырышырга кирәк. Уңай образга аны жанлы итә торган начар сыйфатлар өстәргә кирәк дигән теория яраксыз, хәтта зарарлы булып чыкты.

Бу мәсьәләне икенче бер яктан килеп хәл итәргә кирәк түгел микән? Безнең заманыбыз әдәби герой турында гасырлар буе яшәп килгән карашны шактый дәрәжәдә үзгәртә бит. Иңчиксез, безнең заман герое — халык төркеменнән өскә калкып торган ялгыз бер кеше түгел. Заманыбызның герое — ул барынан да бигрәк үзенең уйлары, эшләре белән башкаларга органик бәйләнгән коллектив члены, һәм ул герой коллективта туа.

Безнең заман герое традицион

геройдан аера торган иң мөһим сыйфат, мөгаен, аның хезмәткә карашында булырга тиештер. Коммунизмга баручы кеше нәкъ энә шул сыйфаты белән аерылып тора. Безнең кешенең рухи дөньясы капиталистик җәмгыятьтә яшәргә мәҗбүр булган кешенең аң һәм хисләр дөньясыннан бөтенләй үзгә. Капиталистик җәмгыятьтә һәркем үзе өчен генә яши, хосусый интерес уртақ интерестан өстен тора. Ә бездә хосусый интерес, хәтта кайвакыт шәхси интерес та, уртақ интерес белән кушыла. Совет кешесе барлык тормыш күренешләренә үзенең, мин әйтер идем, дәүләтчә карашы белән аерылып тора.

Хезмәт безнең совет тормышының барлык тармакларын сугара, ә коллектив — безнең тормышның советча формасы. Шулай булгач, язучы үз героеның төп үрнәген бар жирдән дә таба ала. Әгәр инде әдәби образга нур һәм күлгә (монысын «начар сыйфат» дип ялгыш атап килделәр) бирергә кирәк дибез икән, ул чагында боларны нәкъ энә шул хезмәткә һәм җәмгыятькә караш мәсьәләсеннән эзләргә кирәк.

Әдәбиятта заманыбызның уңай образын ижат иткәндә кешенең хезмәткә карашын бәяләү билгесе бер генә булырга мөмкин түгел, ләкин бу, безнең уебызча, төп билге булырга тиеш.

Безнең яңа кешебезнең — хезмәт кешесенең характерында безгә гаять зур эштә — яшьләребезне тәрбияләү эшендә бик мөһим булган шундый өстәмә сыйфатлар да бар: идеялелек, кыюлык, эчкерсезлек, принципиальлек, шат күңеллелек, килчәккә ышану, үткәндәгеләргә ихтирам сыйфатлары бар. Бик күп яшь укучыларыбыз безнең китаплардан үзләре өчен үрнәк булырдай геройларны йотылып эзлиләр. Әдәби образларның яшьләр күңеленә йогынты ясауы шактый нечкә процесс, аны асылда нәтижәсеннән күреп кенә белергә мөмкин: батырлык орлыклары яшь күңелләрдә мул үсентеләр булып шытып чыгалар. Әдәбиятның күңелдә тирән эз калдыра торган образлары жирлегендә сафлыкның, батырлыкның гүзәл бер

чәчкәсе — үлемсез Зоя шулай үсеп чыккан, Муса Жәлил батырлыгы шулай туган.

«Әдәбият һәм сәнгатьнең иң бөек ижтимагый максаты коммунизм төзү эшендә халыкны яңа уңышлар өчен көрәшкә күтәрү», — ди Н. С. Хрущев «Әдәбият һәм сәнгатьнең халык тормышы белән тыгыз бәйләнеше өчен» исемле партия докумен-тында. Бу документ матбугатка чык-каннан соң бездә яхшы гына үзгә-решләр булды. Рус телендә дә, ту-гандаш халыклар телләрендә дә со-вет халкының бөек үзгәртеп кору эшчәнлеген, хезмәт пафосын күрсәтә торган яңадан-яңа эсәрләр туа баш-лады. Хәзер инде сүз язучының тор-мышка йөзә белән борылуы, бүгенге заман героеның әдәби герой булуы турында түгел, бәлки язучының тор-мышны күрсәтүдәге осталыгын үс-терүе, бу әдәби образны нинди көч-ләрәк чаралар белән бирү турында бара.

Язучының халкыбыз турында, аның һәркемгә мөмкин булып кү-ренердәй ижади хезмәте турында, якты коммунизм идеяләренең тор-мышка ашуы турында дәртләнеп, илһамланып, тормышны сөеп язган акыллы сүзә бөтен дөнья күләмен-дәгә әһәмияткә ия. Безнең чит ил-ләрдәгә дусларыбыз, хыялдаш, хез-мәттәш, жиңүдәш иптәшләребез мондый китапларны совет кешеләре-нә карата зур хөрмәт һәм мәхәббәт белән укыячаклар! Бу китаплар без үткән кырык еллык юлның беренче баскычына аяк атлаучы дусларыбыз-га никадәр ярдәм итәчәк! Ниһаять, бу китаплар безнең илебиз һәм тор-мышыбыз турында дошманнар эвә-ләп чыгарган уйдырмаларны челпә-рәмә китерәчәк! Әдәбият халкыбыз-ның бүгенге тормышын дөрөс итеп, илһам белән күрсәтә ала һәм моны күрсәтергә тиеш тә.

2. ӘДӘБИЯТЫБЫЗНЫҢ КӨЧЕ — ЛЕНИНЧЫЛ ПАРТИЯЛӘЛӘКТӘ

Н. С. Хрущевның «Әдәбият һәм сәнгатьнең халык тормышы белән тыгыз бәйләнеше өчен» исемле ма-каләсендә туп-туры болай дип әйтел-

гән: «Хәзерге дөньяда ике идеоло-гия — социалистик һәм буржуаз идеологияләр арасында аяусыз каты көрәш бара. Бу көрәштә битараф кешеләр булырга мөмкин түгел. Әдәбият һәм сәнгатьнең үсеше безгә чит булган буржуаз культура йогын-тысына каршы, искергән фикерләргә һәм карашларга каршы, коммуни-стик идеологиябезнең жиңеп чыгуы өчен идея көрәше шартларында бара».

Безнең дошманнарыбыз бигрәк тә шуңа көенәләр: КПССның XX съез-дыннан соң коммунизм төзүчеләр-нең оптимистик фәлсәфәсе үзенең хаклыгына тормыштан торган саен күбрәк дәлилләр таба башлады. Шунлыктан алар совет кешеләренең ышанычын какшатырга, башкара торган эшләренә карата күңелләрен-дә шик тудырырга, аларның омы-лышларын сүрелдерергә тырышалар.

Бик сирәк очракларда кайбер ү-ләрнең ышанычы какшавын искә ал-маганда, совет язучыларының күп милләтле зур коллективы чит илдән «яхшы киңәш» итәргә маташучы-ларның провокацияләренә дә, дош-маннарның турыдан-туры атакала-рына да бирелмәде. Дошманнарның, халыкара ревизионизм совет әдәби-ятында бик тиз жирлек табар, дигән өметләре челпәрәмә килде, һәм шун-нан соң мюнхенчылар тибындагы «теоретиклар» һәм «әдәбиятчылар» үзләренең пычрак каләмнәре белән яңадан астыртын какшату эшенә ке-рештеләр. Аларның төп мишене — социалистик реализм методы.

Безнең методның көче шунда, ул буш жирлектә тумады, бәлки мил-ли традицияләрен, үткәндәгә бөек реалистлар мирасының иң яхшы, иң жанлы, иң прогрессив якларын үз эченә алып барлыкка килде. Ләкин без капитализм дөньясының бүгенге сәнгате һәм әдәбиятына хас булган авыру күренешләргә үзезгә бер-кайчан да кабул итмәбез. Без хәзер-ге декадентларның, космополитлар-ның, абстракционистларның, сюр-реалистларның, кыскасы, һәр төрле модернистларның, төшенкелекне, пессимизмны, мистиканы, аңның тар-калуын алга сөрүчеләрнең һәрвакыт чын дошманнары булырбыз.

Идея дошманнарыбыз үзлөрөнөн көрөшлөрөндө ни туры килсэ шуннан, хэтта искереп, күгөрөп беткэн коралдан да файдаланырга тырышалар. Хыянэтчел асылы күптән үк инде Владимир Ильич Ленин тарафыннан аңлатылган ревизионизм алар өчөн энэ шундый корал булып чыкты. Хэзерге ревизионизм, безнең идеологик принципларыбызны, шулардан иң төп принцип — эдэбият һәм сэнгатынең Ленин тарафыннан билгелэнгән партиялелек принцибын юкка чыгарырга тырышып, марксистик-ленинчыл эстетика принципларына котырынып һөжүм алып бара.

Без, совет эдэбиятчылары, үзебезнең ни өчөн яшэгэнебезне, кая таба барганыбызны һәм сэнгатебезнен нинди бөөк максатларга хезмэт иткэнен бик яхшы белэбез. Капитализм дөньясында исэ сэнгаты кешеләре үз халыкларының бару юлында, үз иллөрөнөң килэчэгән дә күрмиләр. Совет эдэбиятында хэл бөтенләй башка. Без, совет иленең эдэбият һәм сэнгаты кешеләре, үзебезнең халык белән бергә яшэвебезне ачыктан-ачык кычкырып әйтэбез. Әйе, без халык белән, шулай булгач, без Коммунистлар партиясе белән, чөнки совет халкын тарих юлыннан ул алып бара.

Эдэбиятның партияле булуы энэ шул ул. Эдэбиятның партиялелеге ул үз язмышын намуслы рэвештэ халкы язмышы белән бэйлэгән язучының уй-тойгыларының табигий сөреше. Эдэбиятның партиялелеге — ул художникның тормышны коммунизм философиясендә гәүдэлэнгән тарихи үсешендә органик күрә белү сэләте. Эдэбиятның партиялелеге — ул язучының партия программасында язылган бөөк эшнең жиңеп чыгуы өчөн — яңа жәмгыять төзү өчөн барлык талантын һәм акыл көчөн биреп, ачыктан-ачык көрәшөргә теләве. Һәм, ниһаять, эдэбиятның партиялелеге — ул коммунизм дошманнарына карата килешмәүчәнлек күрсәтү, сэнгатынең бэхәсле мәсьәләләрөндә ачыктан-ачык принципиаль булу.

Эдэбияттагы партиялелек төшенчәсе язучының дөньяга карашы,

аның идеологиясе, образлар эзләве, димәк, аның эдэби осталык үзенчәлекләре белән бэйлэнгән барлык мәсьәләләрне үз эченә ала.

Партия безне тормыштагы һәрбер күренешнең конкретлыгын һәм перспективасын күрә белөргә, бу күренешнең үсешен хэл итә һәм билгели торган төп сыйфатын таба белөргә өйрөтә. Монсыз безнең китаплар буш сүз тезмәсе генә булып калачак. Ә мондый күрә һәм таба белү осталыгына эдэбияттагы партиялелек төшенчәсен тирәнтен аңлаган, үз халкының тормышы белән тыгыз бэйлэнгән язучы гына ирешә ала.

Шэхес култы нәтижәсендә килеп чыккан ялгышларны КПССның XX съездында, бер партиянең тарихында да күренмэгәнчә, намус белән тануны кайберәүләр Совет властелларында ирешелгән барлык уңышларны шик астына куеп карап чыгарга, тормышыбызның нигезен тәнкыйтьлөргә өндәү дип кабул ителәр. Халыкара ревизионизм үзенең булышлыгын нәкъ энэ шуңа юнәлтте, шуңа өмет баглады.

Тиешенчә уйлап житкөрмәү аркасында мондый эшәке өндәүгә кушылу төсендә булып алган 1956 елгы эдэби сенсацияләрне коммунизм дошманнары күккә күтөрөп хуплап каршы алдылар. Теләкләрөндә булганны чынлыкта барга санап, империализмның идеологик контрразведка агентлары, рус эдэбиятында өч кенә бөөк язучы бар: берсе — Лев Толстой, икенчесе — Достоевский һәм өчөнчесе — совет уйлап табучысының газап чигүе турындагы сенсацион китапчыкның авторы, дип шаккатыргыч сүзләр сөйләүгә кадәр барып життеләр.

Күптән түгел генә без тормыштан, коллективтан, халыктан читкә китү нәрсәгә китергәнлекнең гыйбрәтле бер мисалын күрдек. Безнең белән уннарга еллар буена бергә яшәп, халыкны да, аның юлын да күрөргә теләмәүче, тәрәзгә карап, оятсыз рэвештә: тышта хэзер ничәнче гасыр? — дип сораучы берәү, үзе язганнарына үзе һушыннан китеп, индивидуализм чиренең иң соңгы дәрәжәсенә барып житкән һәм дошманнар кулына, художество сыйфаты ягын-

нан эллә ни искитәрлек булмаса да, шулай да әдәби корал биргән, салкын сугыш агентлары кулына, аңлы һәм актив рәвештә, совет властена һәм халыкка каршы язылган әдәби материал тапшырган.

Пастернак — чын рус интеллигенциясенә иң алдынгы вәкиле Ленин жирәнеп караган, жаны-тәне белән чын рус интеллигенты булган Чехов дошман күргән декадентчы интеллигенциянең лаеклы варисы. Пастернак — «Без интеллигенция белән безнең халык арасында башка аерма... Без шундый — безгә халык белән кушылу турында хыялланмауына түгел, без аңардан властың җәзаларыннан да бигрәк куркырга, үзенә штыклары һәм төрмәләре белән безне халык ачуыннан саклап торучы бу властың рәхмәт укуына тиешбез», — дип язучы туң жанлы, икейөзле кешеләрнең чын туганы. Бу сүзләргә 1909 елда «Вехи» җыентыгында халыктан куркып, аңардан качарга хыялланучы доктор Живагоның рухи аталары язганнар.

Юк, Пастернак, рус интеллигенциясе революциядә һәлак булды, дип күпме генә еламасын, аны яратам, дип күпме генә ант итмәсен, үзән рус интеллигенты дип атарга хакы юк аның. Шуңа күрә дә аның халыкка хыянәт итүе үз язмышын мәңгелеккә халык язмышы белән бәйләгән һәм моны бөек пролетариат революциясенә чаклы да, аннан соңгы елларда да бик күп мисаллар белән раслаган чын рус интеллигенциясенә намусына һич тә тап төшерми. *(Көчле кул чабулар)*.

Ике идеологиянең көрәше кыза бара. Шуңа күрә дә табигый, без көтелмәгән яңа атакаларның һәм яшерен чыгышларның булуына эзәр торырга тиешбез. Идеология мәсьәләләренә салкын карауның аянычлы мисаллары безне союзыбызның һәм аерым-аерым һәркайсыбызның идея торышына бик нык игътибар бирергә өйрәтә. Үзенең карашларының ныклығын һәрвакыт тикшереп торырга, янына посып килгән дошманны танып белергә, иптәшенең хатасын күрсәтә яки аның ул хатасын булдырмый кала белергә кирәк. Үткәндәге сабаклар безгә язучының

бөтен язмышын билгели торган иң мөһим сыйфаты — аның дөньяга карашы өчен көрәшкә ярдәм итәчәк.

3. ӘДӘБИ ОСТАЛЫКНЫ КАМИЛЛӘШТЕРЕРГӘ

Язучының бу сыйфаты белән тыгыз бәйләнгән башка бер сыйфаты — аның әдәби осталыгы, икенче төрле әйтсәк, әдәби чараларының сәнгатьчәлегә һәм шул чаралардан файдалана белү осталыгы бар.

«Матур әдәбият» дигән төшенчәне тудыра торган, безнең китапларыбызның теленнән алып аларның кызыклы язылуына чаклы булган (кызганычка каршы, соңгысын бездә оныталар) барлык элементларны оста куллана белү — безнең сүз осталары була алу-алмавыбыз мәсьәләсе ул.

Әдәби осталык законнарына (кайвакыт исә гади әдәби һөнәр кагыйдәләренә) салкын карау, телгә, сюжет үсешенә, композициягә, пейзажга, диалог сәнгәтенә, — кыскасы, әдәбиятның үзенчәлеген тудыра торган якларына әһәмият бирмәү безнең үзебезне харап итә. Бу турыда әле кабат-кабат сөйләшкә кирәк, күрәсез.

Әсәрнең архитектурасы, аның эчке дөньясы, образларының логикасы, тел, метафора осталыгы, фикерне тәгъбир итүнең яңа төрле алымнарын эзләргә кирәклегенә турында сөйләшүләр бездә бик үк гадәттә түгел әле. Хәтта, бу хакта сүз чыккач, формализм түгелме бу? — дип шикләнүчеләр дә бар әле.

Язучылар союзының бурычларыннан берсе — әдәби осталыкны камилләштерү, союз членлыгы билетында номер белән билгеләп язылган «шәхси коралыңны» камилләштерү. Россия Федерациясенә язучылар союзы үз эшен энә шуны күздә тотып корса, бик яхшы булыр иде.

Бу иң мөһим мәсьәләне — үз коралыңны куллана белү мәсьәләсен һәр конкрет очракта язучы үзенчә хәл итә. Ләкин шулай да без барыбыз да буйсына торган кайбер уртақ законнар бар. Игътибарыгызны байтак

китапларга хас булган төп кимчелеклэргә юнәлтергә рәхсәт итегез.

Художество законнарыннан берсең бозылуы итеп прозабызның артык дәрәжәдә диалоглар белән мавыгуын әйтеп китәргә кирәк. Диалог—характерларны сурәтләүдә һәм сюжетны үстерүдә шактый читеп форма. Яхшы прозаикларның һәм мәсәһ дә диалоглар белән хәттә уртача драматурглар шикелле эш итә белә дип әйтеп булмый. Шунысы күзгә ташлана: соңгы елларда безнең прозабызда әдәби персонажлар гажәп күп сүзлә булып киттеләр. «Геройлардан эшнә күбрәк эшләтеп, сүзнә азрак сөйләтергә кирәк», — дип киңәш иткән бит Горький.

Безнең бу уртак бәләбезгә якын икәнчә бер бәлә — кыска итеп хикәяли белмәү бәләсә бар. Шуны истән чыгармыйк: Пушкинның «Капитан кызы» автор хикәяләвә белән биш табакка да тулмый. Безнең әдәби күп сүзлек заманында исә нәшриятта, моның материалы ки мендә 25 табаклык бит, дип сәерсәһеп карарлар иде (*Көлү. Кул чабулар*). Күп сүзлә поэмаларыбызга карата да шуны ук әйтергә мөһкин: «Бакыр жайдак»ның һибарысы 465 юлга сыеп беткәнән истә тотсак, һик яхшы булыр иде.

Кытай мәкалә: «Сүзләренң мәгъһәсә булырга тиеш», — ди. (*Залда жанлану*.) Бу яхшы кагыйдәнә чиста кәгазь алып, язарга уйлап утырган-да һәрвакыт истә тотарга кирәк. Әдәби әсәрнәң мәгъһәһә һагружкасы булырга тиешлегән онытырга ярамый, һәр абзацны, һәр репликаһы шуңа буйсындырырга кирәк.

Авторның уйланулары яки автор чигенешләре дип аталган һик уңайлы һәм тыгыз форманы онытуыбыз да шул ук әлегә кимчеләк белән бәйләнгән. Бу форма белән артык күп мавыгырга ярамаса да, укучы белән сөйләшкәндә совет авторына аһы кулланы һик файдалы.

Авторның уйланулары — ул аһың укучыларга ышануыһың һың матур бер билгесә. Автор үзенәң уйланулары аркылы күңеләндәгә һың изгә уйларын әйтеп бирә. Сәеррәк булса дә әйтеп китик, язучы кайвакыт уйларын һың якын дуһына да әйтми,

ә менә миллионлаган аудитория алдында серән чишәп ташлай. Минемчә, автор белән укучы һың якын дуһлар булып киткән безнәң совет әдәбиятында үз фикерләренә бирүдәгә бу форманы читкә кагу һич дәрәс булмас иде. Зарури шарт — әсәрәңнә фикер һәм хис белән сугару шарты — әлбәттә, бирәдә дә мәжбүри.

Әдәби осталыкка ирешүдә без рус язучылары өчән — Тургенев тарафыһнан мактап жырланган бөөк, куәтлә һәм иреклә рус телә, безнәң дуһларыбыз — автономиялә республикалар һәм өлкәләрдәгә язучылар өчән үз халыкларыһың телә төп көч булып кала.

Тел — әдәбиятһың һың берәнчә элементы, ди Горький. Тел — әдәбиятһың океан кәбәк төпсәз һәм чиксәз бер стихиясә, ул «Игорь полкы турындагы жыр»дан «Сугыш һәм тыһычлык»ка, «Полтава»дан «Давыл хәбәрчәсә»нә, Державинһың чыңлап торган бакырыһнан Маяковскийһың гранит ташларына чаклы булган заманнар аралыгыһың тоташтыра. Тел — ул үзенәң иһкәләк дуһлыһыһнында яңаны алып килүчә, сүзләрен уйһатучы, бизәкләрен, мәгъһһәсән үзгәртеп торучы һәм шул ук вакытта кәшә тормышыһың тантаһналы һәм гади дә, шат һәм мөһабәт тә, күкрәүлә һәм нәфис тә, ачулы һәм ягымлы да стихиясә булып кала торган мәңгәләк бер агым. Тел — ул кәшенәң хайванһан аерылу билгесә, фикерләренә әйтеп бирүдә тылсымлы бер чара, рәсәмнә дә, жырһы да, табигатьнә дә, кәшенә дә, тормышһың үзән дә тасвирлап тудыра белә торган бер тылсым.

Без телнәң гүзәлләгән, көчән, аһың тапкырлығыһың һәм гадилегән һәрвакытта да истә тотабызмы соң? Без аһың бай хәзинәсәннән фикерәбезнә белгәртә торган һың кирәклә сүзнә — халык тарафыһнан алмаз төслә ялтырарлык итеп чарланган сүзнә һәрвакытта да әзлибәзмә соң?

Юк, без күп вакыт өстәяткан сүзләренә — озак кулланылып шомарып беткән, тылсымлы көчән жуйган сүзләренә гәнә алабыз. Ул гыһа түгәл, — тылсымлы сандыкка кермичә, бер гәнә көн яһи торган сүзләренә кул-

ланабыз. Эйтергә дә яман, безнең китапларыбызда миллилеккә, кешенең яш, профессия һәм характер үзенчәлекләренә битараф булган ниндидер шартлы бер тел дә бар әле. Бу китапларның персонажлары шул телдә, үзенә бертөрлө телеграф тамгалары ярдәмендә сөйләшкән кебек, рәхәтләнеп сөйләшә бирәләр, ә укучы гадәттә тормышның өстеннән генә очып үтә торган бу шартлы билгеләргә игътибарсыз гына күзәтеп бара. Телнең гажәп көчкә ия булганын авторларның онытуы аркасында гына да никадәр китап укучыга тәсир итми кала.

Союзыбызның сайланачак житәкчеләрен туктаусыз борчып торырга тиешле мәсьәләләрнең берсе әнә шул. Бу мәсьәләгә жәмәгәтчелекнең игътибарын тартырга, барлык тәнкийтьчеләребезне һәм редакторларыбызны тартырга кирәк.

Безнең эсәрләребезнең художество дәрәжәсе мәсьәләсә беркадәр «ведомстволар арасындагы» мәсьәлә кебек. Әдәби осталыгыбызны камилләштерүдә язучының иң беренче ярдәмчәсе, аның таләпчән һәм кайгыртучан дуствы булган тәнкийть зур гына роль уйный.

Тәнкийть һәм әдәбият белеме мәсьәләләре буенча Мәскәүдә булып узган пленумда тәнкийтьчеләргә, рецензияләргә аз язалар, дип бик хаклы рәвештә шелтә белдерделәр. Тәнкийтьчеләрнең исә моңа хәтерләре калды: сез безне үз китапларыгызны пропагандалаучылар гына итмәкче буласызмы, янәсә. Тәнкийтьчеләр юкка үпкәлиләр: рецензия язучеккә эш түгел, бөек эш ул.

Тәнкийтьчеләребезнең һәм әдәбият белгечләренең кичектергесез, мактаулы бурычларынан берсе—рус совет әдәбиятының тарихын язучы. Бу—укучы яшьләр өчен дә, безнең үзебез өчен дә бик кирәкле китап.

4. ЯШЬ БУЫННЫ ТӘРБИЯЛӘУ ТУРЫНДА КАЙГЫРТЫЙК

Безнең язучыларыбызның көчле һәм талантлы отряды үзен изге бер эшкә—яшь буынны тәрбияләү эшенә багышлады. Алексей Максимо-

вич Горький, совет әдәбиятын кешеләребезнең аңын формалаштыруда партиянең чын ярдәмчәсе итәргә тырышып, бу әдәбиятның үсеше өчен гажәп күп эш эшләде.

Ләкин безнең заманда тормыш бездән бу иң мөһим эшне тагын да яхшырта төшүне, ижәт көчләребезне бу эшкә тулысынча туплауны таләп итә. Партия урта һәм югары мәктәпләрдә белем бирү мәсьәләсен яңача куя, яшьләргә—коммунизм жәмгыятең булачак членнарын тәрбияләү принциптарын яңача хәл итә, безнең совет интеллигенциясенең иң күркәм кешеләренең—педагоглар, тәрбиячеләр, вуз профессорларының—яшьләргә тәрбияләү кебек бөек эшкә бирә торган хезмәтләре нигезеннән үзгәрә.

Безнең балалар һәм яшьләр әдәбиятын, мәктәп алдына тормыш куйган мәсьәләләргә читләтеп узды, дип әйтеп булмый. Ләкин шулай да бу тормышчан тема аның төп темасы булмады. Бөтен уку-тәрбия эшләренең киләчәктә тамырыннан үзгәртеп корылуы уңае белән балалар һәм яшьләр әдәбиятының әһәмияте шулкадәр үсә ки, бу турыда кайгырту РСФСР язучылары союзының иң төп бурычларынан берсе булырга тиеш.

Мажаралы әдәбият турында—инде ничәнче тапкыр!—аерым сөйләргә туры килә. Быел жәй Мәскәүдә бөтен Россия кинәшмәсендә сөйләнгән сүзләргә монда яңадан кабатлап торунның мәгънәсә юк, шулай да тормыш тарафыннан куела торган төп таләпләргә әйтеп үтәргә кирәк. Безнең союз нәшриятлар белән берлектә мажаралы әдәбиятны образ, характер, әдәби тел дигән төшенчәләргә нәрсә икәннән дә белмәүче авторларның чиле-пешле сюжетларынан арындыру өчен бөтен чарасын күрергә тиеш.

Балалар һәм яшьләр әдәбияты яңа кешенең этикасы һәм әхлагы кебек зур мәсьәләләргә хәл итәргә тиеш. Роман, хикәя, поэма—үгет-нәсихәт укып, акыл сатып яшь укучының күңелен кайтармыйча—аны намус әдәпләлек, кешелек бурычы, иптәшлек, кешеләргә хөрмәт итү үрнәкләргә белән таныштырырга тиеш. Бу китаплар яшь буында совет кешесе

нең идея яшәеше нормаларын: коллективизм принципларын, дөньяга коммунистик караш, үз халкыңа һәм барлык хезмәт ияләренә мәхәббәт тәрбияләргә тиеш.

Моңарчы да гомумән авыр хезмәт саналган безнең язучылык эшенен авырлыгы хәзерге гадәттән тыш җаваплы заманда бигрәк тә арта. Коммунизмга якынайган саен, китапларыбызны кулына алып укучы һәрбер кеше өчен, олысы-кечесе өчен, безнең җаваплылыгыбыз бермә-бер үсә.

* * *

Язучыларыбызга алмашчылар хәзерләү турында кайгырту яңа союз җитәкчеләренең төп бурычларынан берсе булачак.

Яшь язучы өчен иң беренче шарт тормыш белән — күзәтүче булып түгел, ә бәлки хезмәттәш сыйфатында (бу сүзнең туры мәгънәсендә: икенче берәү белән бергә хезмәт итүче мәгънәсендә) — якыннан аралашу булырга тиеш.

Бу эштә төп нәрсә — яшь язучыларның эсәрләренә карата иҗади таләпчәнлек, ташлама түгел, ә бәлки чын мәгънәсендәге таләпчәнлек булырга тиеш. Яшь авторның идея һәм художество дәрәжәсен күтәргә омтылу — аңа чын иҗат ярдәме күрсәтүнең бердәнбер дәрәжә юлы.

Горурланып, канәгатьлек хисе белән әйтергә кирәк: РСФСР язучыларының яңа гына союзга берләшүче яшь отряды — тормышны өйрәнергә сусап торган көчле, талантлы, җанлы отряд. Аларны партиябез чакыруында әйтелгән иң мөһим нәрсә — тормышка якынаю, тормышны өйрәнү теләге берләштерә.

5. АЛГА, КОММУНИЗМГА!

Без куәтле совет әдәбиятының яңа отряды буларак яши башлыйбыз. Без моннан соң совет әдәбиятының организмын тәшкил итүче унбиш язучылар союзының берсе булабыз. Без — кырык җиде телдә иҗат итүче ике мең ярым язучы. «Коммунизм» сүзе бу барлык кырык җиде телдә дә бертөрле яңгырый. Бу язучыларның һәммәсенең дә позицияләре бер — әдәбиятның партияле булуы

позициясе. Аларның иҗат методы бер — социалистик реализм. Безнең бөек көчебез — шушы бердәмлектә.

Россия Федерациясе әдәбияты безнең чит илдәге дусларыбызны сокландырырлык гажәеп вакыйгаларга бай. Әдәбият, ягъни кешелек культурасының иң югары баскычы, образлы уйлау һәм сүз белән тасвирлап бирү сәнгате бер өлеше моннан ярты гасыр элек үзенең әлифбасын да күрмәгән халыкларның байлыгы һәм практикасы булып китте.

Без, язучылар, идеология фронтының алгы сызыгында торабыз. Безнең өскә идея дошманныларыбызның агулы уклары оча. Безгә моны язучы өстәлбездә артында утырганда да, чит илдәге дусларыбыз белән сөйләшкәндә дә, дошманныларыбыз белән көрәшкәндә дә, уңышсызлыктан кайгырган чакларда да, уңыштан шатланган минутларда да истә тотарга кирәк.

Оештыру комитетының унбиш айлык эш дәверендә РСФСР язучылары союзын төзү — бик вакытлы һәм бик кирәкле эш икәнлегенә тулысы белән расланды. Бу эш бигрәк тә үзәктән читтә яшәп иҗат итүче иптәшләрәбезне сөендерде. Бу көннән башлап Мәскәү һәм Ленинград язучыларының көчле отрядлары да, Татарстан белән Башкортстанның җитлеккән әдәбиятлары да, Якутия һәм Туваның яшь әдәбиятлары да, Хабаровск, Смоленск, Архангельск, Ставрополь, Свердловск, Ростов, Новосибирск, Воронеж, Горький, Иркутск һәм башка шәһәрләрәбезнең язучылары да чын-чыннан тулы хокуклы булып калдылар. Хәзер инде үзәктәге һәм читтәге язучылар юк, фәкать Россия Федерациясе язучылары гына бар!

Шушы зур эш өчен, безнең союзыбызны төзегән өчен, съезд делегатлары һәм Россия Федерациясенең барлык язучылары исемнән Коммунистлар партиясе Үзәк Комитетына һәм Совет хөкүмәтенә зур рәхмәт әйтергә рөхсәт итегез! *(Озакка сузылган көчле кул чабулар. Барысы да урыннарыннан торалар.)*

Кораб ерак юлга чыгарга җыенганда, штурманнар алдагы походка

кирәкле карталарны сайлап алалар. Аннары, кораб диңгезгә чыккач, бу карталарга өчпочмак итеп төгәл обсервацияләрне, түгәрәк рәвешендә итеп чама белән билгеләнгән урыннарны, кечкенә аркылы сызыклар белән астрономия сызыкларын, вакланма рәвешендә мильләрне һәм моментларны — кыскасы, корабның юлын сызу дип аталган һәм диңгездә баруының төгәл штурманлык көндәлеген тәшкил иткән барлык нәрсәләрне төшерәләр. Ләкин шулай да чиста, шома карта өстенә нечкә карандаш белән кораб узачак төп юллар гына сызылган була әле.

Шуның шикелле, без оештыру комитеты да тиешле карталарны сайлап алып, шуларга якорьдан китәргә эзер торган корабыбызның киләчәктә узачак төп юлларының сызыкларын төшердек. Без бу карталарны корабыбызны ерак юлга алып чыгасы кешеләргә тапшырабыз. Килер вакыт, бу карталар яңа китапларның титуллары, яңа поэмаларның исемнәре, яңа пьесаларның афишалары белән чуарланыр, хәзергә әле без белмәгән, ләкин киләчәктә бу карталарны үзләренең ачышлары белән баетачак кешеләрнен исемнәре язылыр.

Безнең Россия Федерациясе язучыларының союзы дигән яңа корабыбыз хәерле сәгәтьтә ерак юлга чыга: ул якорьларын күтәрәп, ачык диңгезгә чыгу белән, аның юлында нуры бик озак күренеп торырлык яп-якты маяк кабыныр. Бу маяк — Советлар

Союзы Коммунистлар партиясенең Егерме беренче съезды. Шуңа карап безнең корабыбыз диңгездәге урынын билгеләр, үзенең изге максатына таба тоткан юлын төзәтер.

Бәлки, бик ихтимал, безнең юлыбызда каршы җилләр һәм давыллар да очрар. Бәлки, өстебезгә өермәләр килер. Әмма без беләбез: бер экипаж да үзенең вахтасыннан китмәс. Өермәләргә очраганда берәү дә куркып калтырап калмас. Безнең юлда нинди генә штормнар туры килмәсеннәр, сыналган төгәл компас — совет әдәбиятының партиялеләге — безне дәрәс юлдан читкә җибәрмәс.

Без бәхетле сәгәтьтә юлга чыгабыз, һәм безнең арадан корабыбызның палубасыннан коммунизмның балкып торган ярларын күрүчеләр чиксез бәхетле булачаклар.

Якорьларны күтәрик, машиналарыбызны ходка җибәрик һәм корабыбызның бортларынан көчле салют яңгыратыйк.

Советлар Союзы Коммунистлар партиясенә дан!

Коммунизм төзүче совет халкына дан!

Бөек илебиз хөкүмәтенә дан!

Совет әдәбияты чәчәк атсын, Россия Федерациясе әдәбияты үзенең бурычын үтәсен!

Яшәсен кешелек дөньясының тормышка ашып килгән хыялы — коммунизм! (*Озакка сузылган көчле кул чабулар. Барысы да урыннарыннан торалар.*)

АФЗАЛ ШАМОВ

ТАТАР ЭДӘБИЯТЫ КҮТӘРЕЛЭШТӘ¹

Караңгыда каралырсың, яктыда яктырырсың, дигәннәр борынгылар. Капиталистик жәмгыять сөрәме белән төтәсләнгән буржуаз әдәбиятның көннән-көн карала, сүнә баруын, әдәбият дигән бөөк исемне югалтканнан югалтуын без үз күзебез белән күреп торабыз. Ләкин шул ук вакытта күп милләтле совет әдәбиятының һәм халык демократиясе илләре әдәбиятының көннән-көн нурланып үсә баруы, тирән идеяле, югары әдәби сыйфатлы әсәрләр белән тулылануы һәм дөнья күләмендәге иң алдынгы әдәбият булып әверелүе барыбызның да күз алдында. Сөз совет әдәбиятының һәм демократик илләр әдәбиятының алтын фондындагы әсәрләрнең кайсыны алып карамагыз, аның һәр битеннән, һәр юлыннан азатлык нуры, кешеләрне бәхетле тормышка өндүрү нуры балкып торганын күрерсез.

Без, татар язучылары, бүгөн Россия Федерациясе әдәбиятларының күп милләтле сабан туенда катнашабыз. Бик күп телдәге, төрле дәрәжәдәге әдәби жәүһәрләр белән бизәлгән бу сабан туенда татар язучыларының ижатлары да үзенең лаеклы урынын алып тора. Монда, капиталистик жәмгыятьтәге кебек, беренче дәрәжәдәге яисә икенче дәрәжәдәге әдәбият юк. Барысы тигез хокуклы әдәбият. Тигез хокуклылар арасында тигез хокуклыларның берсе булу — бик зур бәхет!

Кайчандыр, моннан илле еллар

¹ Россия Федерациясе язучылары съездында сөйләнгән речъ. Беркадәр кыскартылып бирелә.

элек, безнең классикларыбыздан Г. Тукайлар, Ф. Әмирханнар, Г. Камаллар һәм башкалар татар әдәбиятының, тар, кысыңкы рамкадан чыгып, башка халыклар арасында да гражданлык хокукы алуы, күп халыкларга танылган әдәбият булып әверелүе турында хыялланганнар иде. Ләкин аларның хыяллары бары хыял булып кына калды. Ф. Әмирхан үзенең 1907 елда язылган, укучылар тарафыннан сөелеп укылган «Гарәфә кич төшемдә» исемле хикәясендә, бу турыда чын мәгънәсендә әрнеп, түбәндәге юлларны язган иде:

«Тәкъдир миңа, андый төшләр күрсәтеп, үчектерергә теләдеме, яхут «дөньяда һаман караңгылык кына түгел, яктылык та бар» дип, кызыктырырга теләдеме, әлхасил, ни булса да... минем күңеләмдә онытылмаслык бер хис калдырды», — ди. Төшендә ул үзен европача һәм шәрыкча зиннәтләнгән татар клубында күрә. Монда татарлар гына түгел, башка милләт вәкилләре дә бар. Алар барысы бергә «европача һәм шәрыкча зиннәтләнгән клубта» шахмат уйныйлар, татар концерты тыңлыйлар, әдәбият-сәнгать турында сөйләшәләр, татар язучыларының бик күп телләргә тәржемә ителгән яңа әсәрләре белән танышалар, — кыскасы, бер-берләренең сәнгатьләре белән ләззәтләнәләр, рухланалар. Ф. Әмирхан өчен кайчандыр бары төш булган, аны төштә генә булса да шатландырган, дулкынландырган бу нәрсәләр хәзер — безнең өнөбездә, тормышыбызда, көнкүрешөбездә. Менә хәзер без, бик күп милләтнең вәкилләре, әкияттәгечә

зиннәтләнган бу гүзәл залда утырабыз, әдәбиятыбызның бүгенге торышы һәм киләчәге турында дусларча, туганнарча сөйләшәбез, иҗат тәҗрибәләребез белән уртаклашабыз. Мин монда сезгә, татар халкының вәкиле буларак, кайбер татар язучыларының әсәрләре нинди телләргә тәржемә ителгәннән, нинди илләрдә укылганын, татар композиторлары тарафыннан иҗат ителгән музыкаль әсәрләреннән, операларның бөек илебезнең кайсы театрларында һәм кайсы илләрдә уйналганлыкларын әйтә алыр идем. Шулай ук мин безнең сөекле шагыйребез, Советлар Союзы Герое, Ленин премиясе лауреаты Муса Җәлил исемен телгә алып, аның иҗатының гомуми совет әдәбиятында нинди урын тотканын исегезгә төшереп китә алыр идем. Ләкин болар барысы да сезгә билгеле, аларны кабатлап торуның кирәге юк. Безнең язучылар тарафыннан иҗат ителгән барлык әсәрләр халык кулында, ышанычлы кулда. Ул, аларның иң яхшыларын сайлап алып, үзенең культура хэзинәсенә кертә, саклый. Бу турыда борчылмаска мөмкин. Ләкин безне борчий торган һәм сөйләшергә кирәк булган икенче мәсьәлә бар. Ул — яңа әсәрләр иҗат итү мәсьәләсе. Без монда яңа әсәрләргә ничек иҗат итү турында, дәрәҗәгә, заманыбызның алдынгы кешесенә, бөек коммунистик җәмгыятьне төзүче кешегә лаеклы әсәрләр иҗат итү турында, әдәби осталыгыбызны күтәрү турында бик чынлап сөйләшергә тиешбез.

Һәрбер оста, ул нинди генә өлкәдә эшләмәсен, үзенең эшен камилләштерү өчен беренче чиратта коралын кайрый. Безнең коралыбыз — каләм. Менә шул каләмне чарлау турында, гади мәгънәдәге чарлау турында түгел, ә әдәби чарлау турында бергә-бергә сөйләшик, киңәшик. Һәрбер әдәбиятта, шул җөмләдән татар әдәбиятында да, киң күләмдә танылган, күп кенә телләргә тәржемә ителгән кайбер әсәрләр белән беррәттән, үз укучыларыбыз тарафыннан да танылмаган, алар тарафыннан да кабул ителеп бетмәгән әсәрләр бар. Бу аерма каян килеп чыга? Беренче карашта моның жавабы бик

гади: язучы тормышны житәрлек дәрәҗәдә өйрәнмәгән, әдәби осталыгы житми, теле зәгыйфь. Ләкин бу сүзләргә коры кабатлау берәүгә дә файда китерми, бигрәк тә ул әсәрләргә уңышсызлыкка очраган иптәшләргә файда китерми. Шуңа күрә без әдәби әсәрләребез арасындагы бу аерма турында бик тирәнтен уйланырга, борчылырга, әдәби осталыгыбызга тагын бер кат бик җентекләп күз ташларга тиешбез. Әдәби осталыкка өйрәнү мәсьәләсе безнең өчен иң әһәмиятле мәсьәләләрнең берсе булып тора.

Ләкин каян өйрәнергә, кемнән өйрәнергә? Бу мәсьәлә безнең өчен күптән хәл ителгән. Безнең бик борынгыдан килгән, тарихы җиде-сигез гасыр белән саналган әдәбиятыбыз һәм матур традицияләребез бар. Безгә һәрвакыт үзенең әдәби осталыгы, алдынгы фикерләре, иҗади алымының кыюлыгы, киңлегә белән үрнәк булып торган рус классик әдәбияты һәм социалистик реализм стиле белән язылган бүгенге рус совет әдәбияты бар. Ниһаять, тугандаш республика язучылары тарафыннан иҗат ителгән, киң күләмдә танылган әсәрләр һәм матур үрнәкләр бар. Без боларның барысын да өйрәнергә тиеш. Безнең әдәбиятыбыз шундый өйрәнүләр һәм тугандаш әдәбиятлар тарафыннан дусларча күрсәтелеп килгән өзлексез ярдәм нәтижәсендә генә уңышлы үсә алыр дип ышанабыз.

Коммунистлар партиясе әдәбиятның тормыш белән тыгыз бәйләнештә үсәргә тиешлеге мәсьәләсен бик вакытлы күтәрде. Әгәр язучы иҗади илһам чыганагыннан, ягъни халык тормышыннан аерыла, ераклаша икән, аның эшләре, хисләре белән рухланмый, янмый икән, ул чакта бу язучы өчен әдәби осталыкка өйрәнүнең бер мәгънәсе дә калмаячак. Чөнки әдәби осталык — язучының халык тормышына мөнәсәбәтә белән бик нык бәйләнгән.

Соңгы елларда татар әдәбияты зур уңышларга иреште. Моңың сәре шунда: безнең язучыларыбыз тормышны тирә-яңа, яхшырак өйрәнә башладылар, әдәбиятыбызның тематикасын киңәйттеләр, әдәби образ-

лар галереясен тагын да баеттылар, төрлеләндерделәр.

Бу чыгышымда мин татар әдәбиятындагы барлык уңышларны да санап үтәргә хәзерләнем. Аны бу кыска гына вакытта санап бетерергә мөмкин дә булмас иде. Әгәр мин ике съезд арасында яхшы әсәрләр ижат иткән кайбер каләмдәш дусларымның исемнәрен һәм аларның әсәрләрен телгә алмыйм икән, алар моның өчен мине гафу итсеннәр. Мин монда бары татар әдәбиятында уңай күренеш булган бер факт турында гына әйтеп үтәргә теләм.

Моннан берничә еллар элек кенә әле татар язучылары эшчеләр образын, яңа кеше образын, заманыбызның герое образын зур полотноларда чагылдырмыйлар иде. Бу темага үзләренең кыска жанрда язылган әсәрләрен генә багышлыйлар иде. Соңгы берничә ел эчендә татар әдәбияты эшчеләр тормышыннан алынып язылган романнар, повестьлар, поэмалар белән баеды. Хәзер без бу өлкәдә бозның кузгалуын, беренче кыю адымнарның барлыгын, шарлавыкларның зур агым булып китү ихтималын шатланып әйтә алабыз. Бу турыда сөйләгәндә мин И. Газинның «Гадн кешеләр», Г. Әпсәләмовның «Сүнмәс утлар» исемле романнарын, Ш. Маннурның шигырь белән язылган «Жир әнкәнең сылу кызы» исемле поэмасын һәм башкаларны истә тотам. Бу әсәрләр — татар әдәбияты өчен күптән көтелгән яңа тип әсәрләр. Алар үзләренең язылу алымнары һәм әдәби формалары белән генә түгел, — бу яктан алар яшәп килгән әдәби традицияләребезне ижади дэвам иттерәләр, — э эшчеләр тормышыннан алынып язылган, заманыбызның алдынгы кешеләрен чагылдырган әсәр булулары белән яңа.

Без эшчеләр темасына багышланган әсәрләрнең саннарын арттырырга, коммунистик жәмгыятьне төзүче алдынгы кешеләрнең образларын зур полотноларда тирән эчтәлекле, югары идеяле итеп, сәнгатьчә чагылдырырга тиешбез. Бу — безнең алда торган төп бурычларның берсе.

Татарстанның бүгенге хәле, бүгенге торышы безне әдәбиятыбызның

бу өлешенә аеруча әһәмият бирүне таләп итә. Партиябезнең дәрәс алып барылган милли политикасын тормышка ашыру нәтижәсендә, Советлар Татарстаны соңгы ун-унбиш ел эчендә алдынгы индустриаль республикаларның берсе булып, зур күләмдә машиналар төзү, нефть, газ һәм химия республикасы булып әверелде. Хәзер Татарстанның көньяк-көнчыгыш районында чыгарыла торган нефтьнең күләме мәшһүр Апшерон ярыматавында чыгарыла торган нефть күләмәннән бик күп артык. 1959 елда безнең республикабыз, Бакуның барлык промыселларына караганда, сыек ягулыкны артыграк бирәчәк. Моннан тыш, Татарстанның киләчәк жидееллыктагы перспективасы гаять дәрәжәдә зур.

Без, язучылар, республикабыз алдында торган гаять зур планнар турында сөйләгәндә, билгеле, ул планнарны тормышка ашыручы кешене — коммунистик хезмәт кешесен, язылачак әсәрләребезнең булачак төп геройларын күз алдында тотып сөйлибез. Ул герой безнең арада, безнең белән бергә яши. Аны күрү, өйрәнү һәм әсәрләребездә чагылдыру өчен бертөрле дә дистанциянең кирәге юк. Яман аты чыккан «дистанция» теориясе — халык тормышы белән тыгыз бәйләнешкә керергә теләмәгән, заман хисе белән янмаган, көймәгән язучылар тарафыннан уйланып табылган нәрсә генә ул.

Безнең язучыларыбыз тормыш эченнән, халык арасыннан чыккан кешеләр. Күпләре бик зур тормыш мәктәбе үткәннәр, төзелешләрдә, колхозларда, культура учреждениеләрендә эшләгәннәр, Бөек Ватан сугышы фронтларында катнашканнар, кыскасы, зур биографияләре булган кешеләр. Ләкин заман темасына тирән эчтәлекле әсәрләр язу, бүгенге көннең алдынгы кешесе образын бирү, чынбарлыкны дәрәс чагылдыру өчен узган тормыш мәктәбенең зурлыгы, биографиянең байлыгы гына җитми. Тормыштагы яңалыкны тотып алу, аны сизү һәм ижади үзләштерү өчен язучының хисләре яңа күзәтүләр белән өзлексез баетылырга, яңартылырга тиеш. Моның өчен, партиябез өйрәткәнчә, бердәнбер

чара — халык белән, тормыш белән тыгыз бәйләнештә булу.

Татарстан язучылары союзы язучыларыбызны тормышка тагын да якынайтуда, аларга заманыбызны тирәнрәк, жентекләрәк өйрәнүдә ярдәм итү максаты белән үзенеңэш практикасында төрле юлларны куллана: кайбер язучыларны колхозларда, совхозларда йөртеп кайтара, нефть районнарына ижат командировкаларына жиберә; талантлы яшь язучыларны предприятиеләргә, районнарга, нефть промшленностена даими эшкә урнаштыра һәм башка шуның кебек эшләр эшли. Соңгы вакытларда күп кенә язучыларыбыз, үзләре теләп, эшчеләр коллективы белән даими бәйләнешкә керделәр, аның үз кешеләре булып киттеләр. Коллективның үз кешесе булу, аның эш планы һәм үтәлеше белән якыннан кызыксыну, аны күзәтеп бару, аның аерым кешеләре, аларның эшләре, тормышлары һәм уйлары белән танышу, кыскасы, шул гаиләнең бер члены булу язучының ижат планнарын киңәйтүгә зур ярдәм итәр дип өметләнәбез.

Чыгышымның ахырында мин съезд алдына берничә практик мәсьәлә куярга теләм. Без бу мәсьәләләргә съездның игътибар итүен һәм уңай хәл ителүен телибез.

Беренче мәсьәлә — яшь язучыларны үстерү һәм тәрбияләү мәсьәләсе. Бөек Ватан сугышында Татарстан язучылары оешмасы үзенең яртыга якын составын югалтты. Шуның өстенә фронтларда йөзгә якын башлап язучы һәм яшь язучылар һәлак булды. Шуңа күрә бездә яшь көчләргә тиз арада тәрбияләп үстерү мәсьәләсе иң аһамиятле мәсьәләләрнең берсе булып тора. Бу мәсьәләгә аеруча игътибар итмәскә безнең хакыбыз юк. Безнең оешмабызда хәзер 76 член бар. Ләкин безгә халкыбызның әдәби эсәрләргә булган таләпләрен үтәү өчен бу сан гына җитми. Әгәр хәзер язучыларыбызның саны бүгенгегә караганда ике-өч тапкыр күбрәк булса, гажәп яхшы булыр иде. Билгеле, мин чын язучылар турында сүз йөртәм. Бездә шундый язучыларны булдыру өчен яшь кадрлар бар. Алар безнең сафка килергә өзлексез ом-

тылалар. Ләкин, кызганычка каршы, аларның яхшы дип табылган эсәрләрен басып чыгарыр урын гына юк. Сугышка кадәр бездә яшьләр өчен чыгып килгән ике әдәби журнал бар иде. Хәзер аларның берсе дә юк. Без берничә елдан бирле шул журналларның берсен яңадан чыгару өчен тырышып йөрибез. Ләкин хәзергә әле уңай нәтижәсе күренми. Мин бу съездда сайланачак идарәсенең бу эштә безгә ярдәм итүен үтенәм. Яшьләр журналы безнең өчен бик кирәк. Без ансыз яшь көчләребезне үстерә алмыйбыз.

Икенче мәсьәлә — Идел буендагы автономияле республикалар һәм өлкәләр өчен рус телендә әдәби-сәнгать журналы чыгару мәсьәләсе.

Казанда үзләренең эсәрләре белән киң күләмдә танылган, союз члены булган унбер рус язучысы бар. Болардан тыш, егермеләп яшь язучы үзләренең эсәрләрен төрле урыннарда бастырып киләләр.

Казандагы рус секциясе — Идел буендагы иң зур секцияләрнең берсе. Т. Журавлев, К. Лебедев, Я. Винецкий, А. Салмин һәм башка язучыларның романнары һәм повестьлары белән Татарстан укучылары гына түгел, Советлар Союзының башка бик күп өлкәләрендәге укучылар да таныш.

Шулай ук безнең күрше республикаларда һәм өлкәләрдә дә дистәләрдә рус язучылары яши, алар да рус телендәге журналга мохтаж.

Без, күрше республикаларда һәм өлкәләрдә моңа кадәр чыгып килгән җирле альманахлар урынына Идел буендагы автономияле республикалар һәм өлкәләр өчен рус телендә әдәби, иҗтимагый һәм политик журнал чыгаруны сорап РСФСР язучыларының Оештыру комитетына мөрәҗәгать иттек. Татарстанда, Башкортстанда яшәүче, шулай ук Чуваш, Мордва, Мари, Удмурт автономияле республикаларында, Ульяновск һәм башка өлкәләрдә яшәүче рус язучылары үзләренең яңа эсәрләрен бу журналда бастыра алыр икәнлекләрен күрсәттек. Ләкин моңа уңай җавап ала алмадык. Мондый журналның кирәклегә барыбызга да бил-

геле. Бу журналны Казанда чыгарырга мөмкинлек бар. Чөнки Казан зур полиграфияле шәһәр.

Өченче мәсьәлә — тугандаш халыклар әдәбиятына багышланган атналар һәм кичәләр мәсьәләсе. Башкорт һәм чуваш язучылары милли республикаларның әдәбиятларына багышланган атналарны һәм кичәләргә Мәскәүдә һәм союздаш республикаларның башкалаларындагына түгел, бәлки Россия Федерациясенә кергән автономияле республикаларда һәм өлкәләрдә дә үткәргә кирәк дигән фикерләргә әйткәннәр иде. Без аларның бу фикеренә кушылабыз. Мәсәлән, татар әдәбияты яисә чуваш әдәбияты атналарын яисә кичәләрен ни өчен безгә Уфада яисә Йошкар-Олада үткәрмәскә? Яисә, киреңчә, күрше республикаларда яшәүче язучыларны ни өчен Казанга һәм Чабаксарга чакырмаска? Сүз юк, бу эшләр билгеле күләмдәге чыгымны таләп итә. Автономияле республикалар һәм өл-

кәләрдәге язучылар союзы оешмаларының сметаларын караганда, РСФСР язучылары союзы идарәсе бу чыгымны күздә тотарга тиеш.

Дүртенче һәм соңгы мәсьәлә — милли телләрдә басылган китапларны сату эшен тиешенчә оештыру мәсьәләсе. Зур шәһәрләрдәге китап магазиннарында чит ил телләрендә басылган китапларны тоткарсыз сатып алырга мөмкин, ләкин милли республикаларның жирле халыклары телендә басылган китапларны табу һич тә мөмкин түгел. Зур шәһәрләрдә шундый китап сәүдәсен оештырырга кирәк. Билгеле, мондый сәүдәне оештырган вакытта, теге яисә бу өлкәнең милли составына игътибар ителмичә булмас. Бусы — сәүдә оешмаларының эше. Ләкин бу мәсьәләне уңай хәл итү эшенә, минемчә, безнең союз якыннан катнашырга тиеш дип уйлыйм.

Татарстан делегациясе съезд алдына менә шундый мәсьәләләрне куя һәм аларның уңай хәл ителүен тели.

ФАТИХ ХӨСНИ

КҮП МИЛЛӘТЛЕ — КҮП БИЗӘКЛЕ¹

СССР халыкларының әдәбиятлары, шул жөмләдән Бөек Октябрь революциясе нәтижәсендә барлыкка килгән яшь әдәбиятлар да, Совет власте елларында зур гына уңышларга ирештеләр. Ләкин хәзергә әле тиешенчә хәл ителеп, ачыкланып житмәгән мәсьәләләр дә юк түгел. Алар турында сүз кузгата башласак, без еш кына буталабыз, беребез әйткәнне икенчеләребез юкка чыгара, ләкин шул ук вакытта икенчеләребез дә әллә ни зур «ачышлар» ясый алмый, кайбер хәлләрдә ашыгыч нәтижәләр дә ясап куйгалыйбыз. Мәсәлән, теге яки бу милли әдәбиятның үзенә хас спецификасы, тулаем алганда, безнең илдәге милли әдәбиятларның уртақ һәм гомуми тенденцияләре, бер үк вакытта, аларның үзенчәлекле яклары, милли бизәкләре, бу мәсьәләләрнең үзара үрелүләре, бер-берләренә йогынтылары проблемасы әлегә кадәр тиешенчә эшкәртелмәгән бер тема булып кала килә. Хәлбуки, бу — безнең әдәбиятларыбыз язмышы өчен бик әһәмиятле һәм актуаль мәсьәлә. Зур бер бөтеннең аерылгысыз кисәге буларак, безнең әдәбиятларыбызның күп бизәкле булырга тиешлеге мәсьәләсе дә, ахыр чиктә, нәкъ әнә шул югарыда китерелгән проблемадан үсеп чыга.

Халыклар һәм әдәбиятлар арасындагы дуслык, аларның үзара кәрешеп, бер-берләренә йогынты ясашып торулары турында, дөрөс, без

дә күп сөйләнә һәм күп кенә языла да. Нигездә нәкъ әнә шул мәсьәләләрне яктырту өчен махсус калын журнал — «Дружба народов» журналы чыгарыла. Болары, әлбәттә, бик яхшы. Ләкин, кулны күкрәккә куеп әйткәндә, без бу бөек мәсьәләнең — халыклар дуслыгы мәсьәләсенә — әдәбияттагы гәүдәләнешен бөтен нечкәлекләре, гади күзгә тиз генә ташланмый торган чагылышлары һәм эчке матурлыклары белән кочаклап бетерә алдыкмы соң? Дуслык хисен бит һәр кеше үзенчә, үз булдыра алганча чагылдыра. Үзенәң төп һәм социалистик нигезләрендә илебезнең барлык халыклары өчен бердәм һәм уртақ булган дуслык темасы һәрбер аерым халыкның аны төшенүендә үзенә тагын яңа, өстәмә, милли бизәкләр дә ала бара. Безнең бердәм һәм күп милләтле совет әдәбиятының үзенә хас бай нюанслары, ахыр чиктә, нәкъ әнә шуннан башланып китәләр дә инде.

Әмма безнең гадәттәге әдәби практикабызда тәнкыйтьчеләр яки әдәби хәрәкәтнең штурвалына куелган кешеләр бу мәсьәләдә, кагыйдә буларак, дуслык темасын гомумән иктәрар итүдән, аны әдәбиятта гомумән яктыртырга чакырудан әллә ни узымыйлар. Милли әдәбиятларның үзенчәлекле бизәкләре тиешенчә өйрәнелми, күп дигәндә, милли әдәбиятларда эшләүче кайбер мәгълүм исемнәрне санап үтү белән генә чикләнелә. Хәтта кайбер тәнкыйтьчеләр артыгын да кыланып жибәргәлиләр. Алар үзләренең дилбегә озынлыгы төссез обзорларында нинди дә булса бер проблема кисәге куйган бу

¹ Россия Федерациясе язучылары съездында сөйләнгән речъ.

лалар да, бу проблеманы хэл итүдө бары тик Мәскәү һәм, өлөшчә, Ленинград шагыйрьләренек генә әсәрләрен алачакларын алдан ук белдереп китәргә ашыгалар. Наданлыгыңны, үз колагыңнан бүтәнне белмәгәнлегенне алдан ук шулай кычырып әйтеп куйсаң, чак кына җиңелрәк була, янәсе! Без бик яхшы беләбез, Мәскәүдә һәм Ленинградта иң көчле поэзия тупланган — туры мәгънәсендә алганда да, фигураль мәгънәсендә дә бу шулай. Әмма музалар бүтән җирләрдә дә йоклап ятмыйлар лабаса?

Шушы бәйләнештә мин Николай Задорнов иптәшкә каршы чыгасым килә. «Литературная газета»ның съезд алды трибунасында, «Күптән вакыт» исемле мәкаләсендә ул, өлкәләрдә һәм милли республикаларда эшләүче яшь талантларга карата игътибарны көчәйтәргә кирәклекне әйтеп, мәсьәләне дәрәҗә һәм вакытында күтәрәп чыга да, ахырында, кызып китеп булса кирәк, һич тә дәрәҗә булмаган нәтиҗәләргә ясап куя. «Үзәбезнең иксез-чиксез зур республикабызны яхшы беләбезме соң без? — дип сорау бирә дә ул, шундук гомумиләштерү ясап, үзенә-үзә җавап та кайтара, — миңа калса, безнең әдәби тормышыбыз, нигездә, бары тик Мәскәүдә һәм Ленинградта гына кайный».

Ачыктан-ачык хата булган бу карашка артык тукталып тору кирәк тә булмас иде, — я, булды инде, кызып китте кеше, киртә аша сикерде, алла ярдәме белән башы исән-сау калгач, шуңа бик шөкер итсен. Әмма тәнкыйтьчәбез шундук сикереп тора да фәлсәфи йомгаклар ясарга тотына.

«Милли колорит һәм әдәби героиниң милли йөзә турында, — дип язып китә ул, — без бик күп сөйләбез. Бу, әлбәттә, яхшы. Миңа калса, безнең бу турыдагы сөйләшүләребезнең үткенлегә, үзенек зур өлөшкәндә, һәр төрле космополитик карашларга каршы ясалган реакция төсөндә килеп чыга». Тагын да арырак: «Совет халыклары бер-берсенә шулкадәр якин һәм алар гомуми хезмәттә шулкадәр нык береккәннәр, әдәби әсәрдә милли колорит дигән

нәрсәне аерым шарт итеп кую, миңем карашымча, билгеле бер дәрәҗәдә ясалма куелыш кына ул».

Безнең халыкларыбызның «гомуми хезмәттә шулкадәр нык береккән» булулары турындагы бик олы сүзләр кулланып ясалган мондый акыл сатуларда, аңлапмы-аңлап җиткермичәме, ике бик зур гөнәһ эшләнә. Беренчедән, халыкларның милли колоритын бай-бәтчәләргә санга сукмаска маташу. Ә колоритны санга сукмау, шул исәптән милли колоритны чүплек башына ыргытып бәрергә омтылу, малайларча «сулланып» маташудан бүтән берни дә түгел ул. Колоритны һәм колоритчыл булуны инкарь итү ул — үз вакытында бөек Ленин тарафыннан яраксыз нәрсә дип кисәтелеп куелган нивелировкага, икенче төрле әйткәндә, барысын да бер тарак белән тарауга китерәчәк. Икенчедән, милли колоритны инкарь итәргә тырышып ясалган андый акыл сатуларда безнең илебездәге халыкларның әдәбиятларын бер селтәну белән «унификацияләргә» азаплану, димәк, ки, аларны күп бизәклелек сыйфатыннан мәхрүм итәргә маташу яшеренеп ята.

Әгәр инде, безнең милли колорит турындагы әңгәмәләребезнең үткенлегә һәр төрле космополитик карашларга каршы реакция төсөндә килеп туа, дигән «теориягә» килсәк, аның юк нәрсә булганлыгын хәтта исбат итеп тә торасы килми. «Пәри килә» дип балаларны өркәтергә яраса да, олы кешеләр өчен пәри дигән бер дә алай куркыныч нәрсә түгел. Халыктан аерылган бер уч селкенчәк интеллигент кисәкләренек модага ияреп кузгала торган өянәкләре буларак, космополитизм һич тә алай җиңә алмаслык чир түгел, аның белән көрәшү өчен милли колорит ярдәмендә эллә ниткән «җәһәннәм машиналары» уйлап чыгаруның һичбер кирәге юк. Безнең халыкларыбыз, үз кул көчләре белән һәр төрле машиналар ясаучы һәм дөньяның тоткасы булган икмәк үстәрә белүче кешеләр, һичбер вакытта да космополитизм чиренә дучар булмадылар. Әгәр шулай икән, тө-

кердем мин аларның ул космополитларына — исемлеләренә һәм исемсезләренә берьюлы. Әгәр мин безнең әдәбиятларның үзенчәлекле һәм колоритлы булуын яклап чыгыш ясыим икән, бу әле космополитларга каршы ясала торган реакциядән түгел, бу, барыннан да элек, безнең халыкларыбызның тормышы үзе чын мәгънәсендә үзенчәлекле һәм колоритлы булганлыктан килә. Ә без — язучылар — тормыштан баш тартырга һич теләмибез һәм моны булдыра да алмыйбыз.

Күптән түгел генә мин Якутия язучыларының IV съездында катнаштым һәм шунда төньяк өлкәләре һәм республикалары әдәбиятлары, аларның кешеләре — бурят, чукча, хакас язучылары белән беркадәр якыннанрак таныштым. Съездның көн тәртибенә куелган мәсьәләләргә һәрьяклап һәм квалификацияле тикшерү, әлегә каләмдәш дуслар белән һич рьясыз ясалган әдәби әңгәмәләр, ниһаять, жирле халыкларның гаять үзенчәлекле тормыш-көн күрешләре белән беркадәр генә булса да танышу миндә революциябезнең көченә тагын бер кат соклану хисе кузгатты: чагыштырмача кыска бер чор эчендә нинди генә можизалар эшләмәде безнең революциябез! Кешеләр, аерым алганда әдәбият кадрлары, ничек үсеп бара бездә. Мәңгелеккә туңып калган бер жирдә, Боз дингезе буенда, гажәп кайнар йөрәкле, саф күңелле кешеләр яшиләр һәм алар да, бүтәннәр кебек үк, яна тормыш төзиләр. Әдәби талантлар да, әлбәттә, бар. Шунысы бигрәк шатлыклы: алар үз халыкларының элек-электән сакланып килгән мәгънәви бизәкләрен, үзенчәлекле якларын, гадәт-йолаларын безнең бүгенге гомуми һәм уртақ бурычыбыз — коммунизм төзү бурычлары белән оста рәвештә бәйләп алып бара беләләр.

Мәсәлән, мин чукот язучысы Ю. Рыхтэуның «Карлар эрү заманы» дигән повестен, адым саен диярлек мине — укучыны — халыктан килә торган шатлыклы юмор нуры белән рәхәтләндереп торучы бу үзенчәлекле эсәргә, бик кызыксынып һәм сокланып укыдым.

Бәләкәй генә чукча малае Ринтын

бер вакытны шулай әбисенә ияреп тауларга барырга чыга.

«— Тауларга соңгы баруыбыз булыр бу, — ди әбисе малайны өйрәттеп, — тиздән кар явачак.

Карчык кечкенә генә китмән белән очраган бер түмгәкне казып карый, татлы тамырлар жыеп тутырылган берәр тычкан оясы юкмы дип эзләнә.

Әгәр шундый берәр хәзинә тапса, түмгәкне сак кына актарырга тотына, астан ак тамырлар белән тутырылган куыш килеп чыга. Бу татлы тамырларны жыеп үзенә тюлень тиресеннән тегелгән капчыгына салганнан соң, әби аңкавыннан агарып беткән тәмәке суыргычы чыгарып, аның бер читеннән чеметем генә өзеп ала да, бушап калган тычкан оясына куя.

— Әби, тычканнар үзләре кышын нәрсә ашарлар соң? — дип сорый тычкан оясын болай талауга ачуы килгән Ринтын, — алар бит ачтан үлчәкләр.

— Исең китмәсен, — дип кенә жибәрә әби малайны тынычландырып, — алар бүтән тычканнардан тәмәкегә алыштырып бик күп азык алачаклар».

Болай караганда һич тә эһәмияте булмаган кечкенә генә эпизод: ниндидер тычкан оялары, татлы тамырлар, суырылган тәмәке валчыгы һәм бүтәннәр. Ә чынлап карасаң, менә шушы кечкенә эпизод кисәгендә, үзенә балаларча беркатлы ышанулары, рәхимсез узганы, алдауга корылган алмашулары белән, бөтөп бер чукот халкы утыра. Электә аны, бичараны, һәртөрле скупщиклар шулай алдаганнар, ә ул, үз чиратында бер чеметем тәмәке белән тычканнары алдарга маташа. Ә язылышы ничек, нинди юмор нуры балкып тора! Дөньяда бернәрсәгә дә ышанмый карый торган нигилист тәнкийтчеләр өчен бу, бәлки, нафталин исе белән сөрсөгән иске чүп-чар гынадыр, ә гади укучы буларак минем өчен чын тормыш кисәге. Шуңа ук вакытта гомумән тормыш түгел, ә бәлки конкрет тормыш — чукчалар тормышы кисәге.

Яки менә икенче бер мисал. Якут язучысы Николай Мординовның «Яз вакыты» дигән романын укыганда,

мин ихтыярысыздан мондый бер табигать тасвирына игътибар иттем: «Бер-вакытны шулай кич белән ай үлде. Ул кинәт түгел, элек чит-читләреннән караңгылана килде. Аннары черегән гөмбә төсенә керде». Ай тотылу картинасы гаять төгәл һәм оста тасвирланган монда. Болай итеп бары тик табигатьне тирәнтен тоя белүче, аны зур планда — киң күгә, офыклары, алсу-кызгылт шәфәкләре белән күрә өйрәнгән художник кына әйтә ала. Шул ук вакытта бу юлларны уку белән нәрсәнендер — якутларның үзләренекен тоя башлыйсың. Бу — тайга урманнарының «черегән гөмбә»се, бу — халыктан, кыргый халыкларның элекке йолаларыннан, табигать күренешләрен үтә нык күпертеп, хәтта гипербола дәрәжәсенә житкереп күз алдына китерүче карашлардан үсеп килүче «үлә башлаган ай». Нигә, мәсәлән, безгә табигатьне зуррак планда һәм жанландырыбрак тасвирлау эшендә якут дусларыбыздан өйрәнмәскә икән!

Башкорт язучысы Сәгыйть Агитһның «Нигез» дигән романында мондый бер урын бар: педтехникум студентларыннан Салих исемле берәү, бугаздан килеп тоткан кайбер өй сәбәпләре нәтижәсендә, укуын ташлап авылына кайтып китәргә мәжбүр булгач, иптәшләре аны зурлап озату оештыралар. Тынычландыру һәм өметләндерү сүзләре белән генә чикләнеп калмыйча, студентлардан кайберләре Салихны жәяүләп шәһәрчитенә кадәр озата да киләләр.

Бу эпизодны укыганда мин берәз уйланыбрак калдым. Автор бу урында буяуларны куертыбрак жибәрмәдеме? Артык сентиментализм күрсәтмиме ул? Әмма, бәлагә тап булган һәр кешегә карата аеруча бер жан жылылыгы күрсәтә белүче олы жанлы башкорт халкын азмы-күпме белгәнлегемнән, мин автор белән килешмичә булдыра да алмадым. Ул, бу очракта беркадәр арттырыбрак жибәрсә дә, нигездә үз халкының үзенчәлекле характерыннан чыгып эш иткән һәм, әлбәттә, дәрәс эшләгән.

Үзенә алты-жиде йөз еллык тарихы, үзенә хас традицияләре һәм клас-

сикасы булган татар әдәбиятында да, әлбәттә, милли колоритлы, хезмәт иясә татар кешесен аның үзенә хас стихиясендә — характеры, тормыш-көнкүреше, гадәт-йолалары, язгы сабан туйларында «ду» күчеп типтереп йөрүләре белән, бигрәк тә авыр минутларда тешне кысып чыдый белү сыйфаты белән, сурәтләгән әсәрләр бар. Хәтта күп дип әйтергә була. Мисалларны да байтак китерергә мөмкин булыр иде. Сүз озынга китүдән куркып, хәзергә тик бер лирик мисал белән генә — безнең бик оста хикәячебез Әмирхан Еникинең «Бер генә сәгатькә» дигән хикәясеннән кечкенә бер өзек китерү белән генә чикләнәм.

... Бу Бөек Ватан сугышы елларында булган бер хәл. Госпитальләрдә дәваланып яңадан аякка баскан солдатларны һәм офицерларны төяп, ерак тылдан фронт якларына үтеп баручы хәрби эшелоннан, поезд татар авылы янындагы кечкенә разъездда аз гына вакытка тукталып калган арада, Сәлимов дигән бер сержант төшә. Сәлимов — шушы разъезд буендагы авылныкы, начальникларыннан үзенә туган авылына кереп чыгарга рөхсәт алган. Аны бик кыска вакытка — бары тик бер генә сәгатькә жибәргәннәр. Өйдә аның авыру анасы бар. Әтисе, сенеңсә, жиңгәсә һәм, гомумән, туган-тумачалары... Шул ук авылда тагын сөйгән кызы Заһидә дә бар. Күз алдыгызга китерегез, нинди каршылыклы хәлләргә ташлады автор үзенә героен. Уйламаган бер вакытта күрешү, качаклашу, сөенеч, шатлыктан изерәп, аптырап калулар һәм шундук тагын аерылышу... Бик кискен һәм, әйтергә мөмкин, драматик минутлар эчендә калалар кешеләр. Әмма, шулай да... бернәрсәгә дә карамастан, сержантны нәкъ үз вакытында, һичбер кичегүсез, станциягә озатып та куялар. Укыйсың һәм, күңелдә кузгалган мәрхәмәт хисләре аша, тоеп торасың: никадәр рухи сыналыш кичерәләр бу минутта кешеләр! Ә ник кенә бер өзгәләнү, акырып-бакырып елау, чәчнәбашны туздыру булсынчы. Бөтенесе дә эчтән, иреннәрен кысып, эндәшми-тынмый кичерәләр. Егетнең сөйгән кызы Заһидә, мескенкәй, хәтта үзе-

нең сержантын күрмичә дә кала. Бу вакытта ул кырда, колхоз эшендә була. Дөрес, шыпырт кына аңа әйттерәләр, ләкин ул кайтып өлгергәнчә эшелон китеп бара. Менә шунда инде сөз Заһидәнең эчке халәтенә, үзен тотышына игътибар итегез. Авторның үзеннән яхшырак әйтеп булмастыр, шунлыктан, чак кына аның тасвирын китерергә рөхсәт итегез: «Алар кузгалып киткәч, Заһидә янә берәз бара төшеп, юл буена чирәмгә утырды. Ул беркемгә үпкәләми дә, беркемгә ачуланмый да иде. Хәтта сөйгәнә Гомәрне күрми калуының никадәр үкенечле булуы турында да юньләп уйламый иде. Ул бары йөрәгә төбеннән күтәрелгән, бөтен тәне буенча йөргән тиле ярсуны баса алмыйча газәпләнгән. Ул янындагы үләннәрне йолкып-йолкып ала, аларны тешли яки калтыранган бармаклары белән бик вак итеп өзгәли».

Драматик минутларны менә шулай сүзсез, аһ-орусыз кичерә белү, татар хатын-кызларына аеруча хас булган менә бу егетлек сыйфаты, бу очракта халык һәм ватан алдындагы бурычны аңлау хисе белән кушылып, гадәти генә кешеләрне укучы каршында геройга әйләндерә.

Әгәр дә бу колорит дигәнәбез кайбер очракларда совет кешесенең прогрессив омтылышларына, коммунизм төзү бурычларына бик үк уңай туры килми икән яки бу омтылышларга каршы килә икән, чын совет язучысы андый колоритны, тузып иңнәргә тараеп калган кысан киёмне атып бәргәндәй, атып та бәрә белә. Мәсәлән, Рафаил Төхфәтуллинның «Таныш гөрелте» дигән хикәясендә Гөлфия белән шулай була: ир сүзен тыңлап өй эшләре белән генә торып карый кеше, әмма булмый шул, «милли колоритны» саклыйм дип мәңгегә шулай өй кошы булып кала алмый, кеше арасында, жәмгыять өчен файдалы эштә тәрбияләнгән натура, ниһаять, баш күтәрә, янадан кин дөньяга чыгуны сорый...

Милли колоритка, халыкның үзенчәлекле якларына игътибарлы булу ягыннан безнең өчен, ягъни СССР халыклары әдәбиятлары өчен, бөек рус әдәбияты үзе бик матур үрнәк булып тормыймыни соң! Монда инде

аерым мисаллар — диңгездән бер тамчы гына булып калыр иде. Зур кешелекле һәм кешегә карата тирән хөрмәт хисе белән сугарылган рус әдәбияты дөньядагы башка бөек әдәбиятлардан, барыннан да әлек, үз халкына бирелеп хезмәт итүе һәм чын рус милли рухы белән аерылып тора да. Пушкин һәм Толстой, Гоголь һәм Достоевский, Чехов һәм Горький, Шолохов һәм Твардовский — болардан сөз рус милли колоритын алып ташлап карагыз, аларны сөз данлыклы Россия пейзажынан, кышкы юллардан, моңлы рус кыңгырауларынан, барыннан да бигрәк, русча фикер йөртү, хис итү үзенчәлекләреннән аерып карагыз, ул чагында алар, бөек язучылар буларак, юкка чыгачаклар.

Безнең социалистик милләтләрнең тормыш-көн күрешләрендә аларның үзләренә хас колоритлы бизәкләре алмаз бөртекләредәй жемелдәшеп яталар. Әмма, безнең гомуми идеалларыбыздан аерылып, тик әнә шул жемелдәүче «алмаз бөртекләре» артыннан гына куып йөри башласаң, синең күзләрең сукураюы һәм гомумән адашып калуың да бар. Әгәр художник, чын мәгънәсендә партияле позициядә торып, безнең халыкларыбызның гомуми, ягъни коммунистик идеалларын сурәтләү юлында бер үк вакытта, үз халкының үзенчәлекле милли һәм колоритлы бизәкләрен дә файдалана белә икән, бу бизәкләр безнең гомуми эшебезне тагын да нурландыра төшүгә генә хезмәт итәчәкләр.

Шушы бәйләнештә минем хәтергә Владимир Галактионович Короленконың «Макарның төше» дигән хикәясеннән фәкыйрьлек белән изелгән якут Макар килеп төште. Уяу чагында ике сүзне дә бәйләп әйтә белмәүч бу бичара төшендә гажәп оста тел кешегә әверелә. Әгәр инде эчеп талса, ул чагында бөтенләй батыра һәм дөньядагы «бөтен нәрсәне ташлап, тауларга китәргә» һәм анда барлык бәләләрдән «котылып калырга» исәп тотта. Бу — каһәр төшкә узган заманда булган бер хәл. Әйе, ул заманда кеше, алай гына да түгел, бөтен бер халыклар бер-берсеннән аерылып, берсе икенчесенә дош

ман күз белән карап, ничектер ялгыз баш гомер кичергәннәр. Әгәр син үзенне ялгыз хис итәсең икән яки чынлап та ялгыз калгансың икән, күңел бик алай очынып тормый шул. Хәтта белгән һәм яраткан җырларыңны да оныта башлайсың. Бөек Октябрь революциясенең тереклек бирүче көче нәтижәсендә безнең илнең халыклары барысы да уртақ бер сафка баскач, син үзеннең иңендә тугандаш халыкларның иңнәрен тоя башлагач, синең белән рәттән үк сиңа үзенә гомер итү тәҗрибәсен бирергә әзер торучы кешеләр барлыгын

белгәч, дәрәсән әйтергә кирәк, кешеләр инде һәртөрле шик-шөбһәләрдән өстенрәк тора башлайлар, кешеләр куркусызга әйләнәләр һәм, кардәшләрдән отып алган яңа тәҗрибәләре янына, аларның үз бизәкләре дә, аңа чаклы тузан астында калып төссезләнә башлаган үз бизәкләре дә ялтырый башлай, һичшиксез ялтырый башлай.

Безнең күп милләтле, ләкин бер үк идеал белән сугарылган бердәм совет әдәбиятыбыз тагын да гөрләбрәк чәчәк атсын! Күп милләтле, димәк, күп бизәкле дигән сүз.

ФАТИХ КӘРИМНЕҢ ТУУЫНА 50 ЕЛ

ЗӘЕТ МӘЖИТОВ

ШАГЫЙРЫНЕҢ ҮЛЕМСЕЗЛЕК ЮЛЫ

I

Сагынычлы язның сыерчыгы,
Жырла сии яшәү көчен;
Батыр егет корбан итә үзен
Халкы яшәсен өчен.

(«Жырла кояшка карап», 1944.)

Куркусыз йөрәкнең горур тибүе
яңгырап торган бу юлларны язган
шагыйрь үзе дә ут эченә кыю керә.
Ватан өчен үзен корбан итүдән аз
гына да тайчанмый. Ләкин ул үлем
каршына барганда да яшәү турында,
сагынычлы язның сыерчыгы турында
уйлый.

Менә аңа, взвод командиры, лей-
тенант Фатих Кәримгә, 1945 елның
18 февралә көнне мәһим хәрби бу-
рыч йөкләнә. Кенигсберг шәһәре
Каверн авылы янындагы бер биеклек
өчен Ф. Кәрим взводы тәүлек буена
дошманның күп санлы көчләренә
каршы көрәшә. Хәрби бурыч батыр-
ларча үтәлә. Ләкин шушы биеклек
өчен көрәштә 19 февраль көнне
Ф. Кәрим үзе һәлак була.

Фатих Кәрим тормыш юлы һәм
поэзиясе белән, ялкынлы йөрәге һәм
искиткеч саф хисләр шигырьләре бе-
лән Муса Җәлилгә бик охшый. Тик
алар батыр исемен икесе ике шартта
казаналар: Муса Җәлил палач бал-
тасы астында үзенә горур тавышы
белән күтәрелсә, Фатих Кәрим кар-
лы-бозлы окопларда кулындагы ко-
ралы һәм каләмә белән үзенә корыч
токымлы совет кешесе икәннән рас-
лый.

Сугышта үткән өч ел вакыт эчендә
Фатих Кәрим 120 гә якын шигырь

һәм 5 поэма яза, пьеса һәм ике по-
ведь бирә. Ф. Кәрим Бөек Ватан
сугышы чорында бөтен совет әдәбия-
тының күренекле шагыйренә әве-
релә. Ф. Кәрим исеме А. Твардов-
ский, М. Исаковский, А. Сурков ке-
бек күренекле шагыйрьләр рәтенә
куела. Ф. Кәрим зур шигырь остасы
булып, гражданин, солдат булып
житлөгә. Аның поэзиясе Бөек Ватан
сугышы чорында татар поэзиясен
югары күтәрә; Ф. Кәрим поэзиясен
үсеш юлы татар совет поэзиясен
үсешен гәүдәләндерүче үрнәккә әве-
релә.

Фатих Кәрим әдәбиятка егермен-
че елларның ахырында килә. 1927—
29 елларда өлкә матбугаты битлә-
рендә яшә шагыйрьнең беренче ши-
гырьләре, мәкаләләре һәм фельетон-
нары басыла башлый. 1928 елны
язылган «Безнең һәйкәл» шигырендә
яшә шагыйрь үзенә бөтен тавыш
белән хезмәткә дан жырлый:

Нинди бәхет!
Эш дәверендә тудым,
Эшне сөям!
Мактанымга кирәк түгел дә, —
Өмет ялкыннары,
Артезиан күк,
Атылалар минем күңелдән.

Шагыйрь яшәлегенә шушы эш
дәверенә туры килүе белән горур-
лана. Үзенә шатлыгын шул хисләр
гә хас сүзләр белән әйтергә омтыла.
Фатих Кәрим шигырьнең формасы
яңа булырга — шагыйрьнең үзенә
генә булырга — тиеш дип белә һәм
форманың яңалыгы шагыйрьнең яңа
тойгыларын күрсәтүче билгә дип уй-
лый. Шуңа күрә шагыйрь үзенә

игътибарын В. Маяковский һәм Н. Такташ ижатына юнәлтә.

Ф. Кәримнең 1928—29 елларда язган һәр эсәрендә шушы шагыйрьләренң тәэсирен күрергә мөмкин. Ләкин шагыйрь әле бу чорда Маяковскийның һәм Такташның поэтик йөзен, аларның шигырь системаларының үзенчәлекләрен, аларның көчле патриотик пафосларын аңлап житкерми. Ул күбрәк аларның шигырь системаларындагы тышкы билгеләргә игътибар итә.

Шагыйрьнең бу чордагы лирик герое — яңа дөньяны төзүче, көрәшче итеп бирелә. Ф. Кәримнең бер генә эсәре дә бу үзәк проблеманы яктыртудан читкә китми. Аның шигырьләрен укыганда яшә шагыйрьнең рухи байлыгына ихтиярсыз сокланасың. «Зәйтүнә» шигырендә (1931) сүз гади бер совет кызы — официантка кыз — турында бара. Шагыйрь шушы гади кызның гади хезмәтендә тирән поэзия күрә. Әмма шагыйрь аның иске гадәтләрен — иске официантларча кылануларын — иптәшләргә тәнкыйтьли һәм аны ярышчылар үрнәгендә эшләргә чакыра:

Кара күзләреңә күзне текәп,
Мә талонны, диеп әйтүгә,
Ярышчылар өчен ярыша-ярыша
Аш китер син безгә, Зәйтүнә.

(«Зәйтүнә», 1931.)

Бу сүзләрдә азатлыкка чыккан хатын-кызга чын ихтирам белән карау хисе дә, аны үз хокукларынан тулысынча файдалану өчен актив көрәшкә чакыру тавышы да бар. Шушы ук ихтирам һәм олылау хисе «Беренче бала» (1932) шигырендә дә үстерелә. Биредә лирик жылылык, мөлаемлык һәм эчкерсез ачыклык бергә кушыла һәм, шушы шигырьдән алып, Ф. Кәримдә хисләрне ахырынача дәрәжәгә, төгәл итеп гәүдәләндерү чоры башлана. Шагыйрь бер генә фикерне дә көчәнәп язмый, бәлки үз йөрәгендә нинди хис булса, аны кәгазьгә дә шулай күчерергә омтыла. Бу — шагыйрьгә риторикадан, мораль укудан котылу юлын ача. 1940—45 елларда язылган шигырь һәм поэмаларында Ф. Кәрим бу юнәлештә үсүнең гажәп матур үрнәкләрен тудырды.

Ф. Кәрим — ижатының беренче чорынан ук шагыйрь-гражданин. Бөтен дөньяга гадәләт, хаклык, иреклек нуры чәчкән социализм иленең — Советлар Союзының тулы хокуклы гражданы. Һәм ул үзенең граждандык хисен, граждандык бурычын яхшы белә. Аның күп шигырьләре совет гражданының әйткән сүзләре буларак әһәмиятле дә.

Без яшәгән,

без яшәргән илнең
Данлы хокук алган кешесе,
Жинүеңнең түбәсенә басып,
Үткәннәрне искә төшер син, —
(«Еллар каршысында», 1932.)

дип эндәшә шагыйрь үзенең ватандашына.

Шагыйрь үз чорындагы ялкынлы көрәшнең батырларына — үзенең дусларына дәшеп, аларга йөрәктән кайнап чыккан сүзләре белән чакыру ташлады:

«Дуслар!

Күкрәкләргә терәп,
Югарырак Ленин байрагын!»
(Шунда ук.)

Һәм Ф. Кәрим гомеренең соңгы көннәренә кадәр беркайчан да, бер генә тапкыр да шушы позициядән китмәде. Аның социалистик хезмәткә, киләчәккә төзү өчен көрәшкә чакырган шигырьләре әледән-әле мәйданга чыгып тордылар. Шушы ук 1932 елда ул «Башланды», «Кырга — фронтка» дигән, 1933 елда колхоз авылының үсешен чагылдырган «Язгы ташкын», «Телефон», «Кайту жыры» һ. б. шигырьләрен язды. Хезмәтне ул иң югары поэзия, иң нәфис матурлык дип таныды һәм үз ижатында гәүдәләндерде.

Колач жәеп килгән социалистик промышленность геройларын, илнең индустриясен ныгыту өчен көрәш темасын чагылдыру Ф. Кәримнең бөтен ижатында зур урын тотта.

Әле 1930—31 елларда ук шушы темага багышлап язылган «Жиденче мич» поэмасы Ф. Кәримне ныклап социалистик реализм позициясенә бастыра. Ф. Кәрим бу поэмада сурәтләү чараларының алынган вакыйганың үзеннән чыга торганның, эсәренң эчтәлеген тулы ачуга ярдәм итә торганның эзләп таба.

Колчак явына ташланганда ватылып кырда калган пушка кебек, корыч белән илне ныгытканда тукталып калган жиденче мичне яңадан сафка кертү вакыйгасын сурәтләп, Ф. Кәрим илебезне индустрияләштерү өчен алып барылган көрәшне гәүдәләндерә. «Жиденче мич» поэмасының төп герое эшче Тажиның эчке кичерешләре эсәрдә шактый уңышлы тасвирланган.

1933 елда Ф. Кәримнең «Тавышлы таң» поэмасы басылып чыкты. «Тавышлы таң» һ. Такташның «Киләчәккә хатлар» поэмасына якын тора һәм шул ук мотивны давам иттерә. Һ. Такташ поэмасында сурәтләнган Мохтар бабай аңында барган процесс белән Ф. Кәрим поэмасында сурәтләнган Жһанша аңында барган процесс бер-берсенә бик аваздашлар.

Эсәрнең үзәгендә — колхозчы Жһанша образы. Жһанша гомере көтүчелектә үткән ярлы крестьян гаиләсендә туып үскән. Колхоз төзү чорында башлап йөрүчеләрнең берсе булган. Ләкин ул әле колхоз милкен үз милке кебек якын итеп, изге итеп карау дәрәжәсенә күтәрелеп житмәгән.

Соңгы картинада Жһаншаның, колхозчылар биргән жәза срогын тутырып, эшкә чыгуы сурәтләнә. Биредә Ф. Кәрим зур гомумиләштерүгә ирешә: укучы Жһанша аңында барган үзгәрешләрнең киң катлау крестьяннар аңындагы үзгәреш булуын тоя. Һәм шагыйрь, эчке мәгънә салып, эсәрне Жһаншаларның яңа күпер аша чыгуларын күрсәткән строфа белән тәмамлый. Биредә күпер гади күпер булып кына калмый, бәлки искелектән яңалыкка чыгучыларның юлын гәүдәләндерүче символга әверелә:

Таңнан эшкә китте Жһаншалар,
Бөтен халык эшкә кузгалган,
Яңа салган такта күпер
Тетрәп калды алар узганда.
(«Тавышлы таң», 1933.)

1936 елны шагыйрь иң житди, иң күп эшләнган эсәрләреннән берсен — «Аникин» поэмасын тәмамлый. «Аникин» поэмасының да эчтәлегенә һәм идея юнәлешенә шул чорның тормышы белән, халыкара хәлләр һәм вакыйгалар белән бик тыгыз бәйләнгән.

Шагыйрь совет чик сакчыларының уяулыгын, батырлыгын данлый. Аникин кебек батырлар бар икән, безнең чигебез аркылы бернинди дошман да үтә алмас, дигән фикерне уңышлы үткәрә:

Чиккә басты тагын часовоюлар,
Чик котыплар белән тоташа,
Бүреләр дә борылып кире китә,
Тик болытлар үтә чик аша.
(«Аникин», 1936.)

III

Сугыш. Гитлерчы илбасарлар хыянәтчел төстә илебез чиген бозып керделәр. «Юл» исемле шигырендә Ф. Кәрим совет солдатының шушы явыз дошманга каршы көрәшкә баруын сурәтли.

Тагын барам, мин сугышка барам,
Паровозның моңсу тавышы:
«Кайтырсың!» — ди; димәк, алда әле
Көтә мине тагын кавышу.

Кайту да юк ләкин, кавышу да,
Дошманнарны әгәр жинмәсәк,
Данлы жинү байраклары белән
Илнең кайгы яшен сөртмәсәк.
(«Юл», 1942.)

Солдат авызыннан әйтелгән бу сүzlәр меңләгән совет кешеләренен, шул исәптән шагыйрьнең үзенең дә йөрәк сүзләре иде. Шигырьдә сурәтләнган юл образы аша бирелә шагыйрь жинү юлын, жинүгә бару юлын гәүдәләндерә һәм фашизмның тар-мар итү өчен солдатка энә шул юл аша үтеп чыгарга, данлы жинү байраклары белән илнең кайгы яшен сөртөргә кирәк.

Башка татар язучылары кебек үк, Ф. Кәрим дә Бөек Ватан сугышында шагыйрь булып кына түгел, солдат булып та катнашты. 1941 елдан алып 1945 елның февраленә кадәр Ф. Кәрим фронт кырларында дошманга каршы сугышты, Мәскәүдән алып Көнчыгыш Пруссиягә кадәр араны солдат булып үттә. Ф. Кәрим сугыш чорындагы ижатында шушы юлны, шушы көрәшләрне искиткеч тулы һәм көчле чагылдырды. Ф. Кәрим ижәт иткән лирик герой образы — сугышчы — безнең күз алдыбызга утлар-сулар кичкән олы йөрәкле солдат булып килеп баса.

«Ант» шигырендә шагыйрь бөтен йөрәк тавышы белән газиз Ватанны. «алсу иренендә ана күкрәгеннән суы-

рып алган сөт тамчысы калган» нәни баласын һәм аның сөөкле әнкәсен сакларга ант итә:

Юлбасарлар таптый жиребезне,
Ватан сугышына мин китәм.
Менә — балам. Син әнкәсе аның,
Балабызны тотып ант итәм:

Синен өчен, шушы балам өчен,
Нәселем өчен, туган ил өчен,
Мылтык тотып баскан жиремнән
Бер адым да артка чигенмәм...

(«Ант», 1942.)

Бөек Ватан сугышы совет кешеләренен мораль һәм рухи көченә бик зур сынау будды. Ләкин азат илдә, Коммунистлар партиясе тарафыннан тәрбияләнган совет кешеләре каушап калмадылар, үлемнең күзенә карап, салкын кан белән көрәш алып бардылар.

1942 елны язылган бер хатында Фатих Кәрим фашизмга каршы корал белән һәм җыр белән дә көрәшүен үзенен горурлыгы санавы турында бик ачык яза:

«...Бөтен көчемне фашизмга каршы көрәшкә юнәлдерәм. Миллионлаган кызылармеецлар белән бергә — бер сафта бөек Ватанымның, синен, сөйгән балаларымның бәхетен даулыйм. Җырларымның ялкыннарын ун тапкыр көчәйтеп, илем өстенә җиңү шатлыгы чәчәкләрен сибү көненә ышанычлы адымнар ясыям...»

Шагыйрьнең бу сүзләре аның әсәрләренен ялкынлы пафосын аңларга да, шул ук вакытта, аның күп санлы һәм күп жанрдагы әсәрләренә ничек язып өлгерүен төшенергә дә ярдәм итәләр. Ф. Кәримнең «җырларымның ялкыннарын ун тапкыр көчәйтеп» — дигән сүзләре аеруча горур яңгырый.

Фатих Кәрим — солдат шагыйрь. Аның һәр шигыре авторның үз хисләрен, үз теләкләрен һәм үз уйларын сөйли. Бөек Ватан сугышы чорында Ф. Кәримнең бу ялкынлы лирикасы халык тавышы дәрәжәсенә, миллионнарның йөрәк хисләрен яктыртучы җырлар дәрәжәсенә күтәрелә. Ф. Кәрим поэзиясенен югары идеялелеге, чын мәгънәсендә партиялелеге әнә шунда. Ф. Кәримнең шагыйрь буларак батырлыгы әнә шунда.

Ватан сугышы, фронт Фатих Кәрим поэзиясендә үзенен бөтен тулылыгы, катлаулылыгы һәм авырлыгы

белән чагыла. Ул совет солдатының фронттагы батырлыкларын, уйларын һәм тормышын чагылдыруга зур игътибар бирә. Бу әсәрләрдә Ф. Кәримнең «мин»е рядовой солдат булып, патриот сугышчы булып, совет кешесе һәм чын коммунист булып гәүдәләнә. Фатих Кәримнең фронт әсәрләрен, яки «Окоп җырлары»н, гомуми бер образ турында сөйләүче, совет солдатының Василий Теркин кебек бер тибын сурәтләүче тоташ цикл дип карарга мөмкин. Бер үк вакытта Фатих Кәрим поэзиясендә совет кешеләренен башка бик күп образлары жанлы чагылыш табалар.

Фатих Кәрим — кешелексезлекнен, вәхшилекнең аяусыз дошманы. Ул совет иленен гади солдаты сыйфатында фашизм белән, үлем белән булгазлаша. Ул фашизмның һичшиксез җиңеләчәге турында җырлый:

Фашист илгә үлем генә китерә,
Фашизмның таңы, язы юк.
Яшен уты белән күккә язып әйтәм:
Язы юкның яшәү хакы юк!

(«Бездә яздыр», 1942.)

Тормышның шушы хакыйкәтен тирән аңлаганга күрә дә Ф. Кәримтик бер теләк белән генә яна:

Дошманга ялкын сибүче
Җил булып барсам иде,
Төвәккәллек, батырлыкта
Җыр булып калсам иде.

Бу тойгы — Ф. Кәрим поэзиясенен төп сыйфаты һәм ул аның шагыйрь буларак югары торуын гына күрсәтеп калмый, мораль сыйфатларының да бик югары булуы турында сөйли. Тормыш иптәшенә язган бер хатында шагыйрь:

«...Стройда шунысы кыйммәт, бөтен нәрсәне йөрәген үтә үткәрәсен. Минем язган әйберләрем уңышлы икән, моның төп сәбәбе шушы: канымны коеп сугышам, шуның турында шул хис белән язам», — дип, үз поэзиясенә бик хаклы бәя бирә.

Сугышның аз гына вакытка тынып торган моменты да Ф. Кәрим иҗат өчен уңышлы файдалана. Бу турыда ул үзе:

Буш минутта прикладыма салып
Окопларда язган җырымны
Туп гөрселдәп торган җирләрдән
Сезгә сәлам итеп жиберәм, —

(«Дусларга», 1942.)

дип әйтеп үтә.

Жиңүле һөжүм чорында Фатих Кәрим поэзиясе халык ижатына, халыкның уй-кичерешләрен чагылдыруга тагын да ныграк якынлаша һәм Ф. Кәрим жиңүче халыкның рухи дөньясын, аның жиңү жырын жырлаучы шагыйрь дәрәжәсенә күтәрелә. Ф. Кәрим сугышның бу этабында да тормыш куйган үзәк мәсьәләне дөрөс тотып ала. Бу аның «Һөжүм» шигырендә бик ачык гәүдәләнә. Совет солдатты гомуми эш — Ватан азатлыгы хақына — үз йортына, анда оялаган фашистларга ут яудыра. Шушы йортта аның хатыны һәм баласы калган. Аларны азат итү өчен бердәнбер юл — һөжүм. Һәм менә солдат үз йортына туптан ялкын бөрки. Ниһаять, дошман жиңелә. Совет гаскәрләре тупчы солдатның туган авылын дошманнан азат итәләр. Солдат жимерелеп көлгә әйләнгән йорты янына килә. Менә баздан баласын күтәреп ана чыга. Бу — солдатның фашизм тырнагынан исән котылган хатыны һәм баласы. Шушы картинаны сурәтләп, Ф. Кәрим һөжүм сугышларының әһәмиятен, аның газиз аналарны, балаларны, туган жирне азат итү чарасы икәнлеген күрсәтә.

«Безнең урамда» шигырендә (1944) шагыйрь авыр сугыш елларының драматик килеренкелеген, илнең азатлыгы өчен, яктылык өчен караңгылык белән көрәш романтикасын уңышлы ача:

Кунмасын дип коллык сөрөме,
Аямадык канны, гомерне.
Үзәкләрне өзде кышкы жил,
Үлем белән бугазлашты ил.

Шушы рәвешле Илне һәм Үлемне жанлы образ итеп, аларга кешеләргә бирелә торган сыйфат кушып сурәтләндерү юлы белән Ф. Кәрим көрәшнең кискенлеген күз алдына бастыруга ирешә.

Авыр көрәштән соң зур жиңү килде, дөрөсрәге, совет иле үзенң азатлыгын, жиңүне дошманнан тартып алды. Шагыйрь бу жиңүле көрәшне бик матур романтик буяулар белән сурәтләде:

Илем түзде, көче сынмады,
Көчен һөжүм итеп сынады.

Көнбатыштан килгән каралык
Тузды төтен кебек таралып...
(Шунда ук.)

Шигырьнең соңгы строфаларында, бик урынлы табигать параллельләре китереп, шагыйрь жиңүебезнең шатлыгы — Ил шатлыгы, Жир шатлыгы булуын соклангыч сынландыруга ирешә, биредә, әйтерсез, шагыйрь түгел, кеше түгел, ә кеше кебек жанланган һәм шатлыктан яктырган табигать сурәтләнә:

Жилләр сирпи безгә һәръяклап
Сирень чәчәгенә сафлыгын.
Жилдә шыбырдаган һәр яфрак
Хәбәр итә жиңү шатлыгын.

(«Безнең урамда», 1944.)

Ф. Кәримнең бөтен фронт поэзиясе буенча яз, кояш образлары кулланылып килә. Алар яктылыкка, тормышка, матурлыкка һәм киләчәккә параллель итеп алыналар. «Өмет йолдызы» поэмасында яз азатлыкның, яңадан туган бәхетнең синонимы итеп китерелә:

— Каерып ыргытыгыз кайгыгызны,
Безнекеләр килде — яз килде!

Поэmanın соңгы өлешендә кояш образы аша солдатның жиңүгә омтылышы, авыр юллар үтүенң бөтен мәгънәсен аңлавы күрсәтелә:

Корал тотып халык бәхете өчен
Көрәшүнең якты шатлыгын
Бөтен көче белән татый күнел,
Бизи аны кояш аклыгы.

Бер үк вакытта Ф. Кәрим табигатьне, язны, кояшны фашизмга, гаделсезлектә каршы куеп сурәтли. Яшәүне, язны жаны-тәне белән сөйгән Ф. Кәрим совет кешеләренә халыкның бөтен табигатьнең, бөтен тереклекнең хақы белән берләштереп, фашистларның үлемгә дучар ителүләрен аларга бөтен табигатьнең хөкеме итеп сурәтли. Ф. Кәрим поэзиясенә бу сыйфаты аның фәлсәфи тирәнлеген, һәрвакыт гомуми максатка юнәлдерелгән булуы белән бәйле.

Ф. Кәримнең фронт чорындагы ижади үсешен күрсәтүче ачык мисал итеп аның «Разведчик язмалары», «Язгы төндә» кебек повестьлар һәм «Шакир Шигаев» исемле шактый уңышлы драма язуын да санарга кирәк. Аларда сугыш дәверенең ре-

аль картиналарын Ф. Кәрим шактый тирән сурәтләүгә ирешә.

Фатих Кәрим поэзиясе шагыйрьлекнең үрнәге булып, илгә турылыкның үрнәге булып тора. Ф. Кәрим безнең поэзиябезгә баяләп бетергесез әдәби мирас калдырды. Әмма Ф. Кәрим фронт шартларында үзе уйлаган, күргәннәрнең барысын да язып өлгерә алмады. 1944 елны язган бер хатында:

«...минем яза башлаган бик кызык-лы әйберләрем бар. Алар сыйфатлары белән моңа кадәр язган әйберләрдән югары булырлар дип нык кына ышанам. Кәгазьдә язмасам да, тынгысыз башымда бик күп әйберләр эшләп йөрмә мин һәм аларны бер җае белән кәгазьгә дә төшерермен», — дип язуы аның яңа иҗат

планнары белән яшәвен ачык күрсәтә.

Фатих Кәрим — совет ватанының батыр улы, гражданины, солдаты һәм шагыйре булды һәм аның исеме тирән хөрмәт белән искә алына; аның исеме поэзиянең халык белән тыгыз бәйләнешенең үрнәге итеп искә алына. Шуңа күрә дә без аны үз сүзләре белән:

Шулай үлдә ватан улы
Сугыш барган кырларда;
Сагынган саен, без аны
Бик биеккә, зәңгәр күккә
Күтәрәбез жырларда, —

дип олылыйбыз. Һәм чыннан да Ф. Кәрим шулай сагынып телгә алына. Аның батырлыгы турында жырлар, поэмалар языла.

Фатих Кәрим безнең арабызда ин матур жыр булып яши.

ФАТИХ КӘРИМ ХАТЛАРЫ

Каләмдәш дусларында һәм тормыш иптәше Қадрия ханым Ишуковада шагыйрь Фатих Кәримнең фронттан язган күп кенә хатлары саклано. Алар патриот шагыйрьнең фронттагы тормышын, аның уй-хисләрен, омтылышларын, шулай ук кайбер әсәрләренең язылу тарихын ачык күз алдына китереп бастыралар. Журналыбызның бу санында без укучыларга Фатих Кәримнең берничә хатын тәкъдим итәбез.

Р е д а к ц и я.

15.II.43.

С өекле Қадриям, күз нурларым — кызларым! Сөзгә ерактан сагынычлы сәлам. Шулай ук мине сорагандарга сәлам. Үзем хәзергә исән-сау. Бөтен көчем белән тырышып, көч-төн эшләп ятам. Тик язарга гына вакыт аз. Үзең беләсең — хәзер эшләр аеруча кызу бара, шулай да мин язмыйча яши алмыйм. Синең 27.1 дә язган бик күп һәм кызыклы хәбәрле озын хатыңны алганга бер атна вакыт үткәндер, ләкин аңа җавап хатын менә бүген генә язам. Сәбәбе: сиңа үземнең иҗат эшемнән отчет бирү кирәк иде. Миңа «Разведчик язмалары» дигән повесть яздым һәм аны бүген акка күчереп «Совет әдәбияты» журналына җибәрдем. Так что син мине эшләми ялкауланып йөри дип уйлама. Хәзер сиңең бурычың: минем ул әсәремнең редакциягә барып җитүен сорашып, тикшереп белү, җай тапсаң, алып укып чыгу. Инде алдымда ике әйбер тора: теге пьесаны бөтерү һәм Кызыл Армиянең һөҗүменә багышланган кыскарак бер поэма язу. Бүген повестыны бөтердем, кичен икесенең берсен башларга кирәк, тик кайсына тотынырга, аптырап торам. Өстәвенә мин төңлә белән генә эшли алам, көндөз һич вакытым юк. «Разведчик язмалары» турында Шамовка¹ хат язмакчы булам. Бердән, укып чыксын, икенчедән, бастыру мәсьәләсен тизләтүгә ярдәм итсен. Бәлки аерым китап итеп басарлар, бәлки «Кызыл Татарстан»га продолжение белән басарлар. Син ул турыда Шамов белән бәйләнеш тотып сүз алып бар. Ә миңа хәзер ничек тә пьесаны хәл итәсе иде.

Миңа ара-тирә иптәшләр дә хат язгалыйлар. Әле менә шушы көннәрдә генә Маннурдан² хат алдым. Кызык өчен кайберләренең хатларынан кайбер юлларын сиңа күчереп җибәрәм:

Фатих Хөсни яза:

«Вак-төяк турында лыгырдарга булыр иде дә, шигырьләрең турында әйтми калырмын дип куркам. Барысыннан да бигрәк миңа «Сибәли дә сибәли», «Кайгы», «Тан», «Окоп» дигән шигырьләрең ошады. Менә ичмасам чынлап та настроение шигырьләре. Укыйсың, җан чистарып, сафланып киткән төсле була. Авыр да, моңсу да, ләкин ерак түгел «Тау кошы төсле» булып кояшның җилпенеп торганын сизәсең. Рәхәт булып китә».

Ибрай Гази яза:

«Сәламәтлек һәм озын гомер телим сиңа! Шигырьләреңне укыдым һәм бик яраттым. Яраттым гына түгел, блокнотыма күчереп алдым. Син чын мәгънәсендә адәм балаларының йөрәген айкый торган лирик шигырьләр язгансың. Мин бик шат, чын күңелдән, саф күңелдән шат». Икенче хатында Ибрай Гази болай яза: «Радиодан сиңең шигырьләреңә язган көйләрне бирделәр».

Нәрсәләргә, кем көй язган икән, шуның белән кызыксынам.

Кадрия, мин «Совет әдәбияты»на «Тимер һәм тимерче» дигән баллада һәм «Үлем уены» дигән поэма җибәргән идем. Шулар турында бер ачык хәбәр алганым юк. Сорашып бел әле. Әдәбият турында хәбәрләр күп яз.

Ибрай Гази белән Фатих Хөсни Сталинград фронты газетасына китәбез дип язганнар иде, киттеләрме икән? Мирсәй³ ни эш бетереп йөри, ниләр язды?

Нигә утыгыз юк, тагын нәрсә булды? Өгез жылымы, тормышыгыз арумы?

Сораганнарда барысына да сәлам әйт. Маһинур⁴ кайда эшли?

Иренмиңә язучылар, әдәбият тормышыннан күп хәбәрләр белән озын хат яз. Минем тормышым яхшы.

Сагынып һәм үбеп — Ф а т и х ы ң.

¹ Ш а м о в — язучы Афзал Шамов.

² М а н н у р — шагыйрь Шәйхи Маннур.

³ М и р с ә й — язучы Мирсәй Әмир.

⁴ М а һ и н у р — артистка Маһинур Шәрипова.

5.XII.43.

Кадриям!

Сагынып күзләреңне үбәм. Кызларыма — Ада белән Ләйләмә ялкынлы фронт сәламе. Маһинур, Үлмәс, Зәет ага, Хөршид, Кәфия, Розага¹ һәм мине сораган башкаларга сагынычлы сәлам. Үзем хәзергә исән-сау әле. Эш күп, иҗат өчен вакыт бөтенләй юк диярлек. Ә язасы килә. Тагын «Разведчик»² күләмендәрәк берәр проза әсәре язарга тотынырга исәп бар. Син ничек карыйсың, проза белән шөгыйльләнимме? Фикереңне яз. «Совет әдәбияты»ның 7 нче саны килде. Безнең китапка рецензия бар. 8 нче сан журналны җибәрсен, Энәскә³ әйт. Иптәшләрдән еш кына хатлар килеп тора. Бу хатларның күбесе минем язган әйберләргә мактаудан гыйбарәт. Чын күңелдәндерме — анысын инде белмим. Мирсәйдән⁴ бик кызыклы хатлар килде. Көтмәгәндә кичә Батталдан⁵ хат алдым, ул миңа җирнең икенче як читеннән яза. Ничектер, минем китап аның да кулына барып төшкән. Аңа поэмалар бик ошаган. Берничә кечкенә лирик шигырьләр яздым. Шушы көннәрдә Фатих Хөснигә җибәрәм. Жай килсә алып укырсың. Аңа хат язмый торуымның сәбәбе — аны фронтка киткән дип ишеттем. Үпкәли күрмәсен.

Кадриякәй, соң тормышыгыз ничек? Син барысын да яз. Өгез жылы буламы, салкынга бик интекмисезме? Кыш бит инде. Без үзебез урманнарда, кар өсләрендә, салам асларында кунып йөргәч, жылының кадерен бик беләбез...

Кадрия, «Разведчик», «Моң һәм көч» чыгулары белән Ибрай Газига һәм Риза Ишморат белән Г. Хужига (икесенә берне) җибәр. Алар миңа аеруча якын тойгы белән жылы хатлар язалар һәм китапларымны сорыйлар.

¹ Маһинур, Үлмәс, Зәет, Хөршид, Кәфия, Роза — Кадрия Ишукованың туганнары һәм дуслары.

² «Разведчик язмалары» повесте турында сүз бара.

³ Э н ә с — Энәс Камал.

⁴ М и р с ә й — язучы Мирсәй Әмир.

⁵ Б а т т а л — шагыйрь Салих Баттал.

Ада миңа үпкәләгән. Мин иң элек аңа хат язган идем. Ничек соң Ләйләгә барып та, аңа бармаган. Кичә аңа — Адага тагын хат язып салдым. 500 сум акча жибергән идем, алдыңмы?

Хуш, сагынып, күзләреңне үбеп — Ф а т и х ы ң.

Күз нурларым!

Ватаныбызга бөөк жиңу һәм шатлык китерә торган яңа елның беренче көнөндә сезгә ерактан ялкынлы сәламемне жиберәм. Мин исән-сау. Һаман элекке эшемдә. Көннәр салкынайды. Яңадан көчле һөжүмнәр башланды. Минем данлы Кызыл Армия сафында хезмәт итә башлавыма бүген нәкъ ике ел тулды. Өстәвенә 9 нчы гыйнварда туган көнөм. Мәнә янымда мылтык, автомат тазартып утырган иптәшләр сезгә үзләрең ялкынлы фронт сәламнәрен язуны үтенәләр. Бүгенге көндә минем бөтен язмышым, дөнъяда яшәвем аларның мине чын иптәшләре итеп якын күрүләренә бәйләнгән. Мәнә минем ярдәмчем Грашин Виктор дигән арслан кебек Саратов егете. Без аның белән ниләр генә кичермәдек. Бу ике йөрәкле егет ничә тапкыр мине үлемнән коткарды. Аңардан сәлам. Хуш, багырем.

Күзләреңне үбеп — Ф а т и х ы ң.

13.II.44.

Кызым минем, Ләйләм!

Сиңа әтиеңнән кайнар сәлам. Мин сезне бик сагындым, күрәсем килә. Әниң миңа фотокарточкаларыгызны жиберәм дип вәгъдә иткән иде, ләкин минем аны алганым юк бит әле. Алсам бик шатланыр идем.

Я, Ләйлә, ничек яшисең, балалар бакчасында ниләр эшлисең. Әниңә ничек булышасың. Сөз әниегезне яратыгыз. Адага да әйт, әниегез моңаймасын. Аңа булышыгыз, сүзен тыңлагыз. Ул сезгә бервакытта да ачуланмасын. Минем «Әткәем» дигән һәм башка шигырьләремне китаптан укып күңелдән сөйләргә өйрән. Кайткач, тыңлатып карармын. Кызым, исән-сау бул. Минем өчен әниңне һәм Аданы үп.

Сине бик-бик яраткан әтиң Ф а т и х.

10.II.44.

Кызчыгым, Ада, кадерлем!

Әтиңнән кайнар фронт сәламе сиңа. Кадерле әниңә һәм яраткан сеңелең Ләйләгә миннән сәлам әйт. Кызчыгым, мин хәзергә исән-сау әле. Тик минем һич кенә дә вакытым юк. Соңгы өч ай эчендә бер дә яңа әйбер язганым юк. Әниңнең минем яңа әйберләремне бик укыйсы килсә дә, әйт, мин соңгы өч айда бер генә дә әйбер язганым юк.

Ә син, Адочка, бар көчеңне жыеп яхшы укырга тырыш, чөнки барлык фронтовикларның — Туган илебезне саклаучыларның балалары «отличнога» һәм «яхшы» билгеләренә укырга тиешләр. Укуга бик игътибарлы бул. Укытучыларыңның киңәшләрен, күрсәтмәләрен төгәл һәм пөхтә итеп үтә. Һәрвакыт әниңнең сүзен тыңла, өй эшләрендә булыш.

Бик каты кочаклап үбеп калам. Әтиң Ф а т и х.

6.12.44. Кострома.

Сөекле Кадриям, сөекле кызларым!

Сагынычлы сәлам сезгә. Исән-сау гына яшисезме? Кәефләрегез ничек? Әсәрләрең хәрәкәт иттерүдә эшләрең ничек бара? «Разведчик язмалары»н бетерә алдыңмы, аны кемгә тапшыралар?

Үземнең ничек килеп житүем турында сиңа хат язган идем, алгансыңдыр. Ул хатка җавап алганым юк әле.

Мәнә, Кадрия, минем гомеремдә кызык бер момент булды: сиңа мәгълүм, мин ничә уку йортында укып, берсен дә бетереп чыга алганым юк иде. 36 нчы яшемдә беренче буларак хәрби инженерлык мәктәбен бетердем. Бик кызыклы белем алдым. Бетереп чыгу уңае белән зур һәм бик культурный банкет булды. Минә дә бу банкетта генерал бик жылы күтәрәп искә алып китте.

Хәзер менә төрле фронтларга тарала башладык. Минә Өченче Белоруссия фронтына билгеләделәр. Ләкин мин бер 5—6 көн монда буламын, аннан Мәскәү аша фронтка китәм. Мәскәүдә ике-өч көн булырмын. Мөмкин булса, телефон аша синең белән сөйләшергә тырышырмын. Мәскәүдә русча чыга торган әйберләргә күздән үткәргә кирәк.

Разиннан ¹ хат алдым. Сине күрәп сөйләшкән булса кирәк ул. Хикәяне редакцияләүне аңа тапшырганнар икән. Берничә вак кимчеләкләрен күрсәтү белән бергә хикәяне бик мактаган. Белмим, хикәя турында синең фикерен әйттеме, язарсың әле. Ватан сугышы турында роман язарга тәкъдим итә. Разинга үзем хат язармын. Ул рәсем дә сораган. Мин аңа һәм Әминәгә ² (музей өчен) тапшыру өчен монда яки Мәскәүдә төшеп рәсем җибәрермен. Хәзер үзегә истәлек өчен мәктәпкә бетереп чыккан көндә төшкән рәсемемне җибәрәм. Ул рәсем кечкенә булса да, чәчә агара башлаган яшь офицер булып чыккан картыңны сагынып искә алганда алып карарга ярар әле...

Күзләрегә үбеп — Ф а т и х ы ң.

Бу адрес белән син хат язса инде. Яңа адрес көт.

¹ Р а з и н — язучы Гомәр Бәширов.

² Әминә Әминова — ул вакытта Язучылар союзы идарәсендә секретарь-машинистка булып эшләгән.

31.01.45 ел.

Сөекле Кадриям, күз нурларым — кызларым!

Ялкынлы фронт сәламә сезгә. Мин исән-сау әле. Һөҗүмнәр башланганнан бирле гел алгы сызыкта, бер адым да артка чыкканым юк. Сөзгән хат көтәм. Язуым язасыздыр инде дә, килеп җитмиләр әле. Көн-төн сугышта, чишенеп йоклаган юк, утырып ашаган юк. Бу нәләр немецларның тизрәк башларына җитәсе иде инде. Шулай чаклы туйдырдылар ки алар! Өйләренә керәсем килми, һаваларын сулайсым килми. Тик бер нәрсәгә үкенәм, теге вакытта ныклап телләрен өйрәнә алмаганмын. Сугышта ул бик кирәк; шулай да эзрәк маташтырам әле. Яхшылап телләрен белсәм, сугышта файдасы бик күп булыр иде. Бу каһәрләр безнең илне шулкадәр талаганнар икән, кайсы гына авылның кайсы гына өенә кермә, һәркайсында безнең ил әйберләрен очратасың.

Соң, бәгырькәйләрем, үзегез нихәлләрдә яшисез? Тормышыгыз бик авыр түгелме? Нинди яңалыклар бар? Аңа белән Ләйләнең укулары ничек бара, синең сүзгә тыңлыйлармы? Үзләрен ауната-ауната минем өчен үп. Мин аларны бик сагынам бит. Ә әниләрен сагындан йөрәкләрем авырта.

Синең кемнәрдән хат килә, ниләр язалар? «Язгы төндә» чыкса, журналда минем әйберләр чыкса, яки рецензияләр чыкса, җибәр.

Зөһрә сине минем фоторәсемне җибәрдем, алдыңмы?

Монда, без йөргән җирләрдә — кыш, кар яхшы ук тирәнәйде. Бу көннәрдә бураннар булып тора. Иртәгә менә беренче февраль инде. Шулай да үзәккә өзгәч каты суыклар булганы юк әле. Өс-баш әйбәт. Ашау-эчү турында уйлаган да юк. Аңа чик-үлчәү юк, теләсәк каз ите, теләсәк тавык ите ашыйбыз. Иптәшләрем хәзергә яхшылар кебек. Киләчәктә ничек булып чыгарлар. Кул астымдагы кешеләрдән дә гомумән канәгатьмен. Хәзергә сынатканнары юк.

Син миңа, Кадрия, еш хат язып тор. Ерагайган саен Казан хәлләрен күбрәк беләсе килә.

Бөтен сораганнарга сәлам.

Күзләрегә үбеп — Ф а т и х ы ң.

Гази дус!

Сагынычлы сәлам үзенә. Үзем исән-сау әле. Бу көннәрдә бик каты сугышлар бара. Шуңа күрә хатны шартын китереп яза алмыйм. Дошманның үз жирендә азау тешен жимерәбез. Ямьсез, күңелсез бу жир. Ят жир. Гейне бу жирдә ничек ямь табып яшәде икән. Үзебезнең Идел буйлары белән дөньяның кай жирен чагыштырасың!

Мин сиңа кыска гына хат язып берәз шигырьләр жибәргән идем, алгансыңдыр. Монда мин әдәбият белән бик нык кызыксынучы берничә татар егете таптым. Шуңа күрә үткән елның 5 нче номерыннан соң булган «Совет әдәбияты» журналларын миңа жибәреgez. Түземсезлек белән көтәбез. Әминәгә тапшырсаң, ул аны тиз эшләр. Ана күп сәлам. Минем «Язгы төндә»¹ китабы чыкса, жибәреgez. Кадриянең хәлләре ничек? Аны, зинһар, күздән төшөрмәgez инде. Әдәбият дөньясындагы бөтен яңалыкларны языгыз. Гаять беләсе килә. Бөтен иптәшләргә фронт сәламе. Сагынып Мирсәйдән² хат көтәм. Шушы көннәрдә үзенә дә язармын. Бу хатны немец өенең подвалында язам. Аның өске катлары яна, әйләнә-тирә төтен белән тулган. Тирә-якка туплар төшә. Ләкин берничә сәгәттән алга кузгалабыз, Көнбатышка!

Кулларыңны кысып

Ф а т и х К ә р и м.

¹ «Язгы төндә» Ф. Кәрим повесте.

² Мирсәй — язучы Мирсәй Әмир.

24. VII. 43 ел.

Кашшаф дус!

Сагынычлы сәлам сиңа. Үзем хәзергә исән-сау. Сиңа шушы хатны жибәргән көнне, алдагы зур хатымда язганымча, «Моң һәм көч» исемдә шигырьләр жыентыгы жибәрдем. Монда «Хәнжәр» жыентыгына кергән шигырьләрдән тыш бик күп яңа шигырьләр керде. Шуңа күрә дә үтенеп, алдынгы ут сызыгында торган сугышчы үтенүе белән үтенеп сорыйм: «Хәнжәр»¹ жыентыгын туктатып, аның урынына бусын — «Моң һәм көч» не чыгарыгыз. Анда Махъянов² иптәш минем әйберләр күп була дип сукрана бугай. Башта аңа миннән сәлам әйт, бу — бер. Икенчедән, миңа сугыш уты эчендә кайнап язган әйберләремне сугыш беткәч өч елдан соң чыгаруның кызыгы юк. Минем сугыш барган вакытта мылтыгым белән дә, каләмем белән дә туктаусыз илемә, халкыма хезмәт итәсем килә. Бу үтенечемне үтәрсез һәм көзгә булачак ижат конференциясенә³ кадәр бу «Моң һәм көч» жыентыгын чыгарырсыз дип ышанам.

Иптәшләрчә сәлам белән

Ф а т и х К ә р и м.

¹ Татгосиздат 1943 елда Ф. Кәримнең «Хәнжәр» исемле жыентыгын бастырып чыгаруны планлаштырган иде. Соңыннан язучының теләген искә алып, «Моң һәм көч» жыентыгы чыгарылды. Сүз шул турыда бара.

² Махъянов ул чакта Татгосиздагның баш редакторы.

³ Ижат конференциясе татар язучыларының күпчелек өлеше фронтта булу сәбәпле уздырылмады. Хәзерлек барган иде.

Шәрәф¹ дус!

Үзеңә, Гани², Хатип³ иптәшләргә күп сәлам. Без синең белән болай таныш түгелләр идек. Мин сине бертөрле дә күз алдында гәүдәләндерә алмыйм. Тик ижатың буенча гына берәз беләм. Көтмәгәндә синнән жылы дуслык хисләре белән тулы хат килеп төште. Бик куандым. Игътибар итеп хат язучыңа зур рәхмәт.

Минем урын берәз үзгәрде бит. Мине, үз теләгем белән артык хисаплашмыйча, укырга җибәрделәр. Менә хәзер Кострома шәһәрендә хәрби инженерлык мәктәбендә укый башладым. Ләкин күңел шаулы тормыш тели. Мин ул Прибалтиканы бик көттем, ләкин мин частьта вакытта чакыру булмады. Әгәр мөмкин булса, бернәрсәгә карамый хәзер шунда китәр идем. Язасы килә, монда аның өчен вакыт бөтенләй юк. Мин әдәби иптәшкә очрау ягыннан уңышсыз булдым. Монда да берүзем. Ижәт эше белән шөгыльләнүче кеше булганымны үземнән башка беркем дә белми. Гомумән, Шәрәф, миңа бу соңгы җиде елда каләмдәш иптәшләрдән һәм әдәбияттан яртылаш аерылып торырга туры килде...

Мин Ватан сугышы чорында өч китап чыгардым: «Мәхәббәт һәм нәфрәт», «Разведчик язмалары», «Моң һәм көч». Син алар белән танышмы? Мин үзем синең ара-тирә кулга төшкән шигырьләреңнән башка ижатың белән таныш түгел. Шуңа күрә син, мөмкин булса, аерым чыккан китапларыңны һәм «Тупчы Ваһап» вырезкасын җибәр әле. Мин аны да укыганым юк. Мондый китаплар җибәрү соравын иске дус Хатип Госман алдына да куям. Башка иптәшләр нәрсәләр язалар? Хатипның зур хикәя язучысы ишеткән идем, басылып чыктымы әле?

Казаннан хәбәрләр сирәк килә. Журналны (айга бер тапкыр гына) алам. Сөз Казан әдәбияты белән танышып барасыздыр. «Кызыл Татарстан» да шигырьләр басыламы? Мин аны һич күргәнем юк. Татарстан бәйрәменә Казанга кайтырга уйламыйсызмы? Тизрәк күрешеп, поэзия дөньясында шау-гөр килеп, (бик) эшлисе иде инде. Ярый, сау бул. Хат яз.

Кулларыңны кысып — Ф а т и х К ә р и м.

¹ Шәрәф — шагыйрь Шәрәф Мөдәррис.

² Гани — Таткнигиздат редакторы Гани Гильманов.

³ Хатип — язучы Хатип Госман.

Әдәби тәнкыйть

М. ГАЙНУЛЛИН

ТРАДИЦИЯ ҺӘМ ЯҢАЧАЛЫК¹

Билгеле булганча, һәр халыкның әдәбияты һәм культура-сы үткәннең традициясе һәм яңаның туа баруы жирлегендә үсә килә, камилләшә. Биредә без бу мәсьәләгә карата булган теоретик карашлар турында киң итеп сөйләргә жыенмыйбыз, бары тик, татар әдәбияты тарихында күренгән кайбер фактларга туктап, бу мәсьәлә буенча фикер алышуны башлап жибәрергә генә телибез.

Шулай да, нәрсә турында сөйләргә теләвебез һәм кайсы терминны нинди мәгънәдә куллануыбыз барыбызга да яхшы аңлашылсын өчен, бу мәсьәләгә карата гомумән кабул ителгән төп төшенчәләрне искә төшереп үтү артык булмас. Традиция латинча — *traditio* шул ук латинның *trado* — сүзеннән алынган. Безнеңчә — күчерү, күчеш дигән мәгънәгә туры килә. Кави Нәжми моны үзенең мәкаләләрендә «күчереш» дип исемләп йөртә. Бу терминның төп һәм киңәйтелгән аңлатмалы мәгънәсен «Тарихи барышта урнашкан һәм буыннан-буынга күчеп, күчерелеп килә торган гадәт, тәртип һәм эхлак нормасы» дип билгеләү гомумән дәрәс дип кабул ителгән тәгъбир. Без дә аны шул мәгънәдә аңлыйбыз. Традицияләр күчеше һәр халыкта бар, ул һәр халыкның тормыш, көнкүрешендә, ижади эшчәнлегендә, әдәбият һәм сәнгате үсешендә дә күренә.

Тормышта бик күп күчеп, күчерелеп килә торган уңай традицияләр яши. Мәсәлән, халыкларның социаль азат-

лык, ирек һәм милли бәйсезлек, үзара дуслыкны ныгыту өчен булган көрәшләрендәге патриотлыклары һәм үзләренең демократик культураларын үстерү юлындагы эшчәнлекләре шуларга керә. Культура өлкәсендә генә алганда да, һәр халыкның үзенең урнашкан, яшәргә, давам итерелергә сәләтле һәм хокуклы булган бик күп уңай традицияләре бар. Мәсәлән, халык бәйрәмнәре (татарларда сабан туге) һәм аларда уздырыла торган жыр, музыка һәм башка уеннар, чабышу, көрәшү һәм башка төрле көч сынашулар, ярышлар. Казакъларда, башкортларда жырға, музыкага осталык. Үзбәкләрдә һәм казакълардагы кара-каршы жыр әйтешкәндәге тапкырлык, гомумән, Көнчыгыш халыкларындагы кунакчылык традицияләре яшәү буынга күчеп килә икән, һәм шул сыйфатлар әдәбиятта, сәнгатьта ышандыргыч итеп, югары художестволы образларда күрсәтелә икән, болар һичшиксез социалистик культу-рабыз үсешендә нур өстенә нур гына булачак.

Шуның белән бергә, тормышта көнкүрештә — искелек калдыклары — реакцион традицияләр дә яши. Болар инде, бодай яки солы арасына төшкән бакра яки башка чүп үләннәре орлыклары төсле, бик әрсез һәм яшәүчән булалар. Шундыйлардан төрле хорафатларга һәм дини йолаларга ышану, феодализм һәм капитализм чорында киң урын алган зарарлы гореф-гадәтләргә давам иттерүләргә күрсәтергә була. Безнең арада әле һаман да эчемлексез мәжлесләргә мәжлескә санамаска тырышу, еш кына хатын-кызларга тү-

¹ Фикер алышу тәртибендә басыла. Ред.

бәнсетеп карау, яки ниндидер масаючанлык күрсәтеп, кешене, бигрәк тә физик хезмәт кешесен кимсетүгә бару кебек хәлләр, кызганычка каршы, һаман да очрыйлар. Дөрөс, болар барысы да узган һәм үлүргә тиешле иске традицияләр, ләкин аларга каршы көрәшү безнең һәркайсыбыздан аңлы ижади хезмәт һәм тәрбия мәсьәләләрен бик нык яхшыртуны сорый. Совет әдәбиятының бурычы — халыкларның уңай традицияләрен яклау һәм тагын да уңайрак якка үсүен художество образларында күрсәтүдән, шул юл белән халыкка булышудан гыйбарәт.

Бу уңай белән, сүз җае килгәндә, язучыларыбызга карата да берничә сүз әйтәсе килә. Алар иҗат иткән персонажларының үзенчәлеген күрсәтергә омтылганда, күп вакытта шуларның традицион гадәтләрен белдергән булып, кайбер кирәксез һәм тәрбия ягыннан әһәмияте булмаган детальләргә бирү белән мавыгып китәләр. Мондый хәл хәтта классик язучыларыбызда да вакыты белән күренеп китте. Мәсәлән, Шәриф Камалның «Габбас Галин» драмасында карт эшче Локманның сөйләменнән кайбер урыннарны бер дә уңышлы дип әйтеп булмый. Бер урында: «Ни әйтсәң дә, бу хатынкыз дигәнең коточкыч хәйләкәр кавем, нәкъ төлке нәселе. Чак кына йон ятышына сыйпадыңмы, — хәзер жилкәңә менеп атланьрга эзер тора. Вакыт-вакыт азау тешне күрсәтмичә мөмкин түгел»,¹ — диелә. Хатынкызларга карата булган андый тискәре карашлар онытылырга, ташланьрга тиеш, ә менә әдәбиятта уңай образлар авызыннан әйттерелгәндә, кызганычка каршы, алар тагын гражданлык алып яши бирәләр.

Тискәре персонажларның сөйләмен биргәндә, әлбәттә, аларның тупаслыкларын күрсәтү өчен, бик үк әдәби булмаган сүзләрнең әдәбиятка килеп керүе дә табигый. Ләкин, анда да чиктән ашмаска, тискәре образның тискәрелеген күрсәтәм дип, тупас сүзләр белән әдәби телебезне чүпләүдән сакланьрга кирәк.

¹ Ш. Камал. Әсәрләр. II том. 1950 ел. 171 бит.

Әдәбиятта һәм сәнгатьтә милли традицияләргә күчүенә бары тик форма мәсьәләсе итеп кенә карау дөрөс булмас иде. Традицияләргә, форма һәм эчтәлекнең бер-берсенә ясаган йогынтысы тәэсирендә һәм вакыты белән тирән каршылыклар эчендә үсә һәм үстөрелә баруын хәтердән чыгармаска кирәк. Беренчедән, без барлык милли гадәтләргә, аларның әдәбият һәм культурадагы чагылышына һәм гомумән традицияләргә бервакытта да үзгәрми торган, шулай булгач, барысы да күчерелергә тиеш, дип карый алмыйбыз. Заманына, заман таләпләренә, җәмгыятьнең прогрессив үсешенә җавап бирмәгәннәре, табигый, югалырга һәм үлүргә тиеш. Без тик үзенең яшәү сәләтен жуймаган, безнең алга баруыбызга ярдәм итә торган, яңадан-яңа уңай традиция «үсенте»ләре бирә алган традицияләргә генә сакланьрга һәм күчәргә тиеш дип карыйбыз.

Тормышта яңаны, яктыны табарга омтылу идеяләре әдәбиятта бик борынгыдан килә. Мәгърифәтче язучылар ук, искене тәнкыйтьләү, тискәре традицияләргә кискен инкарь итү белән бергә, киләчәккә якты итеп күрергә дә омтылдылар. Аларның әдәбиятка керткән бу традицияләре реалистик әдәбиятыбыз үсешендә зур һәм әһәмиятле урын тотты.

Безнең татар әдәбиятында да XIX йөздә күтәрелгән идеяләр, кулланьлган әдәби формалар 1905 ел революциясеннән соң яңа шартларда нык үстөрелде. Мәсәлән, бөек мәгърифәтче Каюм Насыри татар халкының уртак ватанга булган патриотик мөнәсәбәтен чагылдырып: «...Россия кешесе мөселманнар белән бер җирдә туган һәм бер җирдә үскән... һәрничек Россия кешесе һәркайсы бер-берсенәң мәслихәтен яхшы беләдер»², — дип чыккан икән, һәм шуның белән уртак ватанда яшәүче рус һәм татар халкының дуслыгын шул елларда ук пропаганда-

² Каюм Насыри. «Казан шәһәрәндә мөселман балалары русча укый торган мәдрәсәнен иктисады» (1876). 1957 елда Таткнигоиздат тарафыннан чыгарьлган «Татар әдәбияты (XIX йөз)» китабыннан алынды.

лаган икән, Габдулла Тукай шул фикерне революцион-демократик караштан килеп тагын да үстөрөп жиберде. Тукай инде һәртөрле изелүләрден, жәбер-золымнардан азат ителгән ирекле Россияне булдыру өчен көрәшкә дә чакырды. Үзенен 1907 елда язылган «Китмибез»¹ дигән шигырендә ул: «Иң бөек максат безем: хәр мәмләкәт — хәр Русия», — дип ачык әйтеп чыга алды.

Әгәр дә 1905 ел революциясеннән соң күп санда күтәрелеп чыккан демократик язучылар узганның уңай традицияләренә таянмасалар, Көнчыгышның гуманистик әдәбиятының яхшы үрнәкләреннән файдалануны дәвам иттермәсәләр, халыкның авыз ижатын жентекләп өйрәнмәсәләр, һәм соңыннан килеп, заманыбызның иң бай һәм иң прогрессив әдәбияты булган бөек рус халкы әдәбиятының кешелеккә мәхәббәт һәм ирек сөю идеяләре белән рухланмаган булсалар, кыска бер вакыт эчендә шулкадәр нәтижәле әдәби һәм культура эшчәнлегә күрсәтә алмаган булырлар иде. Шул бай традицияләргә ижади файдалану алдынгы татар язучыларына, әдәбиятның барлык жанрларында да дип әйтерлек, озакашәешле әсәрләр тудыра алырга булышлык итте.

Традиция мәсьәләсе әдәбият һәм культура үсешенә төрле тарихи шартларда төрлечә йогынты ясап килгән дә мәгълүм. Уңай традицияләргә дәвам итү әдәбиятның һәм культураның үсешенә прогрессив йогынты ясаса, иске традицияләргә үсештә комачаулык иткән дә бәхәссез. Мәсәлән, XIX йөз татар әдәбияты тарихын гына алыг. Без анда да иске әдәби традицияне дәвам иттерүнең төрле язучыларда төрле дәрәжәдә һәм капма-каршы юллар белән барганын күрербез. Бер төркем шагыйрьләр, мәсәлән, Шәмсетдин Суфый шигъри әсәрләрендә иске язма поэзия формалары аша турыдан-туры суфыйчы шагыйрьләр өчен характерлы булган мистик идеяне пролагандалий һәм дини-дидактик тас-

вирлауны дәвам иттерә. Аның замандашы булган Габделжаббар Кандалий, киресенчә, кешеләр арасындагы реаль мөнәсәбәтләргә тасвирлаган реалистик шигърьләр яза. Ләкин бу һич тә, Кандалий үзгә кадәр булган әдәби традицияләргә күз йомып караган, аларны читләтеп узган, дигән сүз түгел. Кандалий үзгә мәхәббәт поэмаларын ижад иткәндә нигездә татар халкының авыз ижаты традицияләренә таяна; татар фольклорында зур урын алып торган бәет һәм жыр үрнәкләре стиленнән файдаланып, татар язма поэзиясә өчен өр-яңа әдәби жанр булган хат-поэма жанрын барлыкка китерә. Ул «Сәхипҗамал» исемле поэмасының төп герое кичерешләрен хат формасында тасвирлап килә, шул хатта сөйгән кызы һәм үз-үзгә белән дә сөйләшә. Менә бу алым татар язма поэзиясендә, гомумән әдәбиятында, кичерешләргә биргәндә тапшырылмаган хатлар формасыннан файдалана башлауның кайбер күренешләргә итеп каралырга тиеш. Соңрак бу алым халык шагыйрә Габдулла Тукайның «Ана мәктүпләре»² дигән әсәрендә дә прозаик формада беркадәр күренеп китә.

Татар совет әдәбиятының күренекле вәкиле Гадел Кутуйның «Тапшырылмаган хатлар» повесте шул формада язуның иң яхшы үрнәгә булып тора. Ул талантлы һәм киң танылган шушы әсәрендә ижад иткән уңай образының — тормыш юлында очраган кыенлыкларны жинеп чыга алучы совет хатынының — эчке дөньясын ачып салуда зур уңышка иреште. Монда героиняның тойгы-кичерешләргә, аң-фикер үсешә һәм анын жәмгыятькә файдалы кеше булып формалашуы табигый һәм шул ук вакытта мавыктыргыч итеп бирелә. Без монда Гадел Кутуйны турыдан-туры Кандалийдан өйрәнәп язган яки файдаланып эшләгән дип расларга һич теләмибез. Ул барыбызга да мәгълүм булганча, беренчә нәүбәттә, рус һәм Европа классик әдә-

¹ Г. Тукай. Әсәрләр. Дүрт томда. Татарстан китап нәшрияты. 1955 ел. Казан. I том, 87 бит.

² Г. Тукай. Әсәрләр. Дүрт томда. Татарстан китап нәшрияты. 1956 ел. Казан. 3 том, 146 бит.

биятларын жентеклэп өйрэнгән язучы. Шунун белән бергә Гадел Кутуй татар әдәбиятының традицияләренә дә күз йомып узмаган. 20 нче елларда, замандашы Һади Такташ һәм Кави Нәжми белән бергә, әдәби мираска кизәнеп алганнан соң, ул бик тиз дәрәҗә юлга төшә, алар һәр өчесе узганның яхшы якларын киң файдалану эзенә басалар. Кыскасы, Гадел Кутуй, Һади Такташ, Кави Нәжми һәрберсе үзенчә традицияне дәвам иттерүне яңачалык кертү белән бәйли алдылар.

Татар реалистик әдәбиятында роман жанрында зуррак күләмле прозаик әсәр язарга омтылышны XIX йөзгә соңгы чирегендә Муса Акъегет һәм Заһир Бигиев ясыйлар. Муса Акъегетнең «Хисаметдин менла» повесте (ул 1886 елда басыла) һәм Заһир Бигиевнең аннан бер генә ел соң басылган «Өлүф яки гүзәл кыз Хәдичә» романы хәзергә төшенчәдә йөртелгән романнар булудан, әлбәттә, ерак торалар әле. Шулай да, алар бу юлда беренче башлангыч рәвешендә тәкъдир ителергә, өйрәнелергә тиешләр.

Шул заманның күренекле галим-нәреннән профессор В. А. Смирнов «Муса Акъегет дигән берәүнең «Хисаметдин менла» исемле әсәре күп яктан аеруча характерлы күренеш булып тора... Бу әсәр татарлар өчен белем һәм күп өлеш иркенрәк һәм ачыграк гаилә һәм җәмәгать тормышы кирәк, дигән татарлар өчен яңа, прогрессив идеяләре белән күренекле урын били. Биредә мәхәббәт тә һәм гүзәл кызны урлау да бар... Акъегетнең үрнәгенә иярүчеләр табылды: үткән елны «Өлүф яки гүзәл кыз Хәдичә» (Заһир Бигиев әсәре) исемле китап килеп чыкты»¹, — дип язды.

Бик хаклы әйтелгәнчә, «Хисаметдин менла» повестенын ин әһәмиятле ягы үз чорындагы прогрессив идеяләргә чагылдыруы, феодализм йомыклыгына, аның тискәре традицияләренә каршы татарларда күтәрелә башлаган яңа хәрәкәтне әдәби образларда күрсәтә башлавы иде.

Муса Акъегет бу повестенда кешенең азатлыкка омтылышына бик югары бәя бирә. «Инсан мәгыйшәтендә бер бәһалы вә яхшы шәй — хөррияттер. Без үз хөрриятбезне саклый белербез», — ди Хисаметдин менла². Әсәрнең икенче герое Хәнифә дә бу карашларны уртаклаша: «Хөрриятсез яшәмәк көч вә зәхмәт идекене бән дә белермен», — ди. Язучы Хәнифә образы һәм язмышы аркылы шул чордагы һәм аннан соң да татар җәмгыяте өчен бик әһәмиятле булган икенче бер проблеманы — хатын-кыз азатлыгы проблемасын күтәрә. Хәнифә ата-анасының кысуына каршы чыга, үзен чолгаган һәм, ул вакытта чиксез көчле булган иске тормыш традицияләрен жимереп, үз язмышын үзе хәл кыла. Бу әсәрдә төрле сорыкорт муллалар тарафыннан халыкны наданлыкта тоту өчен корал ителгән хорафатларга — имтомнарга, өшкерү-төкерүләргә каршы көрәш ачыла.

Муса Акъегет образлылыкны көчәйтү өчен татар этнографиясендә булган характерлы аерым күренешләрдән дә урынлы файдалана. Мәсәлән, Хисаметдин мелланың үзенә сөйгән күрү өчен Хәнифәләргә өенә сатучы булып килүе, сөйгән кызына йөзек бүләк итүе, икенче вакытта Хәнифәнең аны бүлмә ярыгынан күзәтүе кебек эпизодлар — образ тудыруга ярдәм иткән һәм нәкъ менә шул заман өчен характерлы детальләр булып торалар. Бу художество детальләренә күп урында халкының үз мәкальләре һәм җырлары белән дә бизәкләнеп бирелүе повестең жанлылыгын тагын да көчәйтә. Муса Акъегет, аерым геройларының эш-хәрәкәтләрен сурәтләгәндә һәм беренче нәүбәттә персонажларның сөйләмнәрен биргәндә, аларны бигрәк тә уңышлы китерә. Мәсәлән, Хәнифәнең бүлмә ярыгынан күзәтүен хикәя иткәндә:

Ак эшләпә мамыктан,
Кызлар карый ярыктан,
Карамас иде ярыктан,
Бер күрергә зарыккан³.

дигән җыр китерелә.

¹ Записки Восточного отделения императорского археологического общества. 1888 ел. Т. III—IV. 197 бит.

² Татар әдәбияты. XIX йөз. Татарстан китап нәшрияты. Казан. 1957 ел. 379 бит.

³ Шунда ук, 358 бит.

Уңай геройның туры сөйләүчән булуын күрсәтү өчен язучы нәкъ халыкча итеп: ...«Хисаметдин менла, башка муллалар кеби киртек-миртек жавапланмаз иде»¹, — ди. Тискәре образлардан — Бикбулат муллага характеристика биргәндә: ... «аучы куян вә үрдәкне өмет итеп сакладыкы кеби, бу да никахлар өмет итеп сакламакта иде»², — дип ирония белән көлә.

Шулай итеп, Муса Акъегетнең татар әдәбиятына алып килгән яңачалыклары — яңа проблемалар күтәрүендә, яңа реалистик образлар тудыра башлавында һәм иске әдәби традицияләргә, конкрет алганда, халык авыз ижатының уңай якларын язма әдәбиятта давам иттерүендә. Соңыннан язучыларның күп кенәсе Муса Акъегет керткән яңачалыкларны үзләренчә үстерә бардылар.

Заһир Бигиевнең 1887 елда басылган «Өлүф яки гүзәл кыз Хәдичә» исемле романы да татар реалистик прозасы үсешендә алга зур бер адым ул. Күтәргән проблемасының актуаль булуыннан тыш, ул романның композиция төзелеше дә шактый кызыклы һәм уңышлы. Язучы кирәк урында интригаларны оста яшерә белә һәм кайбер урыннарда бер өлешен, укучылар белән сөйләшкәндәй итеп, белдереп куя — болар барысы да әсәрнең композициясен уңышлы итүче чаралар.

1912 елдан башлап роман жанрында ижат итә башлаган Галимжан Ибраһимов нәкъ менә шул үзенә кадәрге татар әдәбиятында булган уңышлы якларны һәм житешсезлекләргә истә тотып эш итте. Ул хәтта, 1925—1926 елларда язылып, 1928 елда басылган «Тирән тамырлар» романында да әдәби традицияләргә таянып эшләүдән тартынмый. «Тирән тамырлар»ның композицион төзелешендә Заһир Бигиевнең югарыда әйтелгән әсәренә композициясе үрнәккә алынган дисәк ялгыш булмас, дип уйлыйбыз. Дөрөс, алар икесе бер-берсенә капма-каршы булган ике чорда һәм бер-берсеннән аерылып торган темаларга язылганнар.

¹ Татар әдәбияты. XIX йөз. Татарстан китап нәшрияты. Казан. 1957 ел. 359 бит.

² Шунда ук, 364 бит.

Ләкин бу хәл алар арасында форма якынлыгын һәм композиция охшашлыгын юкка чыгармый.

«Өлүф яки гүзәл кыз Хәдичә» романы «Бу көн бу мөсафирханәдә бер мөсафирә хатынны кателитмешләр»³ дигән жөмлә белән башланып китә. Димәк, язучы хәрәкәт үстерелешен иң куе һәм иң киеренке бер урыныннан башлап, беренче жөмләдә үк укучыларның игътибарын үзенә тарта.

Галимжан Ибраһимов та «Тирән тамырлар»ын нәкъ шул алым белән «Фәхрине үтереп ташладылар»⁴ дип башлый. Шуннан соң хикәя итү барышында йомгакның очын эзләү, төрле ситуацияләргә алмашыну, үзгәрүе аркылы үстерелә бара. Башта әйткәнәбезчә, уңай традицияләрдән үрнәк алу, иске әдәби әсәрләргә формасыннан ижади файдалану ул бервакытта да язучыга яңалык керткәргә комачауламый. Галимжан Ибраһимов үз чоры өчен иң актуаль темалардан берсен нәкъ үзенчәлекле итеп бирә. Иске формалардан файдалану аңарга яңа шартларда тормышның яңа көрәшен гәүдәләндереп бирүгә аз гына да зарар килтерми.

Әдәби традицияләр турында сөйләгәндә, телләре һәм культуралары ягыннан якын торган халыкларның бер-берсенә ясаган йогынтыларын да хәтердән чыгарырга ярамый. Галимжан Ибраһимовның 1916 елда «Аң» журналында басылган «Телләре башка булса да, күңелләре бер»⁵ дигән мәкаләсе бу яктан бик характерлы. Анда Галимжан Ибраһимов кардәш халыкларның культураларында үз вакытында булган уртаклыкларны күздә тотып, заман үзгәрүе белән аерым халыкларның милли телләре һәм культуралары үсештәләнеп каршылый. 1915—1916 елларда алдынгы казакъ яшьләре матбугатта үзләренә культуралары үсеше белән бәйләнештә әдәби тел проблемасын күтәрә чыгалар. Га

³ З. Бигиев. «Өлүф яки гүзәл кыз Хәдичә». Казан. 1887 ел. 1 бит.

⁴ Г. Ибраһимов. Сайланма әсәрләр. Татарстан китап нәшрияты. II том. 1956 ел. 9 бит.

⁵ «Аң» журналы, 1916 ел, № 5.

лимжан Ибраһимов: «Мин казакъ зыялыларының¹ казакъ телендә матбугат, дәрәслек, фән вә әдәбият тудыруга тырышуларына бик табиғый бер эш дип карыйм»², — дип, аларның бу прогрессив адымнарына зур теләктәшлек күрсәтә. Шунда ук Галимжан Ибраһимов казакъ халкының талантына, аның авыз ижатының бай булуына соклана. Үзенек культурасының алдынгылыгы белән мактанып, казакъ халкын үз тәэсиренә алырга маташкан татар буржуа милләтчеләренек чын йөзләрен ачып, ул түбәндәге юлларны яза: «Бу көнгә казакъ халкы үзенек көн-күрешә, хәжәт-ихтияжлары белән дә башка төрки кабиләләрдән бик нык аерыла... Боларның халык әдәбияты башка һичбер төрле кабиләнекенә охшамас дәрәжәдә бай һәм зурдыр. Безгә казакъларны «татар теле вә татар әдәбияты» астына кертү хыялынан бигрәк, әдәби хәзинәбезне баеп өчен казакъ халкы әдәбиятын киң рәвештә өйрәнү тиешледер»³, — ди.

Татар әдәбиятында Гафур Көләхметов башлаган эшнә — хезмәт ияләренек, җиңүчә эшчеләр сыйныфының уңай образларын бирү традициясен Шәриф Камал тагы да уңышлырак дәвам иттерде. Шул ук теманы үстереп, Кави Нәжми «Язгы җилләр» романын язды. Болар һәр-кайсы үзләренек уртак остазлары булган А. М. Горькийдан ижади өйрәнү аркасында шундый уңышларга ирешә алдылар.

Әдәби традицияләренек тамыры бик ерактан һәм тармакланып килгәнә кебек, алар йогынтысының дәвамы да күп елларга сузыла. Без моны татар совет әдәбиятының формалашу һәм үсү тарихына күз салу белән дә күрәбез. Бөек Октябрь социалистик революциясеннән соң күп санда революцион эчтәлекле җырлар, декламацияләр иҗат иткән Галиәсгар Камал әсәрләренек исемнәрен искә алу да моны раслый. Ул контрреволюцион көчләрдән көлеп язган сатираларын «Яңа Тәкый гажәп», «Бакырган китабы», «Өр-яңа

Кисекбаш китабы» һәм башка исемнәрдә бастырып чыгара. Монда эш ул шигырьләренек исемнәрендә генә түгел, бәлки Галиәсгар Камалның иске әдәби формаларны оста файдалануында, шулар ярдәмендә революцион идеяләренек уңышлы пропагандалавында. Бу, әлбәттә, язуп өчен уңай булудан гына да килми, бәлки монда укучыларга инде бик таныш булган стильдә яңа фикерләренек әйтүненек уңай булуын истә тотуп да бар.

Галиәсгар Камал гына түгел, Октябрь революциясеннән соң күтәрелеп чыккан яшь язучылар да борынгы әдәбиятны укып, өйрәнәп, шулар йогынтысында әдәбиятка керәләр, үзләренек революция елларындагы фикерләрен борынгы әдәби формаларда гына түгел, дини-мифологик әдәбиятта билгеле булган фантастик образлар ярдәмендә дә сурәтләргә телиләр. Мәсәлән, Шәехзадә Бабицның «Газазил» һәм һади Такташның «Җир уллары» трагедиясен язуп чыгулары шул революция чорындагы яңа идеяләренек иске әдәби традицияләр ярдәмендә бирүненек бер күренешә булдылар.

Совет культурасы һәм әдәбияты бер дә юктан килеп чыкмады, бәлки үткән чорларның әдәбияты һәм культурасының яңа шартларда үсешә рәвешендә барлыкка килде. Монда үткәннәренек прогрессив үрнәкләренә таяну һәм традицияләрдән ижади файдалануп зур урын тотты һәм хәзер дә ул зур әһәмияткә ия. Әдәбиятта һәм сәнгатьтә яңачалык тенденциясә һәрвакытта да традиция белән берлектә һәм үзара бәйләнештә генә туа, урнаша һәм үсә бара.

Без моның совет чорындагы язучыларыбызның ижатында тегә я бу дәрәжәдә урын алганын бик ачык күрәбез. Муса Җәлил беренчә иҗат чорында кайсы шагыйрьләренек һәм кемнәренек өйрәнүе турында искә алып: «Бу елларда мин борынгы Иран шагыйрьләреннән Гомәр Хәйям, Сәгъди, Хафизлар һәм татар шагыйрьләреннән Дәрәмәнднә бик укый идем»⁴, — ди. Муса Җәлилненек соңыннан да классик әдәбиятка игътибар белән каравы аның ижатының

¹ Зыялы — укымышлы.

² «Аң» журналы, № 5, 1916 ел, 89 бит.

³ Шунда ук.

⁴ Муса Җәлил, Сайланма әсәрләр. Таткнигиздат. 1955 ел. 1 том, 4 бит.

Һәр адымында күренеп тора. Талантлы шагыйрьләргә күп укып, Муса Җәлил, беренче нәүбәттә, шигырь осталыгына, тирән фикерләрен поэзиядә кыска һәм тапкыр итеп әйтүгә ирешә. Монда классик әдәбиятның теге я бу күләмдә ярдәмен һич тә инкар итеп булмый. Әлбәттә, Муса Җәлил татар поэзиясен бөтенләй яңа баскычка, аны үстерүдә әлегә тиндәше булмаган бер югарылыкка күтәрде. Аның үз ижатында шул дәрәжәгә үсүендә, әлбәттә, беренче чиратта, үзенң яштың үк коммунистик рухта тәрбияләнүе ярдәм иткән булса, Ленин бик хаклы өйрәткәнчә, коммунист булу өчен узганда кешелек жәмгыяте тудырган барлык белемнәргә тәнкыйть белән күздән кичерү, үзләштерү дә зур урын тотар. Шагыйрь Муса Җәлил нәкъ менә шул эздән бара: күп укый, укыганның жентекләп өйрәнә, тормышта һәр күренешне чын йөрәктән кичерә, нәтижәдә әдәби традицияләргә, зур талант иясе буларак, яңа шартларда һәм бик күп яңалыклар кертәп үстереп жибәрә. Ул бу алымын лирик шигырьләрендә генә түгел, күп сандагы публицистик һәм тәнкыйть мәкаләләрендә дә, шулай ук опера өчен язган либреттоларында да киң куллана.

Совет чорында күп кенә язучыларның элек ижәт иткән әсәрләрен яңадан кайтып төзәткәннәргә билгеле. Шулар исәптән, Шәриф Камал, Галимҗан Ибраһимов, Мәжит Гафурин һәм башкалар үзләргә элек башлаган темаларын киңәйтәп, вакыйгаларны реалистик шартларда алып, типик характерлар итеп эшләп бирделәр. Мәсәлән, Шәриф Камал үзенң «Козгыннар оясында» хикәясен темасы нигезендә һәм шулар ук исемдә яңа сәхнә әсәргә язды. Галимҗан Ибраһимов элек башлаган хикәяләрен үстереп, зур күләмдә әсәрләр чыгарды («Татар хатынны ниләр күрми» повесте, «Казакъ кызы» һәм «Безнең көннәр» романы). Боларның төрле вариантларын чагыштырып карау, беряктаң, традицион тематиканың татар совет әдәбиятында дәвам иттерелүен расласа, икенчедән, шулар тематика нигезендә эшләнгән яңа вариантлар

ның бөтенләй яңа идея-художество көченә ия булып мәйданга килгәннәр күрсәтә. Монда язучыларга совет чорында алган тормыш һәм ижәт тәҗрибәләргә теманы тулырак ачарга, образларны тулы канлы итеп типик шартларда күрсәтәп бирергә зур ярдәм итте.

Кайбер язучыларның үзләренә кадәр икенчеләр тарафыннан кузгатылган темаларны совет чорында тулырак һәм киңрәк эшләп бирү фактларына да очрыйбыз. Мисалга Мәжит Гафуринның 1926 елда басылган «Кара йөзләр» повестен алырга мөмкин. Татар хатын-кыз язучыларынан Мәхүпҗамал Акчурин бу әсәрнең темасына 1913 елда ук бер хикәя язган. Ул үзенң «Мишәрләр тормышыннан бер ләүхә» дип исемләнгән һәм «Шура» журналының берничә номерында басылган ул хикәясендә¹ авылдагы реакция көчләргә бер дә гаебе булмаган хатын-кызларга яла ягуларын фаш итеп чыга. Хикәядә күрсәтелгәнчә, төрле хорафатларга һәм дини йолаларга ышанып йөрүче картлар яңгыр булмауның сәбәбен ниндидер кешеләр аркасында килгән эш дип уйлыйлар. Нәтижәдә үзләренң корбаннары итеп Сәхипҗамал исемле яш бер хатынны сайлап алалар. Аны, уразада күрше егеткә белән чәй эчкән дип, гаепләп урамга чыгарып, егеткә белән икесен бергә бәйләп, өсләренә кодан чыгарылган салкын су сибеп, иске-москы әйберләр тагып һәм чиләкләр кагып, үзләренчә мәсхәрәләп авыл урамнары буйлап йөртәләр. Тик шунда, чәчләргә агарган бер карчыкның, халык арасына йөгереп кереп, мөрәҗҗәгать итүе генә анлырак кешеләргә уйга калдыра. Хатын тик шулар ярдәмендә үлемнән котылып кала, ләкин, барыбер, аны ире өеннән куып чыгара. Хикәядә заманы өчен характерлы булган тагы берничә деталь күрсәтелә. Мәхәллә мулласының иреннән аеруны сорап килгән хатынга игътибар итмичә генә, «вакытым юк», — дип чыгып китүе, старостаның марка өчен бер сум акча сорап газап

¹ «Шура» журналы, 1913 ел, 23—24 сәһ. нар.

лавы — менә болар барысы да хикәянең социаль эчтәлекле булуын күрсәтәләр.

Шулай итеп, Мәжит Гафуриның «Кара йөзләр» повесте язылганчы ук татар әдәбиятында аның темасы кузгатылган һәм сукмак салынган була. Без моны әдәбият тарихын тикшергәндә, әлбәттә, читләтеп уза алмыйбыз. Шулай ук бу ике әсәрнең сурәтләү алымнарында да кайбер охшашлыklar бар. Мәсәлән, Мәхүпҗамал Акчурина хикәясендә вакыйга күзәтеп торучы кыз авызыннан сөйләтелсә, Мәжит Гафури повесте Галимәнең энесе сөйләмә белән бирелә.

Шигырь, хикәя һәм сәхнә әсәрләрендә генә түгел, бәлки публицистик мәкаләләрдә дә, шулай ук тәнкийтә әйберләрендә дә әдәби традицияләргә иске алмый торып фәнни объектив хезмәт тудыру мөмкин түгел. Теге я бу әдәби күренешне тикшергәндә, язучыларга бәя биргәндә без күп вакытта, ул беренче башлады яки эшләде, дип расларга ашыгабыз. Мәсәлән, хәзергә кадәр татар әдәбияты белемендә Галиәсгар Камал татарлардан беренче үсеп чыккан рәсемче һәм әдәби әсәрләргә карикатуралар ясый башлаучы санала. Ләкин соңгы вакыттагы тикшеренүләр Галиәсгар Камалга кадәр үк инде татар културасында талантлы гына рәсемчеләр булганын күрсәтә. Мәсәлән, «Карчыга» журналында үзенң талантлы карикатуралары белән катнашкан һәм сатирик әсәрләргә иллюстрацияләр биргән, Оренбургта Шакир Мөхәммәдов белән бергә Хөсәеновлар конторасында эшләгән Лотфулла Мостафин шуларның берсе һәм беренчесе булганы билгеле.

Әдәбиятта уңай традицияләргә дәвам иттерү бер халыкның үзенң характерында булган милли үзенчәлекләргә һәм уңай якларны пропагандалау төсендә дә барырга мөмкин һәм тиеш. Мәсәлән, А. М. Горький татар халкына күп урында уңай бәя бирә, татарларның аек, чисталыкны яратучан, хезмәт сөючән, максатына ирешүдә түземле булуларын мактый. Нигә язучылары-

бызга халкыбызның гасырлар буенча килгән шундый яхшы сыйфатларын образларда матур итеп бирмәскә? Нигә соңгы вакытларда яшьләрбезнең бер өлешендә күренеп килә торган тормышка жиңел карауга, эчке мәжлестәргә белән мавыгуга каршы әдәбиятыбызда һәм сәнгатебездә аяусыз көрәш ачмаска? Монда сүз уңае белән, безнең сәхнә әсәрләренә, сирәк-мирәк булса да, бер дә кирәксез урыннарда эчү мәжлестәрен күрсәткән эпизодлар кертелүенә, сурәтләү чарасы булудан бигрәк, тыңлаучыларга яки караучыларга тискәре йогынты ясау факты булуын да әйтеп китәргә кирәк. (Мәсәлән, Нәкий Исәнбәтнең «Рәйхан»ында, Мирсәй Әмирнең «Гөлшәян»ында шундый урыннар барлыгы эчтә пошыра.) Әгәр дә тарихка күз салсак, 20 нче елларның революцион сәхнә әсәрләрендә берсендә дә уңай образларның эчү мәжлестәргә белән мавыкканнары күрсәтелми. Ул әсәрләрдә тик спекулянтларның яки тискәре образларның гына эчү белән мавыгуларына басым ясала. Ә соңгы вакытта, ниндидер традицион гадәтләргә күрсәтәбез дигән булып, уңай образларга да шул сыйфатлы йөкләү, безнеңчә, бик үк урынлы түгел.

Тәржемә мәсьәләләренә килгәндә дә, урнашкан традицияләргә иске алмыйча, яңа уңышларга ирешеп булмавы ачык. 19 яшьлек Габдулла Тукай 1905—1906 нчы елларда А. Бахның «Ачлык патша» дип аталган, революцион пропаганда алып баруда зур урын тоткан экономик очеркларын татар теленә тәржемә итә. Шунда Тукайның татар әдәби теленң үзенчәлеген саклап эшләве бу тәржемәгә нәкъ оригинал әсәрләренң үзләре шикелле үк укырга жиңел иткән. Менә бу мәсьәлә безне бик нык уйландырырга тиеш. Безнең соңгы елларда басылып чыккан тәржемәләребезнең шактый өлеше, бигрәк тә фәнни-популяр һәм политик темаларга язылган китابلарыбызның тәржемәләре аңлаешсыз булуыннан укучыларыбыз зарлана икән, бу һич тә урынсызга түгел бит. Ул безнең тәржемә әсәрләребезнең сыйфаты начарлыгына иң төп күрсәткеч булып тора.

Дөрес, без монда Тукайлар чоры өчен характерлы булган ирекле тәржемә алымы һәр очракта да сакланьрга тиеш дип карамыйбыз. Хәзер инде безнең тәржемә итү эшендәгә тәжрибәбез зур, марксизм-ленинизм классикларының, матур әдәбият осталарының, аларда булган идея-художество байлыгын һәм фикер катлаулылыгын бозмыйча, яхшы эшләнгән тәржемә эсәрләре басылып чыга һәм яратып укыла. Эмма классик әдәбиятыбызның традицияләреннән берсе булган ирекле тәржемәне дә читкә кагарга ярамый. Аның бигрәк тә актуаль темаларга язылган публицистик мәкаләләрдә һәм фәнни-популяр эсәрләр белән эш иткәндә котылгысыз кирәклегә бәхәссез. Мәсәлән, укыту-тәрбия эшләренә, әдәбият һәм сәнгать мәсьәләләренә карата язылган мәкаләләрдә һәм халыкка медицина ярдәме күрсәтү буенча язылган хезмәтләрдә кемнән, нинди эсәрдән файдаланып язылганы намус белән күрсәтелә икән, ул вакытта урындагы жирле материалларны да өстәп, укырга күңелле итеп яңа бер мәкалә язылган икән, аның файдадан башка һичбер зарары булмас. Андый мәкаләләр һәм хезмәтләр, турыдан-туры тәржемә ителгән яки урындагы үзенчәлекләренә искә алмыйча язылган мәкаләләргә караганда, пропаганда өчен отышлырак булалар. Мисал өчен атеистик тәрбия буенча яки исламның реакцион йөзен күрсәтүгә карата рус теленнән татарчага тәржемә ителгән китапларны гына алып карыйк. Алар коры тәржемә генә булып калганга күрә, аларда безнең халык арасындагы дини йолаларга каршы көрәшерлек материаллар һич тә житәрлек түгел. Китерелгән мисаллар я Әзербайжанның, я бөтенләй чит ил тормышыннан гына алынган була, безнең мәгърифәтче һәм революцион-демократ язучыларыбызның хорафатларга һәм дини йолаларга каршы көрәштә зур урын тоткан эсәрләреннән үрнәкләр бөтенләй китерелми. Әгәр дә, коры тәржемә урынына, бу төркем хезмәтләрдән файдаланып язучуланьлса, аларның йогынты ясау көче дә, һичшиксез, зур булыр иде. Менә шуның өчен дә, без яхшы эш-

ләнгән оригиналга тәңгәл килгән тәржемә дә һәм, вакыты белән, ирекле тәржемә дә яшәргә тиеш, дип карыйбыз. Боларның икесенең дә үрнәкләрен рус классикасыннан күп санда күрсәтеп була.

Традиция һәм яңачалык татар совет драматургиясе үсешендә тагын да ачыграк күренә. Әдәбият тарихыбызда мәгълүм булганча, бездә драма эсәрләре тормыш, көнкүреш драмалары жанрында башланып китәләр (Габдрахман Ильясый, Фатих Халиди драмалары). Боларда әле жыр һәм музыкага бөтенләй урын бирелми. 1905 ел революциясеннән соң үсеп, классик югарылыкка күтәрелгән татар драматургиясе, нигездә, өч жанрда формалаша: ижтимагый тормыш һәм көнкүреш драмалары (Галиәсгар Камалның «Кызганыч бала», «Бәхетсез егет», «Уйнаш», «Дәжжал» пьесалары һәм Фатих Әмирханның «Яшьләр» пьесасы); шул ук темаларга язылган, ләкин комедия планында бирелгән эсәрләр (Идрис Богдановның «Помада мәсьәләсе», Галиәсгар Камалның «Бүләк өчен», «Өйләнәм, ник өйләндәм»); һәм социаль-политик темаларга язылган сатирик комедияләр (Галиәсгар Камалның «Беренче театр», «Банкрот», «Безнең шәһәрнең серләре» һ. б.).

Галиәсгар Камалның «Бәхетсез егет» һәм Гафур Коләхметовның «Яшь гомер» драмаларында кайбер жыр куплетлары кертелгән булса да, алар әле А. Н. Островский һәм А. М. Горький пьесаларында күренгән характерда гына чагылып китәләр. Аларда, шул ук вакытта, Островский һәм Горький традицияләрен һәм аларның сәхнә эсәрләрендә кулланган алымнарын дәвам итерү, аны татар тормышы көнкүрешенә бәйләп, үзенчәлекле итеп бирүгә омтылу да бар.

1912—16 еллардан башлап Мирхәйдәр Фәйзи бөтенләй яңа жанрда — музыкаль драма жанрында сәхнә эсәрләре ижат итә башлый («Авыл бәйрәме», «Галиябану» һ. б.). Хезмәт иясә крестьяннарның бай этнографиясен, тирән хиссиятле лирик жырларын, моңлы музыкасын жентекләп өйрәнү, йөрәгеннән

кичерү нигезендә барлыкка килгән, чын халыкчанлык белән сугарылган бу эсәрләр Мирхәйдәр Фәйзинең генә түгел, шул чордагы татар драматургиясенең дә тагы бер үзенчәлеген һәм яңачалыгын күрсәтә. Эдәбиятка һәм, кискәчә, драматик эсәрләргә коры социологизм таләпләре белән генә килгән кайбер тәнкийтьчеләр Мирхәйдәр Фәйзинең бу жанрда язган күп кенә эсәрләрен башта аңламаганның да күрсәттеләр. Драматург үзе көндәлек дәфтәрендә язганча, «Авыл бәйрәме» пьесасының тәнкийтьчеләр тарафыннан читкә кагылуы һәм безнең чорда да аның «Асылъяр», «Ак калфак» кебек эсәрләренә жиңелчә карап, игътибарсыз узулар шуның ачык мисаллары ич. Нинди генә каршылыкларга юлыкмасын, Мирхәйдәр Фәйзи татар драматургиясендә нигез салган бу музыкаль драма жанры үзенең чәчәк атуына совет шартларында тагын да кинрәк жирлек тапты. Моңа үрнәк итеп Мирхәйдәр Фәйзинең «Кызыл йолдыз» пьесасын, Галиәсгар Камалның 1921 елда ук язылган «Хафизалам иркәм» музыкаль драмасын, Кәрим Тинчуринның «Казан сөлгесе», «Сүнгән йолдызлар», «Зәңгәр шәл», «Кандыр бую», Тажи Гыйззәтнең «Наемщик», «Бишбүләк», «Ташкыннар», Мөхәмәт Аблеевның «Шәмсекамәр» пьесасын, Фәтхи Борнаш һ. б. ларның эсәрләрен күрсәтергә мөмкин.

Хәзерге күренекле драматургларыбыздан Нәкый Исәнбәт һәм Мирсәй Әмир дә нәкъ менә шушы жанрда зур уңыш қазандылар. Аларның «Рәйхан», «Тормыш жыры», «Жыр дәвам итә» һ. б. эсәрләре татар драматургиясен нәкъ менә шул музыкаль драма жанрын шактый баетты.

Драматургларыбыздан Риза Ишморат та бу алымнан киң файдалана. Аның «Гөлсинә» пьесасы гына түгел, бәлки герой шагыйрь Муса Җәлилнең дошман кулында эсирлектә башыннан кичергән трагик хәлләрен, патриотик көрәшен шагыйрьнең үзенең үк поэтик парчалары һәм шуңарга язылган музыка ярдәмендә жанлы итеп хәрәкәттә күрсәтеп бирә алуы — болар бары-

сы да жыр, музыка кертелгән эсәрләрен, шулар эчендә музыкаль драма жанрының, яшәешле булуын раслайлар. Шундый катлаулы темаларга язылган эсәрләргә дә жыр-шигырь һәм музыканың кертелүе аларның жанлылыгын, укучы һәм караучыларга йогынты ясау көчен арттыра гына.

Әлбәттә, борынгы дүрт юллык жырлар калыбындагы хәзерге лирик жырларның һәм традицион бәетләр стилиндәге безнең чорда туган бәетләренң идея эчтәлекләре бөтенләй яңа булган шикелле, сәхнә эсәрләрендә дә яңачалык үзенең бөтен тулылыгы белән гәүдәләнә. Моңарга мисал итеп бер үк темаларга багышлап язылган ике эсәргә чагыштырып карау да житә. «Галиябану» драмасының темасы — авыл яшьләренең саф мәхәббәткә булган омтылышлары һәм көрәшләренең капитализм чорында трагик һәлакәте; шул ук авыл яшьләре тормышыннан алып язылган икенче бер эсәрнең, «Хафизалам иркәм» пьесасының темасын — авыл яшьләренең саф мәхәббәт, ирекле тормыш өчен алып барган көрәшләренең кулак иярченнәренең каршылыгына очравы һәм совет шартларында саф мәхәббәтнең тантанасы, дип билгеләп булыр иде.

Димәк, бер үк теманың төрле ижтимагый шартларда төрлечә яктыртылуы һәм төрлечә чишелеше бик табигый. Реалистик әдәбиятта традицияләренң үстөрелүе дә шунда чагыла. «Галиябану»да жыр-музыка әрнүле драматик кичерешләргә гәүдәләндерсә, ягъни авылның хезмәт иясе яшьләренең сыйнфый дошманнарына булган протест һәм нәфрәтне күрсәтү белән чикләнсә, «Хафизалам иркәм» пьесасында яшьләренң эчке драматик кичерешләре шатлыклы нәтижә белән тәмамлана. Галиәсгар Камал бу соңгы пьесасында совет властенең беренче елларында ук хезмәт ияләренә тудырган уңай шартларын һәм шул жөмләдән яшьләренң интересларын яклаучы да булуын дөрес күрсәтә алган. Галиәсгар Камалның бу эсәрдә драматургиягә керткән яңачалыгы да нәкъ менә шунда — совет дәүләтенең намуслы саф

мәхәббәткә, аның тормышка ашырылуы өчен тудырган реаль шартларын художество образларында күрсәтеп бирүендә. Шуңарга бәйләнешле рәвештә пьесага кертелгән жырлар да һәм музыка да, «Галиябану»дагыга караганда, бөтенләй яңача яңгырыйлар, алар инде хезмәт ияләренен әрнүен түгел, бәлки жиңу пафосын гәүдәләндерәләр.

Без югарыда драматургиябездә музыкаль драма жанрының киң жәелә баруы турында сөйләдек. Ләкин, шуның белән бергә, Галиәсгар Камал нигез салган һәм Шәриф Камал кебек драматургларыбыз ижатында үстөрелгән саф драматик жанрның үскәннән-үстөрелергә тиешлеген дә бик нык яклыйбыз. Чөнки саф драматик жанр моңарчы да зур тарихи вакыйгаларны, чор кичергән катлаулы проблемаларны геройларның психологик кичерешләрен хәрәкәтләре аша гәүдәләндерүдә гаять зур урын тотып килгән һәм ул хәзер дә шулай. Бу жанрда ижат ителгән А. Н. Островскийның «Гроза», А. М. Горькийның «Мещаннар», «Тормыш төбәндә», «Васса Железнова», Галиәсгар Камалның «Бәхетсез егет», Тажи Гыйззәтнең «Ташкыннар», Нәкый Исәнбәтнең «Мулланур Вахитов», Мирсәй Әмирнең «Миңлекамал» драмалары үзләренен сәнгатьчә нәфис эшләнгән һәм тирән мәгънәле тапкыр диалоглары, тыңлаучыларны һәм караучыларны уйландырырлык монологлары белән зур тәәсир итү көченә ия булып торалар. Шуның өчен дә, бу жанрда ижат итүгә соңгы вакытларда кайбер кешеләрнең өстәнрәк карап китүләре белән һич тә килешеп булмый. Драма жанры татар әдәбиятында зур урын тоткан һәм моннан соң да аның яңадан-яңа уңышлы үрнәкләрен бирү өстендә эшләргә кирәк.

Димәк, традицияләргә дәвам иттергәндә барлык жанрларга һәм формаларга да юл ачык.

Әдәби традицияләргә өйрәнү, аларны ижади эшчәнлегездә дәвам иттерү — әдәбият һәм сәнгатьбезнең милли формасын аңлау һәм күрсәтү өчен ачкыч булып торганын да истә тотарга кирәк. Безнең чорда

милли формаларда яңалык түбәндәге характерлы моментлардан туа. Анда, беренчедән, тарихи традицияләрен, тәнкыйть белән сайланып, халык анына, зәвыгына, психологик үсешенә чит булганнары иләк өстендә калдырылып, алдынгылыкны раслаганнары гына алына. Бу — марксистик-ленинчыл эстетиканың нигез ташы. Икенчедән, милли формалар — алар катып калмаганнар, бәлки, башта әйткәнөбезчә, үзгәрәләр һәм үз нәүбәтләрендә яңа традицияләр һәм яңа художество элементлары тудыралар. Өченчедән, милли формалар үзләренен бу үсешендә, янадан-яңа билгеләргә һәм сыйфатлары арту, өстәлү хисабына, катлаулана баралар. Шулай итеп, милли формалар илебездәге һәм бөтен дөньядагы культуралы халыкларның камилләшкәнрәк әдәби формаларын үзенә кабул итә һәм үзләштерә барып, баеганнан-байыйлар. Менә бу барыш — прогресс юлына баскан, үзенен милли йомыклыгынан арылган һәр халыкның әдәбиятында һәм гомумән культура-сында халыклар дуслыгы идеяләргә жирлегендә барлыкка килә һәм ныгыганнан-ныгый бара. Моңың яхшы үрнәкләрен татар совет әдәбиятынан күпләп күрсәтеп була. Хәзерге вакытта татар язучыларының соңгы еллардагы уңышлары гына да татар әдәбиятының милли традицияләренә янадан-яңа уңышлар өстәлә баруын безнең алдыбызга китереп бастыра. Ул яңалыкларны Фатих Хөснинен «Жәүлө кеше сукмагы», Илдар Юзеевның «Таныш моңнар» һ. б. бик күпләренен әсәрләреннән үрнәкләр китерү белән исбат итеп булыр иде. Без монда Габдрахман Әпсәләмовның соңгы әсәрләреннән зурысы булган «Сүнмәс утлар» романы турында берничә фикер әйтү белән канәгатьләнмәкче булабыз. Чөнки ул романны, традицияләргә таянып, әдәбиятта яңаны тудырып бирүен шактый уңышлы үрнәгә дияргә кирәк. Роман тулысынча завод эшчеләргә тормышына, ул тормышның характерлы үзенчәлекләренә, бигрәк тә революцион чыныгу алган иске кадровый эшчеләрнең уңай традицияләрен образларда күр-

сәтүгә багышланган. Шунуң белән бергә, Г. Әпсәләмов укучылар алдына хәзерге заман эшчеләр тормышының бөтен бер дөньясын ачып бирүне куя һәм, әйтергә кирәк, гаять зур уңышларга ирешә.

Романда безнең чорның намуслы кешеләрен дулкынландырган бик күп мәсьәләләр күтәрелә. Шулар арасында төп мәсьәлә булып заводта житештерүчәнлекне күтәрү, яңадан-яңа методларны үзләштерү, уйлап табуларга киңрәк юл ачу, коллективка таянуның әһәмияте, совет семьясын ныгыту һәм башка бик күп мәсьәләләр алына. Бу мәсьәләләрнең күтәрелүе татар әдәбиятында беренче түгел. Шагыйрь Һади Такташ ук «батырның батырлыгын чәй эчеп утырган чагында күргәзеп булмый. Аның батырлыгын батырлык кирәк булган вакыйгалар эчендә генә күрәп һәм күргәзеп була»¹, — дип искәртеп узган иде. Аннан соң күп сулар акты, Шәриф Камалның драмаларынан соң завод тормышының эченә кереп язылган әсәрләр безнең әдәбиятыбызда сирәк-сирәк кенә күренеп китте. Г. Әпсәләмовның беренче уңышы нәкъ менә шунда: хәзерге завод тормышының уңай һәм житешсез якларын шул тормышның эчендә кайнауы образларының эш, хәрәкәтләре, уй-тойгылары аша күрсәтеп бирүендә. Шунуң өстәвенә, бу романда, трафарет буенча, карт эшчеләр яшыләргә, яшыләр картларга каршы куелмый, бәлки, эшчеләрнең карт гвардиясенең (Сөләйман Уразметов, Матвей Яковлевич Погорельцев, Артем Михайлович Зеланский һ. б.) яшыләргә ничек үрнәк күрсәтүләре ышандыргыч художество дәрәҗәсигә белән бирелә. Романда геройларның эчке дөньясын, аларның тормышка — үзләрен чолгап алган кешеләргә булган мөнәсәбәтләрен күрсәтүгә багышланган урыннар тормышыбызның реаль көзгесә булганы өчен, нәкъ халыкның үз жырлары шикелле, тирән тәэсир калдырырлык буяулар белән язылганнар. Габдрахман Әпсәләмовның барлык әсәрләренә хас булган

кебек, бу романында да төрле милләт халыклары арасында дуслык аерым бер жылылык һәм тирән мәхәббәт белән күрсәтелә. Уразметовлар семьясы һәм аларның аралашкан, бергә эшләгән һәм тормыш кичергән рус дуслары белән булган мөнәсәбәтләренә күрсәтелешендә, бигрәк тә Ольга Александровна һәм Матвей Яковлевич Погорельцевларның эчкерсез, кешелекле һәм киң күңелле булуларында социалистик Ватанда — туганнарча берләшкән советлар семьясында тату яшәүче совет кешеләренә якты образлары гәүдәләндерелгән.

Иске һәм тискәре, начар гадәтләрнең безнең кешеләребез арасында саклануының ачы тәнкийть ителүе (Идмас һ. б.), аларга каршы куелган уңай образларның көчле һәм яшәешле итеп бирелүе — романның шулай ук зур уңышы.

Романда партиянең халык белән тыгыз бәйләнеш, партия теләкләренә халык интереслары белән ярашуу, гомумән, тормышыбызның зур перспективасы булуы, кешеләрне авырлык алдында аптырап калмаска һәм ныклы характерлы булырга чакырган художество картиналары бик күпләребезгә сабак булырлык. Менә шулар Г. Әпсәләмовның әдәбиятка алып килгән яңа эстетик нормаларны раслаучы өлеше.

Күренекле кытай язучысы Чжоу Ян Азия һәм Африка илләре язучыларының Ташкент конференциясендә ясаган докладында милли культураның үзенчәлегенә һәм аның гомум-кешелек культурасына мөнәсәбәте турында түбәндәгеләй сүзләргә айткан иде: «Милли культура — милләтнең рухи эшчәнлегенә, хезмәтенең нәтижәсә ул. Шулай ук вакытта милли культура — бөтен кешелекнең табышы да. Милли культурага башка милли культуралар белән бәйләнешкә керү омтылышы да бик хас. Менә шулар нәтижәсендә, ягъни башка культуралар белән үзара бәйләнешкә керү, алмашу аркасында ул тагын да байый һәм камилләшә генә бара».

Әдәбиятта мәңгә яшәргә һәм изге саналырга тиеш булган традицияләрнең тагын берсе булып художе-

¹ Һади Такташ. Ижат хатлары. «Яңалиф» журналы, 1931, № 10.

ство дөрөслеге, сүздә чынлыкны, ту-
рылыкны нык саклау тора. Бу ту-
рыда Иордания шагыйре Габдель-
кәрим эль Кәриминен шул ук конфе-
ренциядә әйткән түбәндәге фикер-
ләре аеруча игътибарга лаеклы:

«Сүз, — ди әл Кәрим, — биң бо-
рыңгы заманнардаң бирле йөрәк
һәм фикер нурын чәчеп килде, бар-
лык төстәге һәм нәселдәге халык-
ларга кешелек дөнъясына бару юлын
яктыртып торды.

Сүздә дөрөслек — менә әдәбият
матурлыгының һәм мәңге яшәргә сә-
ләтлелегенен сере. Шулай булма-
ганда, сүзнең нинди әһәмияте бар
соң?

Әгәр дә сүз иң алдынгы һәм иң
матур жәмгыять төзү өчен көрәш
алып баручы халык улларының тире
белән сугарылмаган булса, аның
нинди кыйммәте булуы мөмкин соң?

Әгәр дә сүз кешелеклелек һәм гадел
тормыш хақына, империализмга, изү
һәм талауга каршы көрәшми икән,
ул нинди намуслы сүз булсын соң?»

Сүздә дөрөслек — ул барлык гума-
нистик һәм реалистик әдәбиятка хас.
Аның иң яхшы үрнәкләрен заманы-
бызның иң бөек фикер иясе В. И.
Ленин, чорыбызның зур художник-
ларынан Горький, Маяковский,
Муса Жәлиллар күрсәттеләр. Тра-
дицияләре турында сөйләгәндә, без
аларның ижатыннан үрнәк алу, сүз-
дә дөрөслекне саклауны иң әһәмият-
ле чаралардан берсе итеп карыйбыз.

Әдәби мирасны өйрәнү ижәт ос-
талыгыбызны үстерүгә ярдәм итсә,
коммунизм төзүче бөек халкыбызның
тормыш-көнкурешен ижади үзләште-
рү чорыбызга лаеклы гүзәл әсәрләр
тудырырга киң мөмкинлекләр ача.

ӘДӘБИЯТ ТЕОРИЯСЕ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ

Г. ШАМУКОВ

ТАТАР ШИГЫРЕНДӘ СИЛЛАБИКЛЫК ҺӘМ ГАРӘП БӘХЕРЛӘРЕ ТӘЭСИРЕ ТУРЫНДА

Татар шигыренең силлабик, ижек санлы шигырь икәнлегә матбугатта чыккан мәкаләләрдә шагыйрьләребезнең әсәрләре үрнәгендә тулы дәлиләр белән гыйльми исбат ителгән булса да, бәхәс әле һаман дәвам итә. Төрки халыкларның шигырь төзелешенә багышланган дискуссия мәжлесендәгә кайбер чыгышлар шуны күрсәтте. Кайбер иптәшләр безнең шигырьләребезне силлабо-тоник системага корылып язылган дип исбат итәргә тырыштылар.

Безнең шигыребезне силлабик система белән бәйли торган сәбәпләренң мөһиме — телебездә басымлы һәм басымсыз ижекләренң бер-береннән әллә ни аерылмавына, сузык авазларның, сүзнең кай ижегенә туры килсә дә, һәр очракта саф итеп әйтелүенә кайтып кала. Телебездәгә ижекләр тигезлегә, бәлки, телебезнең агглютинативлыгы, ялганмалылыгы белән аңлатылырга тиештер. Чөнки күп очракта безнең телдә сүзнең тамырына ялганып килә торган кушымчалар аерым сүзләргә аңлаталар. Әйтик, «К и т а б ы м» дигән сүзне аңлату өчен рус телендә ике сүз кулланырга кирәк: «Моя книга». Бу очракта китап сүзенә ялганган «ым» кушымчасы, башка телдәгә аерым сүзгә тиң булып тора. «К и т а б ы г ы з д а н г ы н а м ы» дигән бер сүзне аңлату өчен «Т о л ь к о из в а ш е й к н и г и ч т о л и» дигән сүз тезмәсе кулланырга кирәк. Ә инде «К и т а б ы г ы з д а г ы л а р д а н г ы н а м ы н и» дигән сүзне

«Разве только из тех, которые есть в вашей книге», дип шактый озын сүз тезмәсе кулланып тәржемә итәргә туры килер иде. Безгә монда бер нәрсәгә игътибар итәргә кирәк: безнең телдә сүз тамырына ялганып килә торган кушымчалар аерым сүзләргә тиң булып торалар. Шуңа күрә сөйләгән вакытта ул кушымчаларны йотып үтәргә мөмкин түгел. Бу факттан беркай да китеп булмый. Татар шигырь төзелеше турында сөйләшкәндә телебезнең бу үзенчәлегә белән хисаплашмый булдыра алмыйбыз.

Кайбер иптәшләр, аерым сүзләргә әйткәндә сүзнең бер ижегенә акцент ясалганлыгыннан чыгып, безнең телдә басымлы һәм басымсыз ижекләр арасында зур аерма бар дигән нәтижәгә киләләр. Шагыйрь Әхмәт Фәйзи дә «ачу-ачарга-ачма-ачмагыз-ачарсыз» дип фиғыль төркеменә керә торган бер сүзне төрләндереп, анда фиғыль үзгәрү белән басымның төрле ижеккә төшүен, басымлы һәм басымсыз ижекләр арасында шактый зур аерма барлыгын күрсәтте. Шунан чыгып ул безнең телдә силлабо-тоникага күчәргә нигез бар дигән нәтижә ясады.

Татар телендә силлабо-тоникага мисал булырлык шигырьләр бар дип, шуңа бер мисал да китерде:

Батарсың дим, — йөгәрмә Нилгә каршы,
Кире кайтыр, — төкермә жилгә каршы...
(Г. Тукай, «Бер манигы тәрәккыйгә».)

Өстән караганда, чыннан да, бу шулай кебек. Һәрбер сүзнең акцент куела торган ижегә булгач, нигә татар шигырен силлабика белән генә

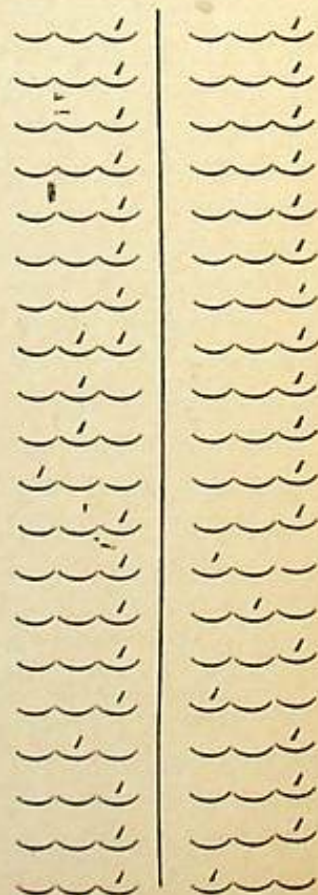
чиклэргә? Ләкин телебезнең табигатен жентекләп тикшереп караганда, бу фикернең ялгыш икәне күренә. Безнең телдә ижеклар ачык әйтелә, сузыклар һәр очракта ачык яңгырыйлар. Моңың шулай икәнән аңлату өчен ижекларенең әйтелешендә зур аерма булган рус телендәге фактлар белән чагыштырып карыйк. Рус телендә сузык аваз фәкать басым төшкәндә генә ачык яңгырый. Қалган очрақларда үзгәрә — аны танып та булмый. Мисал өчен «Д е я н и е» һәм «Д е я т е л ь н о с т ь» сүзләрендәге «я» авазларын чагыштырыгыз. Беренче сүздә ул аваз, басым төшкәнлектән, саф булып — чын «Я» рәвешендә, икенче сүздә исә, басымсыз булганлыктан, «Е» рәвешендә яңгырый — сүз д е е т е л ь н о с т ь булып ишетелә. «Н е с к о л ь к о» сүзен алсак, монда беренче «О» бөтенләй йотыла, икенчесе исә татарның «Ы» авазына охшанкырап, бик кыска итеп әйтелә. Без бу соңгы «О»ны беренче ижектәге басым төшкән «Е» белән чагыштырып карасак, аларның әйтелешендә вакыт ягыннан зур аерма сизәрбез. Димәк, рус телендә басымсыз ижекнең сузык авазы көч һәм ачыклык ягыннан бик нык зәгыйфьләнә, вакыт ягыннан да ул, басымлы ижеккә караганда, тиз әйтелә. Безнең телдә исә эш бөтенләй башкача. Бездә ижекнең үзәгендә торучы сузык аваз һәрвакыт танылырлык булып ачык яңгырый. Бу хәл безнең телдә ижеклэргә көч һәм вакыт ягыннан нисби тигезлек бирә. Бездә сүзләргә аерым-аерым әйткәндә генә басымлы һәм басымсыз ижеклар арасында шактый аерма сизелә, ләкин сөйләгәндә без һәрбер сүзнең басым төшэргә тиешле ижегенә акцент ясамыйбыз. Фикер үзәгендә торган сүзнең басымлы ижегендә генә интонацион борылыш ясап, аны башка ижеклардән аерабыз. Ә инде фикерне аңлатуга ярдәмче булып килә торган икенче дәрәжәдәге сүзләренең бөтен ижекларен дә бертигез әйтәбез дияргә мөмкин. Шуңа күрә без татар телендә силлабо-тоникага нигезлэнгән шигыр төзесәк тә, басымлы һәм басымсыз ижеклар арасында зур аерма булмагач, ул барыбер сил-

лабик шигырэдән эллә ни аерылмаячак.

Муса Жәлилнең өчәр ижекле ритмик буыннардан төзелгән «Сандугач һәм чишмә» шигыреннән бер өзек алып карыйк.

«...Ул белә батырның
 Инешне кичәсен,
 Һәм сусап минем саф
 Суымны эчәсен.
 Ул эчкәч, агудан
 Шул минут үләчәк.
 Ә дошман котылып,
 Талап көн итәчәк.
 Әйт, нишлик, сердәшем?
 Әйт, нишлик, акыллым?
 Ничек соң коткарык
 Илебез батырын?»
 Сандугач аз гына
 Уйланып торды да
 Жанланып эндәште
 Чишмәгә тын гына:
 «Кайгырма, күз нурым!
 Ул килсә эчэргә,
 Коткарам мин үзем,
 Мин беләм нишлэргә!..»

Бу шигырьне силлабо-тоникчылар ике стопалы анапест диячәкләр. Чыннан да, музыкаль яктан бу шул үлчәүгә туры килә. Ләкин, чынлап тикшерә башласак, бу биш строфаның берәве генә саф анапест үлчәвенә туры килүен күрербез. (Анапест стопасының баштагы ике ижегә басымсыз, өченчесе басымлы: ()) Менә югарыда китерелгән өзекнең схемасы:

Күрәсез, шигырьнең тәүге жиде юлын гына саф анапест дияргә була. Әмма аннан соң килгән өч юл бөтенләй башка үлчәүгә туры килә — бу юллар өч стопалы ямб була яки аларның беренче стопаларын амфибрахий (— — —), икенчеләрен анапест дип санарга була; унберенче юлның беренче стопасы дактиль (— — —), икенчесе — анапест; ун-кенче юл саф анапест; унөчтенче юлның беренче стопасы анапест, икенчесе — дактиль; ундүртенче юлны ике төрле схемага туры китереп була: яки аның беренче стопасы анапест, икенчесе амфибрахий яки ул женская рифмалы өч стопалы хорей була (— — — —); унбишенче юл саф анапест, уналтынчы юл — анапест һәм дактиль; унжиденче юл — я өч стопалы ямб (— — — —), яки амфибрахий һәм анапест; унсигезенче, унтугызынчы юллар саф анапест; егерменче юл анапест һәм дактиль.

Силлабо-тоника күзлегеннән караганда, бу шигырьдә борылып чыга алмаслык ритмик буталчыклык — хаос булырга тиеш. Әгәр дә бу шигырь басымлы һәм басымсыз ижек-ләр арасында зур аерма булган инглиз, рус, немец телендә язылган булса, чыннан да, бу шулай булыр иде. Бу шигырьне укыгач та Пушкинның түбәндәге сүзләрен искә төшерер идек:

...стих то в яме, то на кочке,
И хоть лежу теперь на канаве,
Всё кажется мне, будто в тряском беге
По мерзлой пашне мчусь я на телеге.
(«Домик в Коломне».)

Ләкин бу шигырь татар телендә язылганлыктан, без аны укыганда Пушкин әйткән газәпны кичермибез. Шигырь бик матур яңгырый. Строфаларның саф анапестка туры килгәннәре дә, берничә төрле үлчәүне эченә алганнары да — барысы да төгәл ритмлы булып, колакка ягымлы яңгырыйлар, араларында әллә нинди зур аерма сизелми. Ник болай соң бу? Чөнки бездә бөтен ижек-ләр дә ачык ишетеләләр — алар арасында кайбер аермалар булса да, бик аз, ижек белән ижек арасында контраст тудырырлык түгел. Бу бер.

Икенчедән, шигырь башыннан алып ахырына кадәр өчәр ижек-ле ритмик буыннардан төзелгән. Шигырь юлларының нәкъ уртасына сүз аралыгы туры килә — бу исә төрки тел-ләр-дәге шигырь ритмикасының иң мөһим чараларыннан берсе булып то-ра; бу шигырьнең ритмик түгеллеген әнә шулар хәл итә.

Кайбер иптәшләр силлабик шигырьне түбән сорт дип саныйлар; ул күчелә торган бер этап, ул фәкать поэзия түбән баскычта торган чакта гына кулланыла торган үлчәү дип, тарихи үсеш процессына карап, ул түбән сорт системаны ташлап, юга-ры системага — тоникага, яки силлабо-тоникага күчәргә тиешбез, дип уйлыйлар.

Хәйретдин Вәли дә үзенә татар шигырь төзелеше турында язган ки-табының «Ритмика» исемле кисәген-дә шундый бер фикер үткәрә: имеш, татарның феодализм чоры шагыйрь-ләрә гарәп бәхерләрә нигезендә мет-рик шигырьләр язганнар, инде егер-менче гасыр кәргәндә, татар эконо-микасында капитализм чоры баш-лангач, метрик үлчәүне ташлап, сил-лабикага күчкәннәр һәм шигырьне «бармак хисабы» белән яза башла-ганнар, ди.

Автор үзенә китабында рус ши-гыре тарихына тукталып, аның мет-рика, силлабикаларны үтеп, тоник системага күчүен әйтә дә, тагын шундый юлларны яза:

«Бездә дә шигырь төзелеше ба-шыннан шуңа охшаш дәверләр үткә-реп бара. «Тарих — вакыйгаларның кабатлануыннан гыйбарәт» дигән факт татар вәзене башыннан да йө-рер ахры».

Шагыйрь Шәрәф Мөдәррис тә ша-гыйрьләр секциясенә шигырь төзе-лешенә багышланган бер жыелы-шында шундый ук фикер күтәреп чыккан иде.

Рус поэзиясенә силлабикадан то-никага күчүеннән чыгып, татар поэ-зиясе дә силлабик шигырь төзеле-шен ташларга тиеш дип уйлау хата. Бу очракта бер нәрсәне онытмаска кирәк: рус теленә табигате силла-бик шигырь төзелешенә каршы килә. Күрше поляк поэзиясенә ияреп кенә

кабул ителгән силлабик система белән рус теленең фонетик үзенчәлеге, ачыграк әйтсәк, басымлы ижекләргә көчле акцент ясалып, басымсыз ижекләрнең редукцияләнүе арасында көрәш барлыкка килгән. Тредьяковский кебек шагыйрьләр, төрле реформалар ясап, силлабиканы рус теленә яраштырырга бик тырышсалар да, тел барыбер аны кабул итмәгән, соңга таба бөек галим Ломоносов тарафыннан рус теленең тоник шигырь төзелешенә ятышлы булуы фәнни исбат ителгәч, рус поэзиясе силлабик система белән булган бәйләнешен бөтенләй өзгән. Бу хәл, әлбәттә, табигый. Әмма шул ук славян телләре группасына керә торган поляк телендә ул силлабик система ничәмә гасырлардан бирле кулланылып килә! Поляк шагыйрьләре бүген дә үзләренең шигырьләрен шул ук силлабик системада язалар һәм шул шигырь төзелеше системасын ташларга уйламыйлар да. Әмма безнең кайбер иптәшләр, телебезнең табигатенә бәйләнеп үскән силлабиканы ташлап, тоник яки силлабо-тоник системаны телебезгә көчләп тагарга тырышалар һәм шуның белән прогресс юлына басабыз дип уйлыйлар. Силлабика безнең телебез белән бик тату яши, талантлы шагыйрьләребез язган силлабик әсәрләр колакка бик ягымлы яңгырыйлар. Ижади эзләнүләр нәтижәсендә ул системада яңадан-яңа үлчәүләр барлыкка килә, поэзиябезнең ритмо-мелодик чаралары төрләнә, көннән-көн байый бара.

* * *

Татар поэзиясе борын-борыннан ике төрле юнәлештә үскән. Юнәлешләрнең берсе халык ижаты традицияләренә нигезләнган булса, икенчесе Якын Көнчыгыш поэзиясендә кулланылган квантитатив шигырь төзелешенә — төрки телләрдә язучы шагыйрьләрнең гарәп бәхерләре үрнәгендә төзелгән шигырь традицияләренә нигезләнган. Борынгы әдәбиятыбызның мәһабәт һәйкәлләреннән берсе булган «Йосыф вә Зөләйха» поэмасы шигъри үлчәү ягыннан саф төрки халык ижаты традицияләре нигезендә язылган әсәр. Борынгы

шагыйребез Гали үзенек әлеге поэмасында кулланган шигырь үлчәвен без халык ижатында бик еш очратабыз.

Агыйделнең өстендә болыт тора,
Яңа ярлар иске ярыны оныттыра.
Оныттырмый яңа ярлар иске яры,
Иске яр искә төшеп кан йоттыра.

(Халык җырынан.)

Яки:

Кәжә менгән печәнлеккә сәбәп белән,
Фәхри аны сугып еккан сәнәк белән.
Кәжә әйткән: «Алла, билем сынды», — дигән,
Фәхри әйткән: «Инде жаным тынды», — дигән.

(«Кәжә бәете».)

Инде «Йосыф вә Зөләйха» строфаларын карыйк:

Атасы бу хәл эчрә калды хәйран,
Гашыйклык кяр кылдыгын белде баян,
Бимарстан эчрә кылды дөрле дәрман,
Гакылы кәлмәз һич дөва кяр кылмаз имди.
(«Татар поэзиясе антологиясе», 45 бит.)

Ритмик яктан халык җыры белән поэма строфалары арасында һичбер аерма юк. Анда да, монда да шул ук үлчәү, шигырьнең һәр юлы өчәр ритмик буыннан тора. Аерма фәкәт шунда гына: халык җырлары саф татар сүзләреннән төзелгән, рифмалашу тәртибе халкыбыз традициясенчә — беренче мисалда а — а, б — а, икенче мисалда — а — а, б — б тәртибендә бара. «Йосыф вә Зөләйха» строфалары исә гарәп, фарсы сүзләре белән чуарланган, рифмалашу тәртибе Көнчыгыш поэзиясе традициясенчә — һәр строфаның беренче, икенче, өченче юллары үзара рифмалашып, дүртенче юллары бөтен поэманы стилистик яктан бәйли торган уртақ рифмага аһәндәш булып бара.

Халык ижаты традицияләренә нигезләнеп язылган поэтик әсәрләр бездә бик күп. Ул әсәрләрдә күренгән татар халык шигыренек төп сыйфатлары — ритмик буыннар, паузалар системасы турында шактый күп язылды. Шуңа күрә, поэзиябезнең ул тармагына тукталып тормыйча, әдәбиятыбызга кереп урнашкан Якын Көнчыгыш поэзиясе традицияләре турында сөйләсе килә.

Якын Көнчыгыш поэзиясе гарәп бәхерләре нигезендә метрик схемага

корылган. Гарәппең квантитатив үлчәүләре озын һәм кыска ижекләреннән чиратлашуы принцибына нигезлән-гән. Квантитатив шигырьдә басым беренче урында тормый, анда шигырь көйләү принцибына буйсынганлыктан, шигырьнең ритмикасында озын ижекләр роль уйный. Бәхердәр — гарәп теленең үзенчәлегеннән чыгып төзелгән үлчәүләр. Гарәппең табигый сөйләмендә озын һәм кыска ижекләр чиратлашалар. Аларның сөйләшүендә энә шул озын һәм кыска ижекләр чиратлашуына нигезлән-гән үзенчәлекле бер көйләү бар. Телдәге шул үзенчәлектән чыгып, гарәп поэзиясендә кулланыла торган ритмик үлчәүләр — бәхерләр барлыкка килгән. Ул бәхерләр, гасырлар буенча чарланып, әдәбият теориясендә ныклы урын алганнар. Урта Азияне гарәпләр басып алгач, энә шул квантитатив принципка корылган гарәп бәхерләре фарсы һәм төрки телләрендә язучы шагыйрьләр өчен дә канун булып киткән. Ул бәхерләргә үстерү, камилләштерү, төрлөндөрү, баету эшенә фарсы һәм төрки телләрендә язучы шагыйрьләр дә бик зур өлеш керткәннәр. Ул бәхерләр нигезендә, һәр телнең үзенчәлегеннән чыгып, яңадан-яңа оригиналь үлчәүләр барлыкка килгән.

Якын Көнчыгыш халыкларының шагыйрьләре гаруз (шигырь төзө-леш гыйлеми) формулаларының үз телләренә туры килә торганның гына файдаланганнар һәм ул формулаларны үз телләре жирлегендә үстерү, төрлөндөрү, баету өстендә эшләгәннәр. Мәсәлән: төрки әдәбияты классигы Галишир Нәван фарсы һәм төрки телләрнең үзенчәлекләрен тикшереп, төрки телнең байлыгын, гүзәллеген, аһәңлелеген исбат итүгә багышланган «Мөхәккәмәтәтләгәтә-ен» исемле китабында гаруз гыйле-менен ритмо-методик чараларыннан берсе булган «тәжнисне»¹ фарси тел-

дә кулланып булмавын, әмма төрки телдә киң куллану өчен бик зур мөмкинлекләр барлыгын билгеләп үтә.

Фарсы һәм төрки телләрдә язучы шагыйрьләр, шигырь үлчәүләре өлкәсендә генә түгел, Көнчыгыш поэзиясендә киң таралган поэтик жанрларны тудыру, үстерү, камилләштерү өлкәсендә дә зур эшлеклелек күрсәткәннәр.

Борынгы Көнчыгыш поэзиясендә киң таралган жанрларның берсе — тантаналы ода — касыйдә жанры. Башта бу жанр гарәп кабиләләрендә туып, соңыннан, Урта Азияне гарәпләр басып алгач, бөтен хәлифәткә таралган. Унынчы гасырда инде тажик халкының бөек шагыйре Рудәки касыйдә жанрының шигъри көче, сәнгатьчә эшләнүе белән сокланырлык дәрәжәгә күтәрелгән гажәеп гүзәл үрнәкләрен тудырып мәйданга куя.

Касыйдәләр, кабул ителгән традицияләр нигезендә, алдан билгеләнгән план буенча языла торган булган. Ул шундый төп кисәкләрдән торырга тиеш булган: башта кереш, үзенчәлекле увертюра, шуннан соң гына шагыйрь тиешле тәртип белән мәдхия — данлау өлешенә күчәргә тиеш булган.

Кереш өлешендә күбрәк табигать күренешләре яки еш кына очракларда шагыйрьнең мәгъшукасы, аның гажәеп гүзәллегенә һәм бичара шагыйрьгә карата каты бәгырьле булуы, миһербансызлыгы тасвир ителә. Әгәр дә инде илдә хөкем сөрүче хан шәригать кануннары белән бик үк исәпләшми торган кеше булса, касыйдәнең кереш өлешендә кәеф-сафа мәжлесләре, күңелне хушландыручы шәраппең тылсымлы көчен данлау шикелле кисәкләр дә булырга мөмкин.

Әгәр дә касыйдәнең кереш өлеше гашыйкның зары, яки сөеклесе белән кавышу ләззәтенә багышланган булса, шагыйрьләр аны газәл дип атаганнар. Газәл гарәпләрдә «гыйшык сүзләре, мәгъшука белән кавышып, аулакта серләшү» дигән мәгънәгә аңлата. Иң уңышлы газәлләрне шагыйрь касыйдәдән аерып, мөстәкыйль әсәр рәвешендә йөртә алган. Ул газәлләр романс рәвешендә жыр-

¹ Бер үк төсле яңгыраган төрле мәгънәдәге сүзләрдән рифмалар төзү ысулына «тәжнис» диләр. Мәсәлән:

Бу нидән булды чи генә?
Эшем дә житте чи генә,
Сахибем кире чи генә,
Исем китәрди, жанкәй лә!

(Габделжаббар Кандаыйдан.)

лана торган булган. Касыйдэлэр тан-
таналы зур мәжлесләрдә, анда бул-
ган бөтен халыкка ишетелерлек итеп
жырланса, газәл, дәртле мәхәббәт
жыры буларак, аулак мәжлесләрдә,
фәкәть хөкемдарның дуслары жый-
налганда гына жырлана торган бул-
ган. Бу газәл жанрының тууы һәм
югары баскычка күтәрелүенә аеруча
фарсы һәм төрки телләрдә язучы
шагыйрьләр зур өлеш кертәләр. Соң-
га таба газәл жанры төп лирик
жанрларның берсе булып китә.

Хатип Госман үзенең мәкаләсендә классик татар шигырь юлларының билгеле урыннарында ачык ижеклар тезелеп китү фактын күрсәтеп үтә. Хәйретдин Вәли дә үзенең 1929 нчы елда чыккан «Татар шигырь төзөеше» исемле китабында татар шигырьләрендә ачык һәм ябык ижеклар чиратлашуы турында әйтә. Шагыйрь Салих Баттал да шигырь төзөеше буенча үткәрелгән дискуссия мәжлесендә, тактага чыгып, безнең шигырьләрдә шундый күренешләр барлыгын демонстрацияләп үтте. Ләкин ул фактның нинди сәбәпләргә нигезләнүе турында әйтелгәне юк әле. Минемчә, бу күренеш — озын һәм кыска ижеклар чиратлашуына нигезләнгән гарәп бәхерләрен ижекларга тигез әйтелә торган төрки теленә яраштыру чараларын эзләү нәтижәсендә килеп туган күренеш булса кирәк.

Гарәп шагыйрьләре, шигырьдә музыкальлеккә ирешү өчен, бәхернең озын ижегенә аерым сүзнең сузыла торган ижеген туры китереп язу юлы белән барганнар. Гарәп теленен үзенчәлегә моңа киң мөмкинлекләр бирә. Әмма фарсы һәм төрки халыклары телендә язучы шагыйрьләр музыкаль чараларны үз телләренен фонетик үзенчәлекләреннән эзләргә тиеш булганнар. Бу хәл аларны үз телләренен сыйфатларынан чыгып, шул ук бәхерләр нигезендә, яңа төр үлчәүләр ижат итү, шул рәвешчә бәхерләр системасын үстерү, камилләштерү, төрләндерү — баету юлын да төрле яңалыklar тудыруга, шигырь төзелеше теориясе үсешенә зур өлеш кертүгә алып барганнар. Алар хәтта гаруз гыйльменә карата теоретик китаплар да язганнар. Мәсәлән, төрки әдәбиятның классигы Галишир Нәваи язган «Мизанель әвзан» (шиг

Гарәп бәхерләре безнең әдәбиятыбыз белән шактый нык бәйләнгән. Шулай булмый мөмкин дә түгел. Безнең борынгы шагыйрьләребезнең барысы да Көнчыгыш мәдрәсәләрендә укыганнар, алар анда гарәп, фарсы телләрен, гарәп шигырь төзелеше теориясен — «гыйльме гаруз»ны өйрәнгәннәр. Атаклы гарәп шагыйрьләренең әсәрләре белән танышканнар, Иран әдәбияты классикларынан Әбелкасыым Туси әл Фирдәүси, Шәех Мөшрифетдин Сәгъди, Хафиз Ширази, Гомәр Хәйям, Жәлалетдин Румины, төрки телендә язучы шагыйрьләрдән Низами, Фозули, Сөләйман Бакыргани, Галишир Нәваи, Хөсәен Байкыра һәм башкаларның әсәрләрен укыганнар. Шулар үрнәгендә үзләре дә шигырьләр яза башлаганнар.

Кич белән кайчак укыйлар, тыңлыйсың
төрле kitap,
Кайсысы көйсез була һәм кайсысы көйле
kitap.

Төрки теллөрдә ижекләренең әйте-
леше ачыклык һәм озынлык ягыннан
тигез булуы гарәп бәхерләренең ба-
рын да кабул итәргә мөмкинлек бир-
мәгән булса кирәк. Шуңа күрәдерме,
төрки теллөрдә язучы шагыйрьләр

гырь үлчәүләре) исемле китап гаруз гыйльмен үстерү өлкәсендә күренекле роль уйнаган әсәрләрнен берсе булып тора. Гасырларча эзләнүләр нәтижәсендә һәр телдә үзенчәлекле ысуллар—кануннар килеп туган дип уйларга кирәк. Әйтик, бәхерләр озын һәм кыска ижеклар чиратлашуын таләп итә. Төрки телләрдә исә ижеклар арасында андый озынлык, кыскалык аермасы юк, вакыт һәм ачыклык ягыннан алар тигез әйтеләләр. Бездә фәкать ачык һәм ябык ижеклар генә бар. Аларның әйтелешендә исә шундый бер аерма сизелә: ачык ижек берникадәр жыйнаграк һәм жиңелрәк яңгыраса, ябык ижектә бер төрле салмаклылык бар. Төрки телләрдә язучы шагыйрьләр, әнә шул чак кына сизелерлек аерманы исәпкә алып, ачык һәм ябык ижекларне бәхерләр нигезендә тиешле тәртиптә чиратлаштыру системасын тудырганнар, дип карарга кирәк. Бәхерләрнең музыкаль таләбенә җавап бирү юлларын эзләү нәтижәсендә килеп туган бу ачык һәм ябык ижекларне чиратлаштыру тәртибе фәкать төрки телләргә генә хас булган үзенчәлекле бер күренеш булса кирәк. Шуңадырмы, безнең телдә бәхерләргә нигезләнеп язылган шигырьләр үзләренә бертөрле аһәңгә ия булып, бөтенләй үзләренчә яңгырыйлар. Моңы сизү өчен бер үк үлчәүдә гарәп, фарсы һәм татар телләрендә язылган шигырьләрне игътибар белән тыңлап чыгу җитә. Әйтик, өч буынлы бәхре һазәж үлчәвендә язылган шигырь юлының ахыргы ижеге кыска яки акцентсыз булырга тиеш. Г. Тукай моның өчен мөмкин булган очракларда телебездәге чараларны кулланып килгән. Әйтик, «Хур кызына» исемле шигырендә әлегә кагыйдәгә туры килә торган шундый юллар бар:

Сөярмен мин сине дә, бик сөярмен,
Яратымын, янарым да көярмен.

Ләкин татар телендә мондый басымнан соң бер басымсыз ижеккә бетә торган сүзләр күп түгел. Шуңа күрә һәрвакыт мондый юллар тезеп булмый. Күп вакыт шигырь юллары менә мондый сүзләр белән тәмамлана:

Ачык яздык миен мисле пыяла,
Әдәп әһле карарга да ояла.

(Г. Тукай, «Пыяла баш».)

Монда инде «пыяла» һәм «ояла» сүзләренең соңгы ижекларе басым таләп итә. Шуңа күрә бу үлчәүдә язылган татар шигыре үзенчәлекле булып яңгырый.

Татар поэзиясендә уналты төрле бәхернең икесе кулланылган: бәхре һазәж (мәфагыйлен) һәм бәхре рәмәл (фагыйләтен). Соңгысы аеруча Тукай поэзиясендә һәм Тукай тәэсирендә язучы шагыйрьләр ижатында киң кулланылган. Инде бу бәхерләрнең кайбер үзенчәлекләренә тукталып китик.

Бәхре һазәж. Бу бәхернең ритмик буыны дүрт ижектән тора—мәфагыйлен. Бу ритмик буынның икенче ижеге сузынky булырга, башка ижеклардан аерылырга тиеш.

Гарәп шагыйрьләре ритмик буының сузынky ижегенә гарәп сүзенен озын ижеген туры китерү юлы белән баралар. Гарәп теленен табигате моңа киң мөмкинлек бирә. Төрки телләрдә исә башкача эш итәргә туры килә. Төрки телләрдә ижеклар ачыклык һәм озынлык ягыннан тигез әйтеләләр. Шуңа күрә шагыйрьләр, телнең үз сыйфатларынан чыгып, башка төрле чаралар тапканнар. Фикерне аңлату өчен бер мисал китерик:

Теләү бетте хәзер миндә теләк соңра
теләкләрне,
Кире сүттем хәзер күп эшкә сызганган
беләкләрне.

(Г. Тукай, «Теләү бетте».)

Бу дүрт буынлы бәхре һазәж үлчәвендә язылган шигырь. Монда шигырь юлының икенче, алтынчы, унынчы һәм ундүртенче ижекларе ритмик дулкын тудыру ролен уйныйлар. Аларга тиешле акцент бирелсә өчен, алларындагы ижеклар аларга контраст рәвештә жыйнак һәм жиңел булырга тиеш. Акцент бирелә торган ижеклар һәрвакыт дип әйтерлек ябык була, аларга контраст итеп бирелгән жыйнак ижеклар һәрвакыт ачык була.

Инде икенче төр үлчәү—**бәхре рәмәл** (фагыйләтен) турында. Бу үлчәүнең дә ритмик буыны дүрт ижектән тора. Ләкин монда инде

сузыла торган ижек беренче булып килә. Аннан соң килә торган ижекләренң өчесе дә кыска. Эмма бу кыска ижекләренң беренчесе үзеннән алда килгән ижекнең салмаклылыгын аеру, аңа контраст булу өчен, жыйнак һәм жиңел булырга тиеш. Тукай бу кагыйдәгә аеруча әһәмият биргән. Шунуң өчен инверсиялар ясаган, бер үк сүзне, шигырьнең ритмик таләбенә карап, төрле формада кулланган. Мисал өчен «Алдандым» дигән шигырьне алып карыйк. Бу шигырь дүрт буынлы бәхер рәмәл үлчәвендә язылган. Схемасы болай:

Фагыйләтен, фагыйләтен, фагыйләтен,
фагыйләт¹

Бу үлчәүдә 1, 5, 9, 13 ижеклар сузыла торган салмаклы ижеклар булып киләләр. Аларга күрше булып килүче 2, 6, 10, 14 ижеклар жыйнак, яки ачык ижек булулары шарт.

Кувән шигърияме — жанымны бирдем
мин сиңа...

Күрәсез, биредә Тукай бишенче, салмаклы ижеккә контраст булып килә торган алтынчы ижекне жиңел итеп бирү өчен «шигъриямне» сүзен «шигърияме» формасында алып, «н» хәрефен төшереп калдырган, алай итмәсә, алтынчы ижек «ям» рәвешендә килеп салмаклы булыр иде һәм үзеннән алдагы ижеккә контраст була алмас иде. Эмма «шигърияме» сүзе артыннан ук килгән «жанымны» сүзен шагыйрь табигый формасында ала («шигърияме» формасына туры китереп «жанымны» дип алмый), чөнки монда ул сүзнең икенче ижеге шигырь юлының тугызынчы ижеге булып килә, ул исә салмаклы булырга тиеш.

Тагын бер мисал:

Әүвәле дөнъяда жир юк, су гына булган, диләр,
Анда йөргәннәр, имеш, тик Чын белән Ялган, диләр.
Көчле кулы берлә Ялган Чыны бер суккан, ди дә:
Чын батып киткән, ди, чыкмаска жиһанга мәңгегә.
(Г. Тукай, «Чын вә Ялган».)

¹ Бәхре рәмәл ритмик буыны юл ахырына туры килсә, бер ижеккә кыскартылып «фагыйләт» рәвешендә бирелә.

Күрәсез, бер үк шигырьдә «белән» бәйләге ике формада алынган. Беренче очракта, салмаклы «Чын» ижегеннән соң килә торган ижек жиңел булсын өчен, «белән» формасы кулланылган; икенче очракта, бишенче булып килә торган салмаклы ижек өчен, «берлә» формасы һәйбәт. Монда аңа «берлә» формасы да ярамый, ул форманы алса, салмаклы ижектән соң килергә тиешле ижек авырая һәм шигырьнең ритмына кытыршылык тудыра.

Ләкин Тукай кайчакларда шигырьдәге ритмик буынның нәкъ шундый ук урынында ике ижеге дә ябык булган сүзне дә куллана. Түбәндә күрсәтелгән шигырь юлларының беренче сүзләренә игътибар итегез. Мәгълүм ки, бәхре рәмәл үлчәвендәге шигырь юлында икенче ижек ачык булырга тиеш.

Киткән урманга утынга ялгызы бер ат
жигеп...

Хәзер инде шүрәле безнең егеткә ялына...
Аңгар урманда йөрергә мин үзем куштым
дип...

(«Шүрәле».)

Өстән караганда, бу юлларның беренче сүзләре шигырьнең ритмына зарар итәргә тиеш иде. Чөнки шигырь юлларының башындагы салмаклы ижеккә контраст булып килә торган икенче ижек жыйнак яки ачык булырга тиеш. Эмма биредә китерелгән юлларда икенче ижек ябык, шулай да алар шигырьнең ритмына зарар китерә алмыйлар. Бу очракта ул сүзләренң ахыргы тартык авазлары, ачык аваз белән башлана торган нәүбәттәге ижеккә ябышып, шигырь юлының икенче ижеген ачык калдыралар һәм шунуң аркасында шигырьнең аһәңе бозылмый.

Тукай ижаты ике юнәлештә үсте. Бер яктан, ул татар халык ижаты традицияләрен үзләштереп, үзенең әсәрләрен татар халык жырлары үлчәвендә язса, икенче яктан, Көнчыгыш поэзиясе традицияләрен ижади үзләштереп, Көнчыгыш классик поэзиясе үрнәгендә ижат итте. Көнчыгыш поэзиясеннән Тукай кабул иткән әдәби формалар, аның ижади практикасында татар теленең үзенчәлегенә буйсынып, һаман үсә, камилләшә, татарның үз әдәби форма-

сына әйләнә бардылар. Нәтижәдә шул формада халкыбыз күңеленә ята торган яңа эчтәлекле, үткен телле, гажәеп нәфис оригиналь әсәрләр туды. Көнчыгыштан кабул ителгән касыйдә, газәл, кыйтга формалары татар әдәбиятына Тукайга кадәр үк кергән булсалар да, эчтәлегә белән дини, схоластик булуы, теленен авырлыгы, гарәп, фарсы сүзләре белән чуарланган булуы аркасында киң халык массасына барып житә алмадылар. Ул әсәрләргә фәкать мулалар һәм мәдрәсә шәкертләре генә укый иде. Әмма Тукай Көнчыгыш поэзиясенен әдәби формаларын гына алды. Аның әсәрләре идея-художество эчтәлегә белән бөтенләй башка, ватан жирлегендә туган яңа идеяләргә багышланып язылдылар, алар тел ягыннан да көннән-көн халыклаша бардылар, нәтижәдә киң халык массасына таралып, популярлашып киттеләр.

Габдулла Тукай үзенен бөтен ижат гомере буена татар поэзиясенен ритмо-мелодик чараларын баету, яңадан-яңа шигъри үлчәүләр тудыру өстендә эшләде. Үзеннән алда ижат иткән бөтен татар һәм төрки шагыйрьләренен әдәби традицияләрен өйрәнде, татар халык ижатын жентекләп тикшерде, рус шагыйрьләре кулланган шигъри үлчәүләргә өйрәнде һәм шулар үрнәгендә поэзиябезгә яңадан-яңа әдәби чаралар өстәде. Аның ижаты гажәеп бай, ул татар поэзиясендә үскән бик күп төрле ритмо-мелодик чараларны үзендә туплаган поэтик энциклопедия булып тора.

Гарәп бәхерләре нигезендә язылган шигърьләргә без татарның борынгы шагыйрьләргә ижатында гына түгел, совет шагыйрьләргә ижатында да шактый очратабыз. Мисал өчен татарның борынгы поэзиясеннән башлап татар совет поэзиясенә кадәр килгән бер генә үлчәүне күрсәтеп китик:

И сәхавәт мәгъдәнинен жәүһәри,
И сәгадәт тинезенен гәүһәри.
Ул сәхавәт бабыни кылып бәян,
Көч йитәрчә кылаем барча гаян.
(Мәхмүд Мөхәммәдъяр.)

Чыкты һижрәттән жиде йөз илләдә,
Төште галәмгә хараблык зилзилә,

Үзе аксак, гаклы ахмак фетнәдер,
Золымыны кылды изһар һәр ерә.
(Мөхәммәт Әмин.)

Тапты исәм мәүзуг, язарга аптырыйм,
Кай төшеннән мин моны дим ләктерим,
Ул йозак төсле миңа, юк ачкычым,
Я биек сәт — юк менәргә баскычым.

(Г. Тукай.)

Күктә алла, жирдә иблис, мин — малай!
Берсе «мин» дип, берсе «дин» дип
тарткалай.
(Шәйхзадә Бабич.)

Таш диварлар. Зур завод әкрән генә
Күз төшерде бер кызыл йорт өстенә.
Анда кем төндә агач мылтык тотып
Туктамый гел арлы-бирле селкенә?
— Ул — пионер,
Бер чигә, бер тиз генә
Мылтыгын учлап суза алга табан.
(Н. Такташ.)

Гармоньның телләре лә телләре!
Сәймәсе, Зәйтүнәсе, Дилбәре!
Ник болай назландырасыз, гөлләрем,
Яле, кайсыгыз кыю, кем элгәре?
Яңа көнне, яхшы көнне мактап,
Без жырлыйбыз, без әйтәбез такмак.
(Әхмәт Фәйзи.)

Күрәсез, гарәп квантитатив шигъренә нигезләнгән ритмик үлчәү безнең заманга килеп керә һәм бүгенге көндә әдәби чара булып хезмәт итүендә давам итә. Ләкин монда бер кызыклы яналык бар: Әхмәт Фәйзи, шигърьнен соңгы юлларына үзгәреш кертә, үзенчәлекле бер оригиналь аһәң тудыруга ирешкән. Бу үлчәү элек-электән унбер ижекке булып килгән, ләкин монда шагыйрь шигърьнен ахыргы юлларын унәр ижекке итеп төзөгән — бәхере рәмәл үлчәвенен кыскартылган өч ижекке буынын тагы бер ижеккә кыскартып спондей¹ рәвешендә биргән. Бу үзгәреш шигърьнен музыкальлеген бозмый, киресенчә, юлларны рифмалаштыра торган «мактап — такмак» сүзләренен һәр ике ижегенә дә акцент ясап әйтү, бер яктан, ул сүзләренен мәгънә үзәгендә торуларын калкытып бирсә, икенчедән, шигърьнен аһәңенә үзенчәлекле бер төсмер биреп, колакка ягымлы музыкаль бер бизәк өсти.

Такташ үзенен ижаты белән татар әдәбиятында акцентлы шигърь мәсьәләсен беренче планга куйды.

¹ С п о н д е й — метрик шигърьдә ике кыска, бер озын ижекке ритмик буынны ике озын ижек белән бирү.

Үзенен беренче шигырь жыентыгында ук «тон» белән «сөйләп» язу юлы кертелгә, шагыйрь композитор булырга тиешле, диде ул һәм чыннан да ул үз шигырьләренә оригиналь музыкальлек бирүче композитор булды. Ләкин шагыйрь бу юлга килгәнче татар шагыйрьләре калдырган бөтен әдәби мирасны үзләштергән иде һәм шул ук бәхерләргә нигезләнгән үлчәүләренә үзенен ижатында бик оста итеп куллана белде. Такташның сөйләү интонациясенә корылып язылган «Гасырлар һәм минутлар» исемле әсәре, нигездә, бәхре рәмәл үлчәвенен төрле вариантларына корылган. Монда ул, беренче буларак, бәхре рәмәлгә нигезләнгән төрле озынлыктагы шигырь юлларын чиратлаштырып, гажәеп үткен, эмоциональ һәм колакка ягымлы яңгырый торган оригиналь интонацияләр тудыруга иреште. Традициягә керткән төрле озынлыктагы юлларны фикерләп һәм хисләр таләбенчә бер-беренә контраст рәвештә кулланып, татар поэзиясенә үзенчәлекле бер ритмо-мелодик яңалык алып килде.

Таш урамнар...
 Атлы сакчы тиз генә
 Бер урамнан бер урамнарغا чаба...
 Кем жинаятчы?
 Атын ул камчылап
 Атлыга тагын карангы
 Тын урамнарға табан.
 Төн...
 Тирән тынлык.
 Шулай мин таш урамнарға карап
 Утырам.
 Мең кат санап,
 Мин саташтым:
 Бер, ике... дүрт, биш... адаштым...
 Ун... егерме... аһ, тагын!
 Мин югалттым шомлы көннәрнең,
 Гасырларның санын.

(*Гади Такташ.*)

Әгәр дә без шигырьнең ритмик схемасын Көнчыгыш традициясенчә төзесәк, болай була:

Фагыйләтен	фагыйләтен	фагыйләт
Фагыйләтен	фагыйләтен	фагыйләт
Фагыйләтен	фагыйләтен	фагыйләт
Фагыйләтен	фагыйләтен	фагыйләтен
		фагыйләт
Фагыйләтен	фагыйләтен	фагыйләтен
		фагыйләт
Фагыйләтен	фагыйләт	
Фагыйләтен		
Фагыйләтен	фагыйләтен	фагыйләтен
		фагыйләт
Фагыйләтен	фагыйләтен	фагыйләтен
		фагыйләт.

Күрәсез, акцентлы шигырьдә квантитатив шигырь төзелеше традицияләрен дә бик шәпләп кулланып була икән. Сүз уңае белән тагын шуны да әйтеп китик: бүгенге көндә силлабо-тоник системада язучы рус шагыйрьләре кулланган ямб, хорей, дактиль, амфибрахий, анапест исемле ритмик буыннар да борынгы юнан квантитатив шигырь системасыннан алынганнар лабаса. Димәк, силлабо-тоникада кулланыла торган ямб, хорей, дактиль, амфибрахийлар эзеннән китеп, борынгы юнан квантитатив шигыренә барып чыкса, силлабикада кулланылган фагыйләтен, фогулен, мөфагыйленнәр аша киткәндә, гарәп квантитатив шигыренә барып чыгабыз. Кем белә, бәлки тарих битләренә жентекләп күз салып тикшерсәк, үзләренә хас традицияләр тудырган бу ике юнәлештәгә квантитатив шигырь төзелеше системалары арасында тарихи бәйләнеш барлыгын да күрәп булыр иде.

Шигырьләренә сөйләү принцибына корып язу чорына кертгәч, безнең иске шигырьләребезне, «мөнәҗатлар», «бәетләр», «такмаklar» дип, бөтенләй чүпкә чыгару тенденцияләре дә булды. Әдәби мирасыбызга карата булган бу нигилистлык шау-кымының тәэсире булмады дип әйтеп булмый, әлбәттә. Ләкин бу урында шуны да әйтергә кирәк: көйләү принцибына корып язылган квантитатив шигырьләренә жырлау белән бергә, бик әйбәтләп сөйләргә дә мөмкин лабаса. Әйтик, Габдулла Тукайның заманында сәхнәдә жырлана торган «Өзелгән өмит» һәм «Туган тел» исемле шигырьләрен менә дигән итеп декламировать итеп булмыймыни? Бөек Гомер язган «Иллиада», «Одиссея» поэмаларын да кайчандыр борынгы юнан халык жырчылары — рапсодлар — жырлап-укып йөри торган булганнар. Ул поэмалар квантитатив принципта язылганнар. Ләкин бүген ул поэмаларны бернинди музыкасыз-нисез сөйләләр, аларның квантитативлыгы моңа һич кенә дә комачауламый.

Сонгы елларда әдәбиятка килгән шагыйрьләренң әсәрләрендә татар классик шагыйрьләре традицияләрен

куллану сизелми дияргә мөмкин. Күбесенчә халык шигыре традицияләренә нигезләнү белән генә канәгатьләнелә шикелле. Бу — борынгы әдәбиятыбызны нечкәләп өйрәнмәүдән килә. Ничәмә гасырлар буенча талантлы шагыйрьләр тәҗрибәсе белән туган телебезгә бәйләненп үскән әдәби традицияләренә онытырга ярамый, киресенчә, халык ижаты традицияләре белән беррәттән, алар да жентекләп өйрәнелергә, үзләштерелергә, практикада кулланылып, тагын да үстерелергә тиеш. Ул бәхерләр безнеке түгел, гарәптән кәргән дип кул селтәмәскә, алар читтән кәрсә дә, безнең әдәбиятыбызга органик бәйләненп үскән, ничәмә гасырлар буена жыйналган әдәби мирасыбызның бик күп өлеше шул бәхерләр нигезенә корылган. Әгәр дә алай карасак, хорейлар, ямблар, амфибрахий һәм анапестлар да бит гректан кәргән. Рус шагыйрьләре халык шигыре традицияләрен куллану белән генә чикләнмәгәннәр, гыйльми яктан эшләнгән грек шигыре төзелеше теориясен дә өйрәнгәннәр һәм аның формулаларын рус теленең фонетик үзенчәлекләре белән органик бәйләп, үз ижатларында кулланганнар. Шул юл белән рус поэзиясенең ритмо-мелодик чараларын үстерү, баету эшенә һәрбер талантлы шагыйрь үз өлешен керткән, шуның нәтижәсе буларак, гыйльми яктан төгәл итеп эшләнгән рус шигыре төзелеше теориясе дә туган.

Мәгълүм ки, гарәп бәхерләре нигезендә үскән квантитатив шигырь үлчәүләрен эшкәртү, камилләштерүдә төрки телләрдә язучы шагыйрьләр зур эшлеклелек күрсәткәннәр, шул исәптән анда татар шагыйрьләре дә үз өлешләрен керткәннәр. Ул үлчәүләр төрки телләренең үз законнарына буйсындырып эшләнгән, безнең язма әдәбиятыбызга органик бәйләненп үскән. Шагыйрьләребез ижат иткән квантитатив шигырьләр халкыбыз арасына киң таралган, аларның үзенчәлекле музыкасына халкыбызның колагы күнгән. Авылларда кышкы озын кичләрдә жыйналып китап

тыңлаулар гадәте шактый киң таралган иде. Андый кичләренә мин дә хәтерлим: «Таһир-Зөһрә», «Бүз егет», «Йосыф китабы», «Рисаләи Газизә» шикелле әсәрләр укыла, аларның шигырь белән язылган җирләре җырлана иде. Ләкин ул җыр урамда җырлана торган көйгә охшамый, ниндидер үзенчәлекле көй, «китап көе» була иде.

Халкыбыз арасында киң таралган квантитатив шигырьләренең үзенчәлекләре гыйльми өйрәнелмәгән, халык шигыре һәм классик шигырьләребезнең төп үзенчәлекләрен гыйльми нигезләп, төпле итеп аңлатып бирә торган китап әле һаман язылганы юк. Ул китап әдәбият факультетларында укучы студентлар өчен дә, шагыйрьләребез өчен дә һава белән су кебек кирәк. Кайбер иптәшләр башка милләт поэзиясенең үзенчәлеген фәнни тикшерү нәтижәсендә туган әдәби формулаларны, татар теленең үзенчәлеген тикшерми-нитми генә, механик рәвештә безнең шигырьгә дә күчерергә телиләр. Тел исә ул формулаларны кабул итми. Чит телләрдәге гыйльми казанышлар, әлбәттә, өйрәнелергә, критик үзләштерелергә, телебезгә яраклы яклары файдаланылырга һәм шул юл белән дә әдәбият теориябез әледән-әле баетылырга тиеш. Ләкин шигырь төзелеше теориябезне тудыруда бердәнбер чыганаك чит тел галимнәре казанышы гына булырга тиеш түгел. Иң элек без күп гасырлар буена жыйналган үз әдәби мирасыбызны жентекләп өйрәнәп, тиешле формулаларны телебезнең, шигыребезнең үзенчәлекләреннән эзләргә, шигырь төзелеше теориябезне шул җирлектән чыгып төзәргә тиешбез, әдәбият теориябезне баету өчен көрәшнең төп тармагы шул юлдан барырга тиеш. Һәркем өчен теоретик кулланма була алырлык шундый китапны тудыру эшен тиз арада оештырып җибәрү — Тел, әдәбият һәм тарих фәнни-тикшеренү институтының төп бурычларыннан берсе булып саналырга тиеш.

ЖИТАН КҮЗӘТҮ

МУСА ЖӘЛИЛ ШИГЫРЬ- ЛӘРЕ ЛАТЫШ ТЕЛЕНДӘ¹

Латыш шагыйрәсе Мирдза Кемпе татар поэзиясен яхшы белүчеләрнең берсе. Аның «Татар карты» исемле шигыре хәзерге латыш поэзиясендә чын-чынлап үрнәк бер эсәр санала ала. Бу шигырендә Мирдза Кемпе татар халкына туганнарча мәхәббәт хисен зур сәнгать көче белән чагылдыра. Татар картының үзенәң өч улын — Фәрит, Исмәгыйл һәм Кадыйрны — фронтка озатуы турында сөйләве бу шигырьдә шундый эмоциональ көч белән һәм психологик яктан ышандыра торган итеп бирелгән, шигырьне укыганда тормыш тәжрибәсенә ия булган зирәк картның үзен күргән һәм аның белән үзәң сөйләшкән кебек буласың.

Үткән елны, «Звайгзне» («Йолдыз») исемле латыш журналының үтенүе буенча, мин Муса Жәлил, аның поэзиясе, аның зур газаплар белән тәмамланган, ләкин искиткеч батырлыгы бөтен дөньяны таңга калдырган тормышы турында бер мәкалә язган идем. Шуңа чаклы Мирдза Кемпе бу журнал өчен шагыйрьнең берничә эсәрен латыш теленә тәржемә итте.

— Латыш телендә Муса Жәлилнең шигырьләре жыентыгын чыгарырга кирәк, — диде ул миңа. — Аларны төп оригиналларында укый

алмавым бик кызганыч. Ул шигырьләр татар телендә бик көчле яңгырыйлардыр.

Биредә шуны да әйтеп үтәргә кирәк: Мирдза Кемпе — төрле халыклар поэзиясен латыш теленә яхшы тәржемә итүе белән танылган шагыйрә. Ул немец, рус, инглиз, француз, испан телләрен үз ана теле кебек белә. Аның тәржемәсендә латыш телендә Пушкин, Лермонтов, Бертольд Брехт, Эрих Вейнерт, Бернард Шоу, Ленгстон Хьюз, Николай Тихонов, Михаил Исаковский, Аветик Исаакян, Леонид Первомайский һәм башка бик күп сүз осталары эсәрләре басылган.

Латыш телендә Муса Жәлил жыентыгын мөмкин кадәр тизрәк чыгарасы килгән һәм үзе Латвия язучылары союзының шагыйрьләр секциясе председателе булган Мирдза Кемпе башка латыш шагыйрьләрен дә кабындырып жибәрде, һәм 1957 елда латыш шагыйрьләренә зур бер группасы Муса Жәлил шигырьләрен тәржемә итәргә кереште.

Һәм менә үткән елның сентябрендә Латвиянең китап магазиннары шүрлекләрендә кечкенә генә шигырьләр жыентыгы күренде. Ул бик жыйнак кына итеп «No Moabita burtnicas» («Моабит дәфтәреннән») дип атала. Латыш художнигы И. Звагузис аңарга башка китаплар тышлыгына һич охшамаган тышлык ясаган: ак фонда кара чуен рәшәткәләр, э алар артында төрмә камерасы караеп тора, китапның исеме герой шагыйрьнең каны төсле кызыл фонга язылган. Китапны ачкач Муса Жәлилнең портретын — аның тыныч һәм ягымлы йөзен, акыллы зур күзләрен һәм чак кына елмайган ирен-

¹ Musa Dzalils.— No Moabita burtnicas (Муса Жәлил.— Моабит дәфтәреннән). Латыш телендә. Латвия дәүләт нәшрияты, Рига, 1958 ел. 120 бит. Бәяс 2 сум 70 тиен.

нәрен күрәсең. Портрет тирәсеннән кояш нурларыдай кызыл сызыklar сузылган, алар көчләре белән китапның янәшәдәге икенче битенә ясалган чәнечкеле тимер чыбыклардан бик нык аерылып торалар. Ул кызыл нурлар тимер чыбыкларны өзәләр төсле тоела...

Латыш художнигы Муса Жәлил поэзиясенә эчке рухын бик яхшы һәм бик үзенчәлекле гәүдәләндерә алган.

Муса Жәлилнең шигырьләре жыентыгы Латвиянең иң талантлы шагыйрьләреннән Латвия ССР Дәүләт премиясе лауреаты Андрис Веянсның кереш сүзе белән ачыла. «Геройның тормышы һәм поэзиясе» дип аталган бу кереш сүздә Андрис Веянс Жәлилнең ижаты аның героик һәм нурлы тормышыннан аерылмаслык икәнен, Муса Жәлил өчен һәрвакыт төп тема булып килгән совет патриотизмы темасының Ватаныбызның бөек улының үлемсез батырлыгында иң көчле гәүдәләнешен тапканын яза.

Муса Жәлилнең «Жырларым» исемле шигыре шагыйрь Валсте Гревинь тәржемәсендә китапта беренче булып урнаштырылган. Шагыйрь Андрис Веянс «Урман» шигырен, Мирдза Кемпе «Қатыйльгә», «Қүлмәк» һәм «Була кайчак» шигырьләрен тәржемә иткән.

Бу жыентыкны төзегәндә Мирдза Кемпе миңа:

— Муса Жәлилне тәржемә итүгә Латвиянең мөмкин кадәр күбрәк шагыйрьләрен катнаштырасы килде, — дигән иде.

Чыннан да аны хәзерләүгә төрле буын шагыйрьләре бик актив катнашканнар. Жәлилнең «Кыз жыры» шигыре курку белмәс батыр революционер, коммунист Андрей Балодис тәржемәсендә бирелгән. Бу шагыйрь буржуаз Латвия зинданында ун елдан артык тоткынлыкта яткан, һәм аның көрәш рухын, ихтыярын буржуаз Латвиянең ялгызлар камералары да, фашист зинданчыларының авыр күсәкләре дә жинә алмаган. Андрей Балодис зинданнан Латвия жирендә яңа тормыш төзү өчен көрәшәргә, хезмәт итәргә көчә ташып торган хәлдә чыккан. Андрей

Балодис та, Муса Жәлил кебек үк, Бөек Ватан сугышы башлану белән фронтка киткән һәм анда яраланган. Хәзер чал чәчле, илле яшьлек бу шагыйрь зур әдәби иҗат эше алып бара.

Муса Жәлилнең «Аяксыз» дигән шигырен өлкән буын шагыйрьләреннән Мейнхард Рудзитис тәржемә иткән. Яшь үсмер чагынан ук фашизмга каршы актив көрәшә башлаган бу шагыйрь Латвиядә реакция котырган елларда Парижга антифашист студентларның халыкара конгрессына барган һәм буржуаз Латвиягә кайту белән аны зинданга ташлаганнар. Рудзитисның бөтен ижаты революцион романтика белән, батыр йөрәклелек белән, сугышчан дәрт белән сулый. Ул «Соңгы үпкә», «Қар кызы» һәм тагын берничә шигырьне тәржемә иткән.

Сугыштан соңгы елларда иҗат итә башлаган һәм хәзер үсеп килә торган яшь шагыйрьләр дә бик тырышып эшләгәннәр. Жыентыкта алардан без, мәсәлән, Арвид Скалбе, Альфред Круклис, Янис Лусис, Лаймон Пелманис, Валдис Руя һәм башка яшь шагыйрьләренең исемнәрен дә күрәбез.

Муса Жәлилнең 47 шигырен — ягъни 1954 елда Мәскәүдә «Советский писатель» нәшрияты чыгарган һәм үткән елны Ригада Латвия дәүләт нәшрияты басмасында чыккан «Моабит дәфтәреннән» жыентыгын — латышлар хәзер үз ана телләрендә укыйлар.

— Жәлилнең шигырьләрен тәржемә иткәндә, — диде Лаймон Пелманис, — мин аларны татар теленнән, ягъни турыдан-туры оригиналдан тәржемә итсәм, яхшы булыр иде дип уйладым. Жәлилнең шигырьләре набат кебек яңгырыйлар. Менә «Таш капчык» шигырен генә тыңлап карагыз...

Һәм Лаймон Пелманис бик бирелеп латыш телендә ул шигырьне укып чыкты.

Муса Жәлилнең әсәрләре жир шары халыкларының күбесенә телләренә тәржемә ителгән. Хәзер, үзенә шагыйрьләренә тырыш хезмәтләре нәтижәсендә, латыш халкы да

аның үлмәс әсәрләрен үз ана телендә укый инде.

Хәзерге латыш поэзиясен җитәкләп баручы, халыкларның туганлыгын һәм дуслыгын җырлаучы Латвия халык шагыйре Ян Судрабкални Муса Җәлил шигырьләренен латыш телендә басылып чыгуы уңае белән болай диде:

— Бу кечкенә генә китап латыш һәм татар халыкларын бер-берсенә якынайта, коммунизм өчен бара торган уртақ көрәштә туганлык һәм дуслык белән безне тагы да ныграк берләштерә.

Йомгак итеп шуны әйтергә кирәк: латыш шагыйрьләре Җәлил поэзиясенең матурлыгын, пафосын, ирониясен, самимилеген, зирәклеген, Җәлилне үтергән шакшы жаннарга ачуын һәм нәфрәтен, Җәлилнең җырларын һәм шигырьләрен йөрәгендә, хәтерендә нык саклый торган совет халкында һич бетмәс, төкәнмәс мәхәббәтне тәржемәдә мөмкин кадәр тулы бирү өчен зур осталык күрсәткәннәр.

МИХАИЛ ЗОРИН.

«ЯШӘУ БЕЛӘН ҮЛЕМ АРАСЫНДА»

Бу китапны¹ укып чыккач: — Ярый, тормышның тагын бер яңа ягы белән таныштым,— дип, сез аны китап киштәсенә тыныч кына куя алмыйсыз, бәлки яңа-көя, уйлый-уйлый торгач, аны кат-кат актарасыз, укыганда ябырылып-ябырылып килгән тәэсирләрегезне тәртипкә салып, туган партиябез һәм сөекле илебез тәрбияләп үстергән саф, горур, батыр совет кешеләренең эчке матурлыкларына кайта-кайта сокланасыз...

Бу китап турында да укучыларга дәшми калу мөмкин булмады: китап сөючеләрнең гадәтенчә, дус-ишләргә һәм таныш-белешләргә аны укып чыгарга өндәдек:

— Бу китапны укымыйча, гафил булып калмагыз, укып гыйбрәт алы-

гыз, — дип, төзүче яшь эшчеләргә тәкъдим иттек. Китапның миндәгесә, кулдан кулга күчеп йөри торгач, таушалып, сызгаланып бетте...

Н. Дәүлинең «Яшәу белән үлем арасында» исемле бу повестен укып чыккач, бала чагымда ишеткән бер әкият исемә төште. Борын-борын заманда үтә оста бер скрипкачы яшәгән. Аның уеннарын тыңлагач, гашийклар тагы да көчлерәк сөя торган булганнар, авырулар сәламәтләнгәннәр, моңлылар юанганнар, яхшы кешеләр тагы да яхшырганнар, ә инде явыз бәндәләр, өзгәләнеп, тыңгы таба алмый торган булганнар. Гашийклар, авырулар, моңлылар һәм яхшы кешеләр оста скрипкачыны һәрвакыт сагынып каршы алганнар. Явызлар: «Без оста скрипкачыны һәлак итмәсәк, ул безгә яшәргә бирмәячәк», — дип, аны кара урмандагы бер чокырга илтеп ташлаганнар. Төн җиткән. Ач бүреләр, улый-улыый, чокыр эченә инде ташланабыз дигәндә генә, оста скрипкачы уйнап жибергән, бүреләр, куркып, качып та киткәннәр. Алар: «Әйдәгез, без, бер җыелган булып, бер качкан булып, скрипкачыны бөтенләй хәленнән тайдырыйк», — дип эш итә башлаганнар. Оста скрипкачы бүреләрнең бу хәйләләрен сизгән: алар чигенгәндә уйнавыннан туктап, скрипкасын көйли-көйли, ял итеп тә алгалый икән. Бүреләр, аның бу хәйләсен сизеп, кыюлана төшкәннәр. Ләкин скрипкачы уйнавын һаман давам иткән. Уйный торгач, скрипканың бер-бер артлы кылары өзелгән, бер иң нечкә кылыгына калган. Шуңа карамастан, оста скрипкачы, ач бүреләрне җиңүенә тәмам ышанганга күрә, уенын яңа көч, яңа дәрт белән давам иткән. Бөтен табигать хәйран калган. Давыл күтәрелгән. Агачлар, бөгеләсыгыла, кош-кортлар, кычкырышасайраша, ач бүреләр өсренә ташлаганнар. Күк итәге таң нурларына бизәлә башлаганда, аучылар килеп чыгып оста скрипкачыны коткарганнар һәм ач бүреләрне куып алып киткәннәр...

Әсир төшү совет солдатлары өчен әлбәттә үлем газабыннан да авыр булды. «Мин чолганышта әсир бул-

¹ Н. Дәүли. Яшәу белән үлем арасында. Казан. 1958 ел. Татарстан китап нәшрияты. 201 бит. Бәясә 4 сум 70 тиен.

дым, — ди Нәби Дәүли. — Бу сүзләрне язарга түгел, әйтергә дә авыр. Ләкин бу турыда сөйләмәскә мөмкин түгел, шунсыз мин тыныч яши дә алмам, тыныч кына үлә дә алмам...» (6 бит.) Н. Дәүли үзенң һәм дусларының искиткеч газапларын безнең күз алдыбызга китерә, фашистларның кабахәтлекләрен фаш итә. Гади, жыйнак һәм кырыс тел белән язылган бу китапны жаны бар кеше әрнемичә укый алмый. Ачы күз яшьләре белән язылган бу китапны укыган бер кеше һич онытмаячак. XX гасыр вандаллары — фашистлар турында әдәби әсәрләр күп язылды, языла һәм тагы да язылыр. Фашистларның вәхшиллекләрен турыдан-туры үз жилкәсендә кичереп үткән солдатның бу китабы да фашизмны гаепләү документы булып яңгырый.

Ачлык-ялангачлыklar, кыйналу-сугылулар, сүгелү-мәсхәрәләнүләр һәм санап бетергесез башка газаплар өстенә рухи газаплар да өстәлеп, әсирләрнең күңелләрен көн-төн саен, минут саен сыкраталар. Дингез никадәр тирән һәм киң булса, аның шаулавы һәм дулкынлануы да шулкадәр үк дәһшәтле була. Кеше вәжданы никадәр саф булса, аның кичерешләре дә шулкадәр көчле була. Фәкать үз тормышлары өчен генә калтыранган Поляков кебекләр, көрәшү рухыннан да мәхрүм булып, үз-үзләрен үтерәләр. Ә көчле рухлылар шул коточкыч шартларда да дошманга каршы тору юлларын табалар, яңадан көрәш сафына кайтуларына ышаналар.

Китапның һәрбер юлы арасында язучының күз яшьләре тамып-тамып калган. Бу күз яшьләре укучының күңелен сафландыруына, рухи көчен үстерүенә булыша. «Миңа пуля тимәде, ләкин минем йөрәгем яраланды, — ди язучы. — Ул яра мәңгә төзәлмәс. Фашизм минем яшь гомеремне алып калды. Ләкин туган илемә булган мәхәббәтемнең бер генә тамчысын да, бер генә тамчысын да фашизм минем йөрәгемнән саркыта алмады. Мин тоткынлыкта туган илемне тагын да ныграк сөяргә өйрәндем. Минем күкрә-

гем дошманга нәфрәт белән тулды... Мин сугыштан соң да фашизм белән көрәштә солдат булып кайтам. Миңа бу көрәштән демобилизация юк!...» (200 бит).

Ниһаять, автор Казанга кайтып Татарстан урамына килеп чыга һәм аның матур күренешләреннән шатланып йөри торгач, үзенә таныш баганага очрый. Бу багана аның өчен гади бер багана гына булмый: нәкъ шушы багана төбөндә ул үзенң беренче мәхәббәте белән очрашкан. Беренче мәхәббәтен кем генә өзәлеп сагынмый икән?! Әмма әсирлектә ут йотып яшәгән кеше өчен бу багана башка ягы белән дә кадерле: «...Әгәр мин шушы багананы кабат күрә алмасам, күпме үкенеч, күпме уфтану калыр иде йөрәгемдә. Хәзер мин аңа терәлеп торам. Бу багана төбөндә мин көчле, мин илемнең улы!.. Мин шатлыгымнан елыйм... Минем күкрәгемә еллар буге жыелып килгән кайгы ташы, хәзер шул күз яшьләре белән бергә эреп, тышка чыга. Миңа сулыш алырга иркен бу багана янында!» — ди ул (201 бит).

Н. Дәүлинең бу повесте тирән тәәсир калдыра. Ул укучыда фашизмга һәм сугыш чукмарларына каршы нәфрәтне көчәйтә, туган илгә мәхәббәт тәрбияли. Әгәр автор әсирлектәге совет солдатларының фашизмга каршы көрәшен киңрәк, тирәнрәк алып сурәтләсә, повесть, һичшиксез, отар гына иде.

Повестыта Н. Дәүлинең үзенчәлекле художник икәнлегә дә күренә. Ул аз сүз белән оста һәм мәгънәле итеп сурәтли белә. Аның теле гади, хискә бай. Шулай да кайбер урыннарда автор көчәнүле, артык төчәтелгә күчеп киткәли һәм андый очракларда әсәргә хас булган кырыслык югала.

Китапта, сирәк-мирәк кенә булса да, әле тиешенчә уйланып төзәлмәгән жөмлэләр һәм башка төрле ялгышлар да күренгәли.

Телгә игътибар житмәүнең мисалы итеп түбәндәге юлларны алырга була: «Лагерьга брезент белән капланган йөк машинасы килеп керде», — диелә (23 биттә). Дөресе:

«Брезент белән капланган йөк машинасы лагерьга килеп керде». «Алар дошман снарядлары бина стеналарын жимергәндә дә, бүлмәләрне ялкын урап алганда да чигенмәгәннәр», — дию урынына (40 нчы бит): «Дошман снарядлары бина стеналарын жимергәндә дә, бүлмәләрне ялкын урап алганда да алар чигенмәделәр», — дияргә иде һ. б.

«Алле фюр Доешланд», «фрау», «гаулейтер» кебек сүзләренең мәгънәләрен дә аңлатып үтү кирәк иде.

Һичшиксез, яхшы һәм тәрбия бирә торган бу китапның икенче басмасын чыгарыр алдыннан шундый кимчелекләрен, әлбәттә, бетерергә кирәк булыр.

И. ТУКТАР.

ЭХМӘТ ФӘЙЗИ—ЮМОРИСТ, САТИРИК

Эхмәт Фәйзиниң «Каен себеркесе»¹ исемле китабында урнаштырылган «Эх, шагыйрь булсаң иде!» шигыре шундый юллар белән тәмамлана:

Мин әйтәм: чорга торырлык
Сүзләр табылса иде.
Ул сүзләр бар, тик... кыскасы,
Эх, шагыйрь булсаң иде!

Чәчәкне өзеп алсаң, ул шиңеп, табигыйлеген, матурлыгын югалта. Чын шигырь дә шулай: сүзләрен урыннарыннан күчердеңме яки аны үз сүзләрен белән сөйли башладыңмы — никадәрле генә оста сөйләмә, барыбер, әсәренә яме күп кими. Шулай булса да бу урында әлегә шигырьнең эчтәлегенә берәз кагылып, аны үзбездә сөйләп үтәсе килә. Әсәрдә Эхмәт Фәйзиниң поэтик фикере бик ачык һәм образлы чагылыш тапкан. Әлбәттә, без шигырьдәге герой—шагыйрь образы белән автор образын бөтенләй тигләргә, алар арасына тигезлек билгесе куярга җыенмыйбыз. Әмма бу ике образ һәм аларның омтылышлары, теләкләре арасында шактый күп уртаклыklar булуы бәхәссез.

¹ Эхмәт Фәйзи. Каен себеркесе. Татарстан китап нәшрияты. 1958. 120 бит. Бәясә 2 сум 20 тиен.

Шигырьдә тасвирланган шагыйрь үз эшеннән һич тә канәгать түгел. Ул очучының кыюлыгынан да, аңардагы сыйфатның үзгәртеп корулыгынан да, кырларда моңаҗизалар тудыручы миңчуринчы түгеллегеннән дә, зур сарайлар салучы инженер була алмавыннан да көнләшә, артист эшенә дә сокланып карый. Беркөнне ул аларны очратып шундый сорау бирә: «Сез талантлы! Сезгә нәрсә житми?» — ди.

Алар әйтте: «Чорыбыз шундый,
Безне бит ул үстерә;
Ах, аны әйтеп бирергә
Нинди көчле сүз кирәк!
Шул бөек чорга торырлык
Сүзләр табылса иде!
Тик нишләргә, сүзе житми,
Эх, шагыйрь булсаң иде!»

Шагыйрь, үзе көнләшеп йөри торган һөнәр осталарынан үз эшенә карата шундый сокланулы сүзләр ишеткәч, бермә-бер үсеп, канатланып китә. Ул язучылык эшенә дә җитдирәк карый, элек язганның ошатмый башлый. Шагыйрь өчен ин әһәмиятлесе — «бөек чорга торырлык көчле сүзләр» табу. Шагыйрьдән халык шуны көтә. Ул сүзләр бар, тик аларны тырышып эзләргә, урынлы итеп кулланырга кирәк. Кыскасы, чын шагыйрь булу үзгәртеп кору ул. Шагыйрь ахырдә шундый фикергә килә. Шигырь декларатив сүзләргә түгел, кызыклы сюжетка корылган. Героеның үзгәртеп кору фикерләвен поэтик гәүдәләндерү аркасында ул укучыда көлемсерәү, җиңелчә елмаю уята.

Үз шигыренең герое кебек, Эхмәт Фәйзи дә гади хезмәт кешеләренең батырлыкларына сокланып яшәде һәм аларның уй-тойгыларын әсәрләрендә тирән итеп чагылдырырга омтылды. Ул бөтен иҗат көчен бөек коммунизм чорына, аның каһарман кешеләренә тиң булырлык «көчле сүзләр» эзләүгә багышлады һәм халык күңелен рухландыра торган аңдый сүзләр табуга иреште дә.

Эхмәт Фәйзиниң мул таланты тимәгән бер генә жанр да юк дияргә мөмкин. Аның тынгысыз эзләнүләре, туктаусыз яңага омтылуы ул кагылган һәр жанрда үзгәртеп кору эз калдырды. Сәнгать кешеләре аны сәхнә һәм музыка таләпләрен тирән аңлау-

ы драматург һәм либреттист итеп аныыйлар. Киң полотнолы «Тукай» романы белән ул татар прозасында тарихи роман жанрын баетты, үзен киң эпик колачлы язучы итеп күрсәтте. Шагыйрьләр арасында ул гадиләшкән «рухи диалектикасын» тәфис итеп ачуга ирешкән шигырьчеләстасы булып санала. Тормыштагы героик күренешләрне дә ул поэма һәм баллададагы зур осталык белән сурәтләде. Күптән түгел генә басылып чыккан «Каен себеркесе» исемле китабы аның язучылык талантының тагын бер ягын — сатира һәм юмор өлкәсендә «көчле сүзләр» таба алуын ачык күрсәтте. Шагыйрьнең сатириклык һәм юмористык көче, әлбәттә, жыентыкка кергән әсәрләр белән генә чикләнми. Сатирик типлар яки көлкеле күренешләр, мәзәк ситуацияләр аның драма-либреттоларында да, «Тукай» романында да еш очрыйлар. Жыентыкка исә Ә. Фәйзиниң юмористик һәм сатирик планда язылган әсәрләре генә тупланган. Дөрәсрәге, автор үзе исән чакта бу жыентыкны төзеп, «сатира һәм юмор дусларына, көлөргә ярата торган шат кешеләргә багышлап», нәшриятка тапшырган иде. Бу жыентыгы «сатира һәм юмор дусларына» мәрхүм шагыйрьнең зур бүләге булып калды.

Укучыны көлдәртә алу язучыдан зур осталык, алай гына да түгел, талант сорый. Ә. Фәйзидә көлдәртү таланты да һәм осталыгы да көчле иде. Бу хакыйкәтне аның әсәрләрен укыганда бик ачык тоясың. Вакыт-вакыт, әйтерсен, шүрәле кытыклай, шаркылдап көлеп жибәрәсен. Вакыт-вакыт күңелдә тормыш ямен бозучыларга карата ачу, нәфрәт хисләре ташый. Моңысы инде сатирик әсәрләрне укыганда шулай була. Шагыйрьнең үткен таланты, үзенчәлекле поэтик фикерләве һәрбер әсәрендә, хәтта жыентыгының композициясендә дә чагыла. «Көйле бүлек (кайберәүләр өчен көйсез бүлек)» дип аталган бүлектә Ә. Фәйзиниң шигырь белән язылган, ә «көйсез бүлек (көйсез булса да укыр өчен көйле бүлек)» дип аталганына чәчмә әсәрләре төркемләнган. Бүлек башлары өчен дә автор үткен-үткен сүзләр та-

ба алган. Жыентыкның үзенә бик килешеп торган «түбәтәе» дә бар (Ә. Фәйзи кереш сүзгә шулай дип атаган). Көлү аралаш житди итеп язылган бу кереш сүзгә эчтәлегә дә, язылу формасы да китапның характерына ябышып тора.

Тормыш материалы, көлү объекты төрле булган кебек, шагыйрьнең көлүе дә төрле. Ул кайчакта уйчан, тыныч кына көлә, ә кайчакта исә бөтенләй онытылып китеп, иркәнләп, бөтен тавышы белән көлеп жибәрә. Аның дусларча үз итеп, шаярып көлүе дә, яки, киресенчә, ачу, ирония, нәфрәт белән көлүе дә бар. Халык дошманныннан көлгәндә инде шигырь юллары геройны йомшак кына сыйпап үтмиләр, ә кәрпә инәләре кебек чәнчиләр, яман типны «адәм мәсхәрәсе» итеп калдыралар.

Ә. Фәйзиниң көлү алымнары, поэтик чаралары гажәп бай. Нинди генә жанрны көлү коралы итеп файдаланмый шагыйрь, нинди генә формага мөрәжәгать итми ул! Монда безнең хәзергә әдәбият өчен үтә традицион булып киткән юмористик һәм сатирик шигырьләр, мәсәлләр дә, бик аз языла торган скетчлар, әдәби фелъетоннар, дусларча шаржлар, пародияләр, үткен, мәзәк тәгъбирләр дә очрый. «Бәйге» исемле сатирик баллада да бар.

«Перестраховщик рецензиясе» исемле әсәрендә Ә. Фәйзи, рецензиягә пародия алымыннан файдаланып, чи надан рецензент тибен оста итеп күз алдына бастыра. Беренче юлларда ук рецензентның «галимлеген» ачыла башлый: «Иптәш Эсхилның «Прометей» дигән тәржемәсен укып чыктым. Әсәрдә Прометей дигән берәү күккә менеп ут урлаганы өчен Зевс дигән икенче берәү тарафыннан ташка чылбыр белән бәйләненеп куела һ. б. Әсәрдә күккә менеп, иясеннән сорамай ут урлап йөрүнең зарарлы факт икәнлеген күрсәтелә». Әсәрдәге мәзәк, кызыкчылык рецензентның Эсхилны хәзергә заман язучысы итеп кабул итүенә нигезләнган. Надан Әсхапов өчен бу бик табиғый. Әдәбиятчы дип йөртелгән кешенең, житмәсә әдәби консультантның, Эсхил кебек бөек язучыны да белмәве әдәбият белән азмы-күпме та-

ныш укучы өчен дә көлке. «Минемчә, әсәрне бастыру мәсьәләсендә ашыкмый тору мәслихәтрәк булыр, — дип нәтижә ясый хәсрәт консультант. — Бигрәк тә, әгәр бу әсәр Эсхилның беренче әсәре булса, яза төшсен, каләмә шомарсын, промартельләр тормышыннан берәр пьеса язып китерсен, аннан күз күрер». Бу юлларны инде елмаймыйча, көлмичә укып булмый.

«Язмаган ризык»та Ә. Фәйзи шулай ук героен аның үз сөйләмә аша фаш иттерү алымыннан файдалана.

Бөтен вакыйга пыяла ишек төбөндә бара. 12 туларга биш минут кына вакыт калган. Магазин ябылган. Дөнъясын онытып эчәргә яратучы бер агай ишекне ачтыру, йөз грамм арагы эчеп калу өчен нинди генә сүзләр сөйләми, нәрсәләр генә кыланмый. Автор аның кыланышларын оста итеп гәүдәләндерә. Әлеге агай жалоба кенәгәсе яки газетага язучы белән куркытып та, балалары хакына кызгандырып та карый, язучы һәм ревизор роленә дә керә. Шушы монологы аның мораль яктан никадәр түбәнгә тәгәрәвен ачып бирә.

Ә. Фәйзиниң осталыгы — үткен сүзләр, көтелмәгән чагыштырулар, үзенчәлекле һәм кызыклы ситуацияләр таба алуында. Эмма ул гына түгел. Язучыда шул вакыйгада катнашкан кешенең характерын, психологиясен аның үзенчәлекле теле аша жанландыру осталыгы да көчле. «Перестраховщик рецензиясе» пародиясендә дә, «Язмаган ризык» монологында да, «Каен себеркесе» хикәясендә дә вакыйгалар беренче заттан, монолог рәвешендә сөйләнелә.

«Улым үземә охшаган» исемле жыр да геройның монологыннан гыйбарәт. Керпә дә үз баласына йомшагым, дигән кебек, ата кешенең үз улын мактавы бик табигый. Язучы шушы табигыйлекне ала да, атаның сүзләренә башка эчтәлек сала. Сүз бала, аның сыйфатлары турында бара кебек, ә болар тик ярдәмче чаралар. Шигырь агышында (икенче строфадан ук) төп игътибар үз-үзен генә яратучы, хәйләкәр, усал, баласын да шундый итеп тәрбияләгән ата

образына юнәлә. Һәр строфа ахырында кабатланып килгән:

Улым үземә охшаган шул,
Улым үземә охшаган, —

сүзләре исә шигырьнең шушы сатирик сызыгын ассызымлылар, сатирик эчтәлеген көчәйтәләр.

«Әүхәдинең хатыны Майшәкәр белән сабуллашуы» исемле шигырь, исемненән үк күренгәнчә, Әүхәдинең Бөек Ватан сугышына киткәндә хатыны Майшәкәр белән сабуллашу күренешен тасвирлый. Беренче карауга монда юморга бер дә урын юк кебек. Сугыш бит. Ниләр булмаска мөмкин. Гадәттә безнең әдәбиятта сабуллашу житди, кырыс тонда сурәтләнә дә. Ә Фәйзи исә бу теманы үзенчә — юмористик планда чишкән. Бик көлкеле шигырь туган. Кызыкчылык Әүхәди һәм Майшәкәрнең характер үзенчәлекләрен тасвирлаудан табигый рәвештә килеп чыга. Иң авыр, житди сынау көннәрендә автор аларның аерылышуларын бөтен тормышчанлыгы, хәтта Майшәкәрнең фикерләвендәге, кыланышларындагы беркатлылыгына кадәр сурәтли. Майшәкәрне менә нәкъ шулай: ирен бик ярата, тиз кызып китә, елап та ала, шунда ук басыла да торган һәм ил алдындагы бурычын аңлай да, эмма әгәр ире үзе теләп фронтка китсә булса, бик үк жибәрергә исәбе дә булмаган хатын итеп, «кара акылы белән» тасвирлавы әсәргә тормышчан төс, юмористик характер бирә:

— Аямыймын, Әүхәди,
Берни илем өчен мин.
Мин тик кара акылым белән
Шуны гына төшенмим.
Ялгызыңны фронтта
Кем кайгыртыр, яратыр.
Кем йокыннан торуга
Синә кофе кайнатыр?

Майшәкәрнең фронтта булганы да юк, ул аны үзенчәрәк — романтиктарчарак күз алдына китерә. Аның Әүхәдие дә үз-үзен кайгыртуга бераз жиңелрәк карый торган, тормышка авыррак жайлаша торган кеше булса кирәк. Майшәкәр шуңа да аның «бомба төшеп, күзлек пыяласы ватылуыннан да» курка, кофе кайнатып эчертүче булмауга да кайгыра. Ләкин моннан тыш аның сөйләшүе-

нең көлкелеге Әүхәдиен бик нык яратуына да бәйле. Әүхәдиен чын күңелдән яратмаса, аның өчен борчылмаса, аерым бер вагонга да сыймаслык күп итеп юл кирәк-ярагы хәзерләр идемени ул:

— Юк, юк, — диде хатыны, —
Һич артыгын салмадым...
Хәтта әле куркып торам
Житәрме дип салганым.
Чемоданда — юл кирәген,
Зур төснә киемнә,
Менә монда чәй белән
Шикәр салган төснә.
Саквояжка тавык белән
Куырылган каз салдым,
Сарык ите кило ярым,
Куркам, ахры, аз салдым.

Шул рәвешчә, юлга хәзерләнгән әйберләренә санап чыгу да укучы өчен кызыклы мәзәк булып яңгырый.

«Куркыныч тилеләр дөньясы» — жыентыктагы политик сатира үрнәкләрен автор шулай дип атаган. Капитал дөньясы, аның котырган бәндәләре — фашистлар турында язганда шагыйрьдәге ачу, нәфрәт хисе иң югары ноктасына күтәрелә. Шигырьдә хис сүз белән йөри. Шуңа да хисне, бу очракта нәфрәт хисен, көчле итеп бирү өчен «көчле сүzlәр» кирәк. Ә. Фәйзи политик сатирасында да андый образларны, ситуацияләргә муллыгы белән тапкан.

«Гитлер һәм Герострат» исемле шигырьдә Гитлерның ерткычлыгы, тарих законнарын аңламавыннан чыккан ахмаклыгы, аның моннан ике мең еллар элек яшәп, жүләрлеге белән дөньяны шаккатырган Герострат (исемен тарихка кертү өчен чиркәү яндырган бер бәндә) белән очрашып сөйләшү вакыйгасы аша бирелә. Тормышчанлык чынбарлыкта булмаган һәм булырга да мөмкин булмаган күренешне сурәтләү аша ачыла. «Бүрә походы» шигырендә исә Гитлер планының ахыры комсыз бүренәң үлемә образында гәүдәләнә. «Төш күрүче немец генералы турында» исемле шигырьдә дә шартлылык зур урын тотар. Биредә мәзәклелек фашист генералының төш күрүен, шул төшне кызыклы детальләрдә сөйләүдән туа. Генерал төснәдә дингез төбен оккупацияли. Тавык тө-

шенә тары керә, ди халык мәкале, шуның кебек генерал да төснәдә тормыштагы авырлыкның, фашист армиясә фажигасының киресен күрә.

Автор кинаяле, иронияле сөйләү алымын оста куллана (халыкларны балыклар дип күзаллау һ. б.). «Балык егетләре чалбар кия белмиләр» кебек үткен, халыкчан образлар, «идән асты» сүзенәң эчтәлегенә башка мәгънә оттеноклары бирү, сүз уйнату шигырьнең образлылыгын көчәйтә, баета. Чынбарлык белән фашистның хыялы арасындагы каршылык шул рәвешчә ачыла бара, генералның чын фажигасы да ачыграк күренә бара. Әмма шигырь төш сөйләүдән генә тормый. Төштә чынбарлык антитеза алымы белән туса, кинәт, генералның хыялын бозып, шигырьгә чынбарлык үзә килен керә һәм генералның төшен чынга әверелдерә: кызыл йолдызлы очкыч корабны утка тотар:

Генералга мач килде,
Күргән төше рас килде:
Ул дивизиясә белән
Дингез төбен биләде,
Кыскасы, дингез төбен ул
Оккупацияләде.

Жыентык оптимистик рух, көр күңеллелек белән сугарылган. Андагы әсәрләр көрәштә жиңүчә батыр совет кешесенәң шат, таза көлүе булып яңгырыйлар:

Тормыш шундый кызык,
Аңа кулны сузып,
Иптәш! диеп килә дәшәсә,
Иптәш тормыш, гөрлә!
Синен белән бергә
Кайный-кайный килә яшәсә!

Шагыйрь тормышны, халыкны яратуын үзенчә итеп энә шулай әйтәп биргән. Аның жыентыкны шушы юллар белән ачуы очраклы түгел, әлбәттә. Тормышны яратканга, аның үсешен теләгәнгә дә ул көр, шат күңел, «таза көлү» белән көлә, шуңа да ул дөнья ямен бозучыларны «ачуланып, тешләрен шыгырдатып» яза, аларны әсәрләргә белән аяусыз камчылый. Тормышка көчле мәхәббәт аның көлүендә дә ачык яңгырый, юмор һәм сатира әсәрләренәң нигезендә ятар.

Н. ЮЗНОВ.

Безнең календарь

Г. КАМАЛ

(Тууына 80 ел)

Үзенең истәлекләрендә, гражданнар сугышы чорына тукталып, Г. Камал түбәндәге юлларны язып калдырган:

«Гражданнар сугышының кызган чоры. Деникин, Колчак һәм башка ак бандалар яшь совет иленә төрле яктан һөжүм итәләр. Шуңа күрә дә мин, кыска әсәрләр (шигырьләр) язып, көннең кадагына сугып барырга тиеш идем. Ул вакытларда мин икешәр көн өйгә кайтмыйча, редакциядә кунып эшли идем».

Халык язучысы — трибуны булуы, тынгысыз характеры, чор һәм заман сулышы белән яшәве аның бу сүзләрендә бик ачык чагыла. Бу сыйфатлар язучының бөтен тормыш юлын характерлыйлар.

Мин сөямен халыкны, халыкны,

Хезмәт итәм ялыкмый, ялыкмый, —

дип язуы белән Г. Камал бик хаклы иде. Аңа халык азатлыгы һәм бәхете, революция эше өчен чын йөрәктән яну хас. Шуңа да ул әсәрләрендә «көннең кадагына сугып барырга» омтылды, шуңа да ул вакыты белән артист та, рәссам да, журналист та булды, пьесалар да, хикәяләр дә, шигырьләр дә, тәнкийть мәкаләләре дә язды. Шуңа да ул ялкынлы көрәшче буларак күз алдына баса.

Г. Камалның нинди генә әсәрен алып карама, аның заман сулышы белән нык бәйләнгән, «көннең кадагына сугуын» күрергә мөмкин. Язучының төрле өлкәдә, төрле жанрдагы эшчәнлегенә дә менә шушы заман ихтияжын нык тою белән бәйләнгән.

Г. Камалның драматург булып китүендә, авторның шәхси теләкләреннән, кызыксынуларыннан бигрәк, заман һәм чор ихтияжына җавап бирү омтылышы ятуын күрүе авыр түгел.

Драманың һәр халыкта үз тарихы бар. Берәүләрендә ул тарих гажәп бай — мең еллар белән исәпләнә. Борынгы һинд шагыйре Калидаса драмаларының тууы, мәсәлән, безнең эраның бишенче гасырларына ук туры килә. Европада драма тагын да иртәрәк — мең ел элгәрәк туган. Эсхил, Софокл, Аристофан һ. б. ның трагедия һәм комедияләре хәзерге драмаларның иң «карт бабалары» булып санала.

Татар әдәбиятында драма әдәби жанр буларак чагыштырмача соңрак — XIX гасырның ахырларында гына туды. Дөрес,

халык авыз ижатында жыр белән каракаршы әйтеп башкарыла торган уеннарны, диалогка корылган кече күләмдәге әсәрләргә үткән гасырларда ук очратырга мөмкин. Борынгы әдәби әсәрләрдә дә оста корылган шактый озын диалоглар формасы бар. Әмма сәхнә таләпләренә чын мәгънәсендә җайлашкан, театр, артистларны күздә тотып язылган драма әсәрләре тик соңгы йөз елда гына туды.

Татар әдәбиятында Г. Камалга кадәр бу өлкәдә беренче буразналарны Г. Ильяси, Ф. Халиди кебек мәгърифәтчеләр салган иде инде. Әмма беринчә тәҗрибә генә зур омтылыш, дәрт белән туып килүче театры һич тә канәгатьләндерми. Г. Камалның пьесалары менә шул яхшы пьесаларга сусаган театрың һәм театрга сусаган халыкның сорагына җавап рәвешендә язылар. «Халык һаман яңадан-яңа пьесалар сорый. «Уйнаш»ны да язып карыйм, «Дәжҗал»да языла, башкалары да. Труппа һаман да туймый», — дип яза Г. Камал бу турыда.

Г. Камал үзенең гади, халыкчан тел белән язылган, капиталистик чынбарлыкның череклеген сәнгатьчә тасвирлаган драма һәм комедияләрендә шул чорның алдынгы идеяләрен тирән чагылдырып, татар демократик театрының киң колач белән үсеп китүенә жирлек тудырды. Ул театрың тууын алкышлап каршылаучы гына түгел, ә үзе халык театрының актив оештырып йөрүчеләрен, аның яшәве һәм үсүе өчен көрәшүчеләрен берсе булды.

«Татар театры нигезләүгә әсәр белән генә түгел, киёмнәр, уеннарым белән дә күп кенә ярдәм иткән идем. Татар буржуасы моның өчен мине кырый гына катты. Ул байгуралар театрың үстерүгә ярдәм итү түгел, бәлки һаман без башлаган эшләргә сүндерергә тырышалар иде», — дип яза драматург үзе бу көннәр турында.

Менә шуңа да Г. Камал бик хаклы рәвештә татар театры нигезләүче классик драматург булып санала, татар драматургиясенең атасы дип исемләнә.

Г. Камалның әсәрләре тормыштан алынган язгылары, халык тормышының төрле якларын күрсәтүләре, шул чордагы буржуаз мөнәсәбәтләргә Островскийча оста итеп гәүдәләндерүләре, Хәмзә кебек чыңдан («Беренче театр»), Сиражетдин кебек

явыз һәм хәйләкәр («Банкрот») бай-мещаннарның типик характерларын тудырулары, аларның халык карашы яктылыгынан фаш ителүләре белән көчле.

«Безнең шәһәрнең серләре» пьесасының язылу уңае белән Г. Камал болай дип искә алып үтә: «Тамашачылар типларның тормыштан алына икәнлеген аңлап алып, мещан һәм татар сәүдәгәрләре арасындагы төрлө яшерен серләргә миңа ташый башладылар. Яшерә алмыйм, язган нәрсәләремнең күбесендә миңа шулардан файдаландым, мещаннар һәм алардан күп аермалары булмаган купецлар тормышын, мещан табигатен, семья аркылы аларның хатыннарының табигатләрен шактый гына өйрәндем».

«Хафизәләм иркәм» исемле музыкаль комедиясе драматургның яңа тормышны — совет яшьләренең бәхетле тормышларын күрсәтүдәге уңышлы адымы булды.

Г. Камал көннең кадагына пьесалары яки артистлык эшчәнлегенә белән генә түгел, тәнкыйть-рецензияләргә белән дә «суга». Ул, мәсәлән, беренче буларак Г. Тукай шигырьләренә рецензия язып чыга, Г. Коләхметовның «Яшь гомер»е чыгуын шатлык белән каршы ала. Аның һәр чыккан яңа әсәренә укучыга тәкъдим итеп бару, культура өлкәсендәге яңалыкларны күреп алу осталыгы күп кенә язучыларга хәзер дә сабак булырлык.

Г. Камалның татар журналистикасын үстерү буенча куйган хезмәтләре дә зур игътибарга лаек. Ул, халыкның татар телендә чыккан газета-журналларга көчле ихтыяжын яхшы тоеп, 1905 елгы революция тудырган матбугат ирегеннән файдаланып, театр оештырудагы кебек үк зур дәрт һәм тырышлык белән газета-журналлар оештыруда, чыгаруда актив катнаша. Бу өлкәдә дә аның исеме Г. Тукай, Ф. Әмирхан, Г. Коләхметов, Х. Ямашев исемнәре белән янәшә тора. «Азат», «Азат халык», «Йолдыз» газеталарының, «Яшен», «Ялт-йолт» журналларының чыга башлаулары Г. Камал исеме белән аерылгысыз бәйләнгән. Татар культурасын демократик юнәлештә үстерүдә бу газета-журналларның зур роль уйнаулары бәхәссез. Г. Ка-

малның «Азат халык» газетасы өчен 1906 елда, «Йолдыз» газетасы өчен 1915 елда патша хөкүмәте тарафыннан ике тапкыр жавапка, судка тартылуы да күп нәрсә турында сөйли.

Г. Камал революция көннәрендә һәм революциядән соң да матбугат эшендә: «Кызыл байрак», «Эш», «Кызыл көрәшче», «Эшче», «Кызыл Татарстан» кебек газеталарда эшләвен давам итте, заман сулышын яхшы тоеп, «көннең кадагына суга торган» мәкаләләр, рецензияләр һәм шигырьләр язды. Шигырьләр, декламацияләр язучы эшчәнлегенә күз салу да Г. Камалның тормыш белән нинди тыгыз бәйләнгәннән тулысы белән ачып бирә. Тормышка якынаю омтылышы аны гражданның сугышы көннәрендә тирән политик эчтәлекле шигырьләр язарга, «жиңел артиллерия» жанрына күчәргә этәрүче бер сәбәп булды да инде. Г. Камалның һәр шигыре шул чорның тарихи вакыйгалары белән аваздаш яңгырый, һәр шигырендә шул чорның рухы, жанлы сулышы сизелеп тора.

Әдәбият һәм сәнгать өлкәсендәге эшчәнлеген белән Г. Камал татар культурасы тарихында онытылмас эз калдырды. Г. Камалның реалистик, патриотик традицияләрен татар язучылары тагын да үстерделәр. К. Тинчурин, Ф. Бурнаш, Т. Гыйззәт, Ш. Камал, Н. Исәнбәт, Ә. Фәйзи, Р. Ишморат кебек драматурглар татар драматургиясен яңа биеклеккә күтәрделәр, халык мәхәббәтен казанган яңа гүзәл әсәрләр белән баеттылар. Г. Камал исемен йөрткән Татар дәүләт академия театры хәзер Союзыбызның талантлы, югары профессиональ культурага ия булган театрларының берсе булып үстә. Совет хөкүмәте, Академия театрының совет сәнгатен үстерүдәге зур казанышларын билгеләп, аны Ленин ордены белән бүләкләде. Бу зур уңышка ирешүдә, әлбәттә, Г. Камалның да хезмәте, өлеше бар. Шуңа да театр атаклы драматургның мирасына хөрмәт белән карый, Г. Камал исеменә тап төшермичә, аның традицияләрен елдан-ел баета бара, профессиональ культурасын үстерү буенча армый-талмый көрәшә.

Н. ГАФУРОВ

Хроника

КУЛЬТУРА РАБОТНИКЛАРЫ ЖЫЕЛЫШЫ

15 декабрьдә Ленин орденлы Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры бинасында Казан шәһәре культура работниковларының жыелышы булып үтте. «КПСС Үзәк Комитетының Ноябрь пленумы йомгалары һәм Татарстан культура работниковларының бурычлары» дигән темага доклад белән Татарстан культура министры Х. Б. Рәхмәтуллин чыкты. Фикер алышуларда катнашкан иптәшләр республика театрларының репертуарын яхшырту кирәклегенә аеруча басым ясадылар, драматургларыбызны актуаль темаларга яңа әсәрләр ижәт итәргә чакырдылар.

«ДРУЖБА НАРОДОВ» ЖУРНАЛЫ ТУРЫНДА ФИКЕР АЛЫШУ

20 декабрьдә В. И. Ленин исемендәге республика үзәк китапханәсендә Мәскәүдә рус телендә чыга торган «Дружба народов» журналына багышланган укучылар конференциясе булып узды. Конференция журналының проза бүлегенә мөдире В. Лукашевич һәм редсовет члены Г. Әпсәләмов катнашлыгында үтте. Ахырдә В. Лукашевич укучыларның журналының киләчәк эш планы белән таныштырды һәм сорауларга җаваплар бирде.

«СОВЕТ ЭДӘБИЯТЫ» ЖУРНАЛЫН ТИКШЕРҮ

13 ноябрьдә Татарстан язучылары союзы идарәсе киңәйтелгән утырышында «Совет әдәбияты» журналының 6, 7, 8, 9 сәнилары буенча фикер алышу үткәрдә. Язучыларның һәм укучыларның актив катнашлыгында үткән бу утырышта М. Әмир Г. Әпсәләмовның журналда басылган «Дустым мәхәббәте» һәм Ә. Еникинең «Йөрәк сере» повестлары турында сөйләде, бу әсәрләргә гомумән уңай бәя бирде. Шулай да ул Ә. Еникинең әсәре кайбер ижәт каршылыкларыннан арынып житмәгән булуын билгеләп үтте. А. Расих Г. Әпсәләмов повестен уңышлы яклары һәм кимчелекләре турында сөйләде. Г. Гобәй «Йөрәк сере» повесте турында тәнкыйтьче Х. Хисмәтуллинның «Совет Татарстаны»

газетасында басылган мәкаләсе белән килешмәвен белдерде. Ф. Хөснн тәнкыйтьчеләребезне пассивлыктан арынырга, матбугатта рецензияләр белән активрак катнашырга чакырды. Г. Халит үзенең чыгышы журналдагы тәнкыйть мәкаләләрен анализлауга багышлады. И. Нуруллин, Н. Гыйззәтуллин, Х. Туфан, З. Нури, Минзәлә педагогия училищесы укытучысы М. Гарифуллин, журналының редакторы А. Гумеров әдәби әсәрләрен сыйфатын яхшырту, журналы яңа әсәрләр белән баепу турында сөйләделәр.

ЯЗУЧЫ Ш. УСМАНОВКА БАГЫШЛАНГАН КИЧӘ

Күренекле язучы Шамиль Усмановның тууына 60 ел тулу унае белән 25 декабрьдә Язучылар союзының Г. Тукай исемендәге клубында зур кичә уздырылды. Яшь әдәбиятчы А. Яхин язучының тормыш һәм ижәт юлы турында доклад белән, Г. Юсупов истәлекләр белән чыгыш ясады. Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театры артистлары язучының әсәрләреннән өзекләр укыдылар. Кичә бик җанлы һәм күңелле үтте.

АЗИЯ ҺӘМ АФРИКА ИЛЛӘРЕ ЯЗУЧЫЛАРЫНЫҢ ТАШКЕНТ КОНФЕРЕНЦИЯСЕН ДЕЛЕГАТЫ БЕЛӘН ОЧРАШУ

Татарстан язучылары союзының Г. Тукай исемендәге клубында язучылар һәм укучылар Азия һәм Африка илләре язучыларының конференциясендә катнашкан язучы А. Шамов белән очраштылар. Язучылар союзы идарәсенен председателе А. Шамов конференциянен эше турында шактый тулы һәм кызыклы чыгыш ясады.

ИЖАТ СЕКЦИЯЛӘРЕНДӘ

Шагыйрьләр секциясенен чираттагы утырышында М. Ногманның «Таныш кырлар хәтерләтте...» исемле яңа поэмасы тикшерелде. Авторга поэмасының сыйфатын яхшырту буенча күп кенә файдалы киңәшләр бирелде.

Балалар әдәбияты секциясе утырышында яшь язучы А. Гыйлажовның «Дүртәү»

исемле повесте тикшерелде. Чыгып сөйләүчеләр повестька уңай бәя бирделәр һәм шул ук вакытта әсәрнең кайбер кимчелекләрен дә күрсәттеләр. Шул ук утырыш, балалар әдәбияты буенча аерым секция урынына, балалар өчен язучылары, жанрларына карап, проза, поэзия һәм драма секцияләренә беркетергә кирәк дигән фикергә килде.

ӘЛМӘТТӨГЕ ӘДӘБИ ИЖАТ БЕРЛӘШМӘСЕНДӘ

Россия Федерациясе язучыларының Беренче учредительный съездында әдәби берләшмәләр турында сөйләгәндә Ревизия комиссиясе председателе язучы А. Қараваева Әлмәт әдәби ижат берләшмәсен дә телгә алып үткән иде. Бу берләшмәнең эше чыннан да игътибарга лаеклы. Аның утырышлары системалы рәвештә һәм жанлы үтә. Түгәрәк членнары, үзләренә әсәрләре турында фикер алышу белән бергә, әдәбият теориясе турында да әңгәмәләр оештыралар. Түгәрәк составында язучы Г. Ахунов, шагыйрь Ә. Маликов, драматург С. Қалметов, журналист Ф. Мостафин, Габдрахман урта мәктәбе укытучысы Ә. Мөәминова, культура эшчесе К. Булатова, пенсионер Г. Булатов һ. б. бар. Күптән түгел Әлмәт әдәби ижат берләшмәсенең отчет-сайлау жыйыны үткәрелде. Берләшмәнең бюро председателе итеп Г. Ахунов сайланды.

ТАТАР ЯЗУЧЫЛАРЫНЫҢ ӘСӘРЛӘРЕ БАШКА ХАЛЫКЛАР ТЕЛЛӘРЕНДӘ

Герой шагыйрь Муса Жәлилнең шигырьләре венгр телендә жыйынтык итеп чыгарылды (Будапешт, 1957). Шигырьләренә тәржемә итүдә сизгез шагыйрь катнашкан. Жыйынтыкта Муса Жәлилнең тормыш юлын

һәм ижатын чагылдырган мәкалә урнаштырылган.

Муса Жәлилнең Моабит шигырьләре циклы авар телендә дә аерым китап булып чыкты (Махачкала, 1958). Жыйынтык шагыйрьнең портреты белән ачыла. Шигырьләренә Н. Абихасанов тәржемә иткән.

Хакасия китап нәшрияты Г. Кутуйның «Тапшырылмаган хатлар» повестен хакас телендә бастырып чыгарды (Абакан, 1958). Әсәрне хакас теленә Ф. Бытотов тәржемә иткән.

«ИДЕЛ» АЛЬМАНАХЫ ТУРЫНДА ФИКЕР АЛЫШУ

В. И. Ленин исемендәге республика үзәк китапханәсендә яшә язучылар альманахы—«Идел»нең беренче китабы буенча фикер алышу үткәрелде. Чыгып сөйләүчеләрдән Г. Гыйниятов, Х. Борһанова, Л. Шәфикова һ. б. лар эшчә яшәләр тормышын чагылдырган зур күләмле әсәрләр кирәклеге әйттеләр, альманахта басылган әсәрләргә бәя бирделәр. Утырышта яшә язучылардан М. Шәрифүллин, Ә. Қасыймов, Р. Әхмәтжанов һ. б. катнашты.

УКУЧЫЛАР КОНФЕРЕНЦИЯСЕ

24 декабрьдә В. И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университетының тарих-филология факультетында Ә. Еникинен «Төрәк сере» исемле повесте буенча укучылар конференциясе булып узды. Студентлардан Р. Сәйфетдинов, Қ. Гыйззәтов, Ш. Садретдинов, Қ. Тимбикова, университетның укытучылары Х. Усманов һәм И. Нуруллин повестының эчтәлегенә һәм әдәби эшләнеше турында үзләренә фикерләрен әйттеләр. Конференциядә автор да катнашты.

Б Е Л Д Е Р У

Үткән елның көзендә вакытсыз үлгән күренекле татар язучысы Әхмәт Фәйзинен ижат мирасын туплау һәм өйрәнү өчен Татарстан язучылары союзы идарәсе комиссия төзегән иде. Хәзер комиссия язучының басма әсәрләрен һәм кулъязмаларын туплау эшенә кереште.

Әхмәт Фәйзи бик күп жанрларда ижат иткән, әсәрләре төрле нәшриятларда һәм төрле басмаларда басылган, бик күп кешеләр (язучылар, укытучылар, эшчеләр, крестьяннары һ. б.) белән аралашкан, язышкан әдип булганга күрә, аларда аның матбугатта игълан ителмәгән төрле әсәрләре, кулъязмалары, хатлары һ. б. саклануын искә алып, комиссия барлык бешмалардан һәм иптәшләрдән кулларындагы материалларын, истәлекләрен туплап түбәндәге адрес белән жиһазларын яки алар турында хәбәр итүләрен үтенә:

Казань, Баумана, 19, Дом печати, редакция журнала
«Совет әдәбияты», комиссия по литературному наследию
Ахмеда Файзи.

Әчтәлек

Совет халкына КПСС Үзәк Комитетынын, СССР Верховный Советы Президиумының һәм СССР Министрлар Советының Яна ел котлавы 3

Хикәяләр, шигырьләр.

З. Мансур. Чорыбызның яме дә һәм жаны да ул. Шигырь	5
З. Вәли. Икенче аттестат. Хикәя.	6
Х. Туфан. „Алмазландыр Марсгагы таулар.“ И ж а т. Шигырьләр .	16
И. Юзиев. Беренче һәм унынчы. Шигырь	18
Г. Ахунов. Юллар чатында. Хикәя	19
Ә. Давыдов. Бөөк үрнәк. Шигырь	33
Н. Дәүли. Бәхет турында. Шигырь	35
Ш. Галиев. Сина әйтер сүзем бар. Кем әйтә ала? Шигырьләр . .	36
Н. Мадъяров. Киткәндә. Шигырь	38
М. Шабәй. Тол хатын. Хикәя	39
Р. Бернс. Оясы минем сабаным тарафыннан туздырылган кыр тычканына. Рәссамга. Намуслы фәкыйрьлек. Шигырьләр	43

Очерклар

Р. Шәйхетдинов. Тамчы тама, таш яра	46
И. Гадирев, Р. Кәримов. Такташ туган авылда	52

РСФСР язучыларының Беренче учредительный съезды

Л. Соболев. Әдәбият һәм безнең заманыбыз	59
А. Шамов. Татар әдәбияты күтәрелештә	69
Ф. Хөснни. Күп милләтле—күп бизәклә	74

Фатих Кәримнең тууына 50 ел

З. Мәжитов. Шагыйрьнең үлемсезлек юлы	80
Ф. Кәрим. Фронттан хатлар	86

Әдәби тәнкыйть

М. Гайнуллин. Традиция һәм яңачалык	92
---	----

Әдәбият теориясе мәсьәләләре

Г. Шамуков. Татар шигырендә силлабиклык һәм гарәп бәхерләре турында	105
---	-----

Китап күзәтү

М. Зорин. Муса Жәлил шигырьләре латыш телендә	116
И. Туктар. „Яшәү белән үлем арасында“	118
Н. Юзиев. Әхмәт Фәйзи—юморист, сатирик.	130

Безнең календарь

Г. Камал. (Тууына 80 ел)	124
Хроника	126

Жаваплы редактор—Абдулла Гумеров.

Редколлегия: Ибраһим Гази, Хәсән Хәйри, Сибгат Хәким,
Фатих Хөснни, Нил Юзиев, Габдрахман Әпсәләмов.

Производства бирелде 21.1.59 ел. Басарга кул куелды 21.1.59 ел. Кәгазь форматы 70x103 мм. Учет. изд. л. 10,01. Басма табак 8,0(10,96). Табакта 57296 знак. Заказ К-3. Тираж 10057 экз. Бәясә 4 сум.

Татарстан Культура министрлыгы каршындагы нәшрият һәм полиграфия промышленности бүлегенә Камил Якуб исемендәге матбугат комбинатында басылды. Казан, Бауман урамы, 19, 1959 ел.

Боясе 4 сум.
Цена руб.

Совет ӘДӘБИЯТЫ

ТАТАРСТАН ЯЗУЧЫЛАРЫ
СОЮЗЫНЫҢ АЙЛЫК
ӘДӘБИ ҺӘМ ИҖТИМАГИЙ-
ПОЛИТИК ЖУРНАЛЫ

ПОДПИСКА
АЛУ ДӘВАМ ИТӘ

«СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» журналы киң катлау укучылар өчен чыгарыла. Аңарга күренекле татар язучылары, шагыйрьләре, драматурглары, тәнкыйтьчеләре һәм публицистлары катнаша.

«СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» журналы битләрендә хәзерге татар әдәбиятының иң яхшы әсәрләре басылып килә. Журнал үзенең укучыларын рус язучыларының, тугандаш халыклар язучыларының, шулай ук халык демократиясе илләре язучыларының яңа әсәрләре белән таныштырып бара. Журналда рус һәм Европа классиклары әсәрләренең яңа тәржемәләре бирелә.

«СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» журналы битләрендә Татарстанның әдәбиятын, музыка, сынлы һәм театр сәнгате өйрөнү мәсьәләләренә, татар әдәбияты тарихы мәсьәләләрен эшләү, әдәби мирасын туплауга һәм тәнкыйть-библиографиягә киң урын бирелә.

ЖУРНАЛГА ЯЗЫЛУ БӘЯСЕ

12 айга — 48 сум, 6 айга — 24 сум,

3 айга — 12 сум, аерым саны 4 сум.

«СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» журналы Бөтенсоюз каталогына кертелде һәм аңа Советлар Союзының барлык элемент бүлекләрендә һәм «Союзпечать»нең барлык бүлекләрендә чикләүсез язылырга мөмкин. Журналга мондый адрес белән дә язылып була:

Казань, Университетская, 2.

«Союзпечать»нең өлкә бүлегә.

«СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ» журналына язылыгыз!

*Ежемесячный литературно-художественный
и общественно-политический журнал*

СОВЕТ ӘДӘБИЯТЫ

(Советская литература)

ОРГАН СОЮЗА ПИСАТЕЛЕЙ ТАТАРИИ